

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И. Раззаков атындагы
Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин
Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана
геотехнологиялар институту**

Кол жазма укугунда
УДК 378:378.14:398.22:930.1

МАДУМАРОВА МАЛОХАТ КОСИМОВНА

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА МАНАС ТААНУУ КУРСУН
ТАРЫХ ПРЕДМЕТИ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН
ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен
методикасы
(кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору, профессор
Рысбаев Сулайман Казыбаевич
Кызыл-Кыя – 2016

Мазмуну

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.....	3
---	----------

БИРИНЧИ ГЛАВА

АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ОКУТУУ ПРОЦЕССТЕРИ ЖАНА АНЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК МААНИ-МАҢЫЗЫ

1.1. Интеграциялоо проблемасынын философиялык, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттардагы изилдениш абалы.....	15
1.2. ЖОЖдордо гуманитардык билим берүүдөгү интеграциялап окутуунун маани-маңызы, генезиси, учурдагы абалы жана келечеги.....	33
<i>Биринчи глава боюнча корутунду.....</i>	<i>42</i>

ЭКИНЧИ ГЛАВА

ЖОЖДОРДУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭМЕС БАГЫТТАГЫ ФАКУЛЬТЕТТЕРИНДЕ МАНАС ТААНУУ КУРСУН ТАРЫХ ПРЕДМЕТИ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН МОДЕЛИ ЖАНА АНЫ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

2.1. Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуунун мазмуну жана модели.....	48
2.2. Интеграциялоо үчүн окуу материалдарынын тематикалары, аларды тандоонун критерийлери жана принциптери.....	95
2.3. Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуу боюнча иштердин системасы.....	125
<i>Экинчи глава боюнча корутунду.....</i>	<i>153</i>

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА

ЖОЖДОРДО МАНАС ТААНУУ КУРСУН ТАРЫХ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ БОЮНЧА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ

3.1. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү.....	158
3.2. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары.....	172
Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары, корутундулар жана практикалык сунуштар.....	176
Колдонулган адабияттар.....	179
Тиркемелер.....	193

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Учурда Кыргызстан өнүккөн мамлекеттердин демократиялык системасына кирүү менен, базар экономикасы аркылуу Европалык жана бүткүл дүйнөлүк интеграциялоого активдүү катышууга аракеттенип жаткан мезгили. Ушундай шартта эгемендүү Кыргызстанда демократиялык күчтүү жана өнүккөн бай мамлекетти куруу өсүп келе жаткан жаш кадрларды, экономика, укук, тоо-кен, айыл-чарба, туризм, эл аралык байланыштар, медицина, искусство ж.б. багыттагы адистиктерди ар тараптуу бекем билимге ээ кылуу менен, атаандаштыкка туруштук бере ала тургандай сапаттуу даярдоодон көз каранды.

Кыргызстан эгемендүү өлкө болгондон бери башынан экономикалык далай адашуулар менен саясий башаламандыктарды өткөрдү. Баткен, Аксы, Апрель окуялары, Оштогу улуттар арасындагы кагылышуулар, кошуна мамлекеттер ортосундагы такталбаган чек ара маселелери жана башкалар. Мамлекеттин коопсуздугун камсыздоо жана өлкөдө стабилдүүлүктү орнотуу, элдин тынчтыгын сактоо, улуттар ортосундагы ынтымактыкты, достукту чыңдоо, кыргыздын бир карыш жерин да бөтөн элге тарттырып жибербөө, кен байлыктарын өлкөнүн пайдасына керектөө ж.б. маселелердин алкагында алып караганда, мамлекеттин өнүгүп-өсүүсүнө бирдиктүү идеология керек экендигин көрсөттү.

Өлкөдө улуттук бирдиктүү идеологияны иштеп чыгуу аркылуу мамлекеттүүлүктү чыңдап, биримдикти бекемдеп, жаштарды патриоттук духта тарбиялап, өнүгүү жолуна түшүү мезгили келип жетти. Ал үчүн элдин карт тарыхына, улуу мурастарына кайрылып, алардан сабак алууга тийишпиз. Кыргызда «Өткөнүн билбеген, келечекке жол таппайт» деген улуу сөз бар эмеспи. «Манас» эпосунда кыргыздардын кылымдарды карыткан карт тарыхы жатат. Ушул туурасында айтып келип, профессор Советбек Байгазиев: «Улуу окумуштуу-изилдөөчүлөр "Манаста" адабий фантазиянын, адабий

апыртуулардын, гиперболанын үлүш-элементтери болсо да, эпос түпкүлүгүндө кыргыз элинин көз карандысыздык үчүн болгон күрөшүн, кыргыз тарыхынын конкреттүү окуяларын ыр менен чагылдырган тарыхый, көркөм баян экендигин, реалисттик маанидеги окуялар менен эпизоддорго жыштыгын, бардык пенделерге тиешелүү артыкчылык, кемчилиги менен каармандардын тирүү адамдардай элес калтырышы "Манастын" өзгөчөлүгүнө жатаарын тастыкташкан. Залкар илимпоздордун бул көз караштары "Манастын" генезисине жана эпосту окутууга бизге методологиялык ачкыч катары кызмат кылат. Демек, биз, билим берүүдө "Манасты" жомок катары карап эмес, калайык-калкыбыздын реалдуу тарыхын көркөм образдар аркылуу өздөштүргөн, түпкүлүгүндө өзүнүн социологиялык-маданий тамыры бар улуу дастан катары, кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары эсептеп, ага тарыхый методологиянын өңүтүнөн жана адабий-эстетикалык категориялардын ыңгайынан мамиле жасап, окутууга тийишпиз», - деп белгилегени бар [22,6]. Андыктан жаштарды патриоттук духта тарбиялоо менен сапаттуу билим берүүдө заманбап усулдарды иштеп чыгуу педагогика илиминдеги актуалдуу маселелердин бири.

Дүйнөлүк глобалдашуу мезгилинде коомдогу чукул өзгөрүү процесстеринин алкагынан алып караганда, интеграция билим берүүдөгү бардык өзгөрүүлөрдү чагылдыруучу күзгү сыяктуу чыга келүүдө. Педагогика илими, анын ичинде адабиятты окутуунун методикасы илиминин башкы милдеттеринин бири өз алдынча, эркин, маданияттуу, адеп-ахлактуу, ар тараптан өнүккөн инсанды тарбиялоо жана билим берүү сапатын жогорулатуу болуп саналат. Совет доорундагы окутуу процесстеринде тарых жана адабият предмети улуттардын тарыхынан, этномаданияттан, этнопедагогикадан ажыратылып, өз алдынча окутулуп келген. Натыйжада, улуттардын улуттук руханий дөөлөттөрү өсүп келе жаткан жаңы муундарга жеткиликтүү берилбей, анын ичинде «Манас» эпосун коомчулук көлөмдүү адабий чыгарма катары гана таанып келди. Албетте, бул сыяктуу кенемтелер толукталып, билим берүүдө бир катар алгылыктуу жаңылануулар башталды. Алсак, Кыргыз

Республикасынын Өкмөтүнүн 1996-жылдын 21-июлундагы «Манас» эпосун окуп-үйрөнүүнү мындан ары жакшыртуу жөнүндөгү №346-токтомунун негизинде 2006-жылдын 1-сентябрынан баштап жогорку окуу жайларынын окуу пландарына Манас таануу курсу киргизилди. Эгерде “Манас” эпосу элибиздин тарыхы, маданияты менен ажырагыс биримдикте экендигин эске алсак, Манас таануу предметин Кыргызстан тарыхы предмети менен интеграциялап, тарых менен этномаданиятты, этнография менен этнопедагогиканы жуурулуштурулуп, бирдиктүү окутууну колго алуу максатын койдук. Анткени студенттерге “Манас” эпосунун кыргыз элинин тарыхы жана маданияты менен болгон генетикалык байланышы Манас таануу илими жөнүндө кеңири системалуу маалыматтарды берүүгө болот.

Учурдагы глобалдашуунун кырдаалында Манас таануу предметин окутуунун максаты жаштардын аң-сезиминде тарыхый эстутумду, мекенге болгон сүйүүнү калыптандыруу, улуттар аралык ынтымакты бекемдөө жана Ата Мекенге кызмат кылуу идеялары каралган. “Манас” үчилтигинин 2013-жылдын 4-декабрында ЮНЕСКОдо кыргыз элинин материалдык эмес байлыктары катары киргизилиши да улуу мураска болгон камкордук деп кароого болот.

Биз түрдүү адистик боюнча билим алып жаткан жаш кадрларга эпостун сюжетинде реалдуу тарыхый окуялар камтылганын, “Манас” кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары баалуу экендигин, андагы идеялар мамлекетибиздин бекем түптөлүшүнө негиз боло ала турганын терең жеткире түшүндүрүүгө тийишпиз. 2020-жылга чейин Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясында «Илимди жана билим берүүнү интеграциялоо билимге жана заманбап технологияга негизделген экономика үчүн кесиптик билим берүү системасын ыкчам өнүктүрүүнүн инновациялык потенциалын түзөт.....» деп көрсөтүлгөн [67,5]. Окутуунун сапатын жогорулатуу максатында улуттук педагогиканын жетишкендиктерин колдонуу менен бирдикте, азыркы Кыргызстандагы билим берүү системасынын жетишкен ийгиликтерин да, ошондой эле дүйнөлүк педагогикалык алдыңкы

тажрыйбаларды да пайдаланууга туура келет. Себеби, ушу күнгө чейин өнүгүп келген улуттук педагогикалык салттарыбызда интеграциялык окутуунун идеялары болгон эмес деп айтууга болбойт. Мына ошол идеяларды жалпы адамзаттык прогрессивдүү идеялар менен бирге өнүктүрүп-өстүрүү, ал аркылуу жаш муундарды тарбиялоонун жаңы ыкмаларын издөө бүгүн абдан зарыл.

ЖОЖдордо студенттердин окуу предметтерине болгон кызыгуусунун айрым учурлардагы төмөндөөсү окутуу процессинин көйгөйлүү маселелеринин бири болуп калды. Ошондуктан азыркы учурда педагогика илиминде интеграциялык идеяларды пайдаланып, окутуу-тарбиялоо процесстеринин эффективдүүлүгүн арттыруу үчүн жаңы багыттарды издөө, дүйнөлүк тажрыйбаларды окуу процесстерибизге пайдалануу талап кылынып отурат. Ал тажрыйбалардын бири окуу предметтерин интеграциялап окутуу болуп калмакчы жана ал аркылуу студенттердин ой жүгүртүүсүн өстүрүү, билимдерди толуктоо, ар түрдүү татаал баскыктагы маалыматтардын багыттарын бириктирип, бир багытта толук билим алууга жетишүү замандын талабына айланды.

Интеграциялоо түшүнүгү интеграцияланган окутуу системасындагы дидактикалык процесстерди уюштуруу жана өткөрүү методдорун окуу процессинде талаптагыдай колдоно билүүнү көздөйт. Ал эми интегративдүү окутууну уюштуруу студенттердин ой жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүнө жана чыгармачыл инсан катары калыптануусуна өбөлгө түзөт.

Предмет аралык байланыштарды ишке ашыруунун негизинде окутуу сабактын натыйжалуулугун арттырары түшүнүктүү. Ал аркылуу студент жогорку окуу жайында системалуу, комплекстүү билим алууга жетишмекчи. Интеграцияланган дисциплиналар аркылуу студенттердин таанып-билүүгө болгон кызыгуусу жана дүйнөгө көз карашынын багыттуулугу күчөтүлөт. Алар ар тараптуу өнүккөн инсан болуп калыптанууга жетишет [45, 178].

Илимий билимдерди бириктирүү (интеграциялоо) идеясы байыркы Грецияда башталган. Грециянын кул ээлөөчүлүк доорунда эле философ Демокрит (б.э.ч. 460-370ж.ж.) математика, тарых ж.б. илимдерди бирдикте

өздөштүрүп, энциклопедиячыл-окумуштуу наамына татыктуу болгон болсо, анын жолун улуу философтор Сократ, Платон, Аристотель уланткан, ал тургай мындай идеялар Кант менен Гегелдин философиялык көз караштарында да айтылып келген. Конфуцийден тартып Орто кылымдагы Рудакиге, О.Хайямга, Улугбекке, Хорезмге, М.Кашкарыга жана да Ж.Баласагынга чейинки чыгыш ойчулдары да бир эле мезгилде ар түрдүү илимдерди биргеликте изилдеп үйрөнүшкөндүгү илимде маалым.

XVII кылымдын орто чендеринде гуманист-педагогдор Ж.-Ж.Руссо, Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, И.Ф.Гербарт, А.Дистерверг ж.б. илимдерди интеграциялоого көп көңүл бурушкан. Ал эми XX к. башында Улуу Британияда, АКШ университеттеринде интеграциялап окутууну практикада кеңири колдоно башташкан.

Ал эми педагогикалык интеграциянын проблемалары көптөгөн орус окумуштууларынын эмгектеринде ар түрдүү аспектилерде изилденген. Мисалы, М.И.Берулава, В.С.Безрукова, А.Я.Данилюк, Г.М.Добров, В.М.Максимова, И.П.Яковлева, В.В.Краевский, А.В.Петровский, В.Н.Фёдорова, Н.Ф.Талызинанын эмгектеринде педагогикалык интеграциялоо маселелери ар башка илимдердин ички байланыштары аркылуу берилген.

Кыргыз педагогикасында И.Б.Бекбоев, Э.М.Мамбетакунов сыяктуу окумуштуулардын бир катар эмгектеринде интеграциялап окутуунун багыттары, өзгөчөлүктөрү, функциялары жөнүндөгү идеялар камтылган. Кыргыз адабиятын башка предметтер менен байланышта окутуу маселесинин теориялык негиздери К.Иманалиевдин, Б.Алымовдун, Н.Ишекеевдин, И.Исамидиновдун, А.Муратовдун, С.Рысбаевдин, Ү.Култаеванын, З.Мамбетованын жана М.Тешебаевдин илимий эмгектеринде каралган.

Интеграция – бир катар илимдерди бир бүтүндүктө кароочу предметтер аралык татаал илимий түшүнүк. Предметтер аралык интеграция – бул билимдерди, ишенимдерди, практикалык аракеттерди ич ара бириктирүү. Ага предметтерди айкалыштыруу, мазмундук жактан тутумдаштыруу аркылуу жетүүгө болот. Мисалы, Манас таануу предмети табиятынан эле

интеграцияланган предмет. Атап айтканда, Манас таануу предмети тарых, адабият, философия, социология, педагогика, психология, география, физика ж.б. предметтери бири-бири менен тыгыз байланышта туруп, толукталып, бир бүтүндүктү түзүп турат. Бул бүтүндүк аталган предметтердин өз алдынчалыктарын жокко чыгарбастан, предметтердин мазмунун кеңейтет.

Ошентсе да, педагогика илиминде Манас таануу предметин окутуунун өзүнчө методдорун иштеп чыгуунун методикалык проблемаларын чечүү маселеси актуалдуу болуп саналат. Бул жаатта, КРнын Эл мугалими, тажрыйбалуу практик мугалим Б. Исаков жана белгилүү педагог-окумуштуулар С.Байгазиев, Б.Оторбаев бир канча эмгектерди жаратышты. Ошентсе да, азырынча, Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери биротоло иштелип чыккан деп айтууга эртелик кылат. Жогорудагы окумуштуулардын айрым эмгектерде гана предмет аралык байланыштын маселелери каралган болсо да, алар аталган маселенин илимий-методикалык проблемаларын ар тарабынан жеткилең чечилген эмес. Диссертациялык изилдөөнүн алкагында жогорку окуу жайларында Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуу процессинде төмөнкү **карама-каршылыктар** бар экендиги аныкталды:

-ЖОЖдордо Манас таануу курсунда тарыхый мүнөздөгү программалык материалдар окулуп келе жатса да, алар жеткиликтүү деңгээлде интеграцияланып үйрөнүлбөгөндүгү;

-“Манас” эпосу илимий-изилдөөлөрдө тарыхый фактылар менен бирге изилденип келет, бирок учурдагы методист – окумуштуулардын эмгектеринде интеграциялап окутуунун илимий-методикалык проблемалары жеткилең чечилбей келе жаткандыгы, анын дидактикалык системасы белгилүү бир ырааттуулукка салынбагандыгы;

-ЖОЖдордо тарых менен Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун модели түзүлбөгөндүгү, анын бирдиктүү мазмуну, аны ишке ашыруу технологиялары жана каражаттары толук түрдө аныкталбагандыгы.

Мына ушул карама-каршылыктарды ырааттуу чечүү максатында, “Жогорку окуу жайларда Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери” аттуу теманы тандап алдык. Изилдөө ишин жүзөгө ашырууда тарых, педагогика, психология, методика илимдеринин соңку жаңылыктары окуп үйрөнүлөт, алардын принциптери, жоболору эске алынат.

Биздин изилдөө ишибизде Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутуунун мазмунун аныктоо, бирдиктүү моделин түзүү жана аны жүзөгө ашыруунун каражаттары менен методдорун иштеп чыгуу каралмакчы. Ошону менен бирге, улуу эпостогу окуяларды окумуштуулардын тарыхый окуялар, фактылар менен байланыштырган көз караштары, олуттуу пикирлери, терең изилдөөлөрү аркылуу мазмундук жактан интеграциялап, эпостун тарыхый-маданий маани-маңызын жеткилең үйрөтүү проблемасын чечүү өтө маанилүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөө И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин “Кыргыз тили”, “Философия жана социалдык илимдер”, “Инженердик педагогика” кафедраларынын макулдашылган окуу-илимий ишмердүүлүк пландарынын негизинде КМТУнун Кызыл-Кыя филиалынын “Табигый-гуманитардык илимдер” кафедрасынын илимий-изилдөө темалары менен тыгыз байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: Жогорку окуу жайларында Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутуунун теориялык жана методикалык негиздерин аныктоо.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган:

- интеграциялап окутуунун тарыхын, дүйнөлүк тажрыйбасын, анын таанып-билүүнү өнүктүрүүдөгү маани-маңызын, интеграциялоонун түзүлүшүн изилдеп үйрөнүү жана жалпылоо;
- Кыргызстандын ЖОЖдорунун шартында Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун теориялык негиздерин,

дидактикалык мүнөздөмөсүн, критерийлерин аныктоо жана аларды илимий жактан негиздөө;

- Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун мазмунун, бирдиктүү системасын, методикалык моделин, методдорун жана аны жүзөгө ашыруунун технологиясын иштеп чыгуу;

- предметтер аралык интеграциялап окутуунун мүмкүнчүлүктөрүн, алардын натыйжалуулугун арттыруучу каражаттарды табуу жана аларды экспериментте сыноо.

Диссертациянын илимий божомолу: Манас таануу предметин ЖОЖдордо талаптагыдай интеграциялап окутууга болот, эгерде:

- тарых менен Манас таануу предметтерин интеграциялоонун мазмуну жана критерийлери так аныкталып, аны жүзөгө ашыруу технологиялары туура иштелип чыкса;

- Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутуунун модели түзүлүп, ал илимий-методикалык жактан туура жүзөгө ашса;

- интеграциялап окутуу аркылуу студенттердин бирдиктүү дүйнө таануусун жана ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ыкмалары ЖОЖдорго сунушталса;

- аталган предметтерди интеграциялоонун методикасы ЖОЖдордо бирдиктүү методикалык ыкма катары ырааттуу колдонулса.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Манас таануу курсун кыргыз элинин тарыхы менен интеграциялап окутуунун мазмуну, тематикалары, аларды интеграциялап окутуунун критерийлеринин иштелип чыгышы;

- аталган предметти интеграциялап окутуунун илимий-методикалык моделдеринин иштелип чыгышы жана аларды жүзөгө ашыруу технологияларынын, формалары менен методдорунун сунушталышы;

- тарых менен Манас таануу предметтерин интеграциялап окутуу аркылуу студенттердин кыргыз элинин тарыхын бир бүтүндүктө өздөштүрүү менен, студенттердин адабий-чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн

өркүндөтүүнүн натыйжалуу методикасынын иштелип чыгып, практикага сунушталышы.

Изилдөөдөгү изденүүчүнүн жекече салымы: Жогорку окуу жайларында Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун атайын курсунун программасы түзүлүп, мазмуну аныкталды, критерийлери, бирдиктүү модели, аны жүзөгө ашыруунун технологиялары менен студенттердин бул багыттагы компетенттүүлүгүн модулдук баалоосунун каражаттары иштелип чыгып, алар практикада сыноодон өткөрүлдү жана ЖОЖдордогу Манас таануу сабактарын өтүү боюнча практикага сунушталды.

Изилдөөнүн теориялык баалуулугу: ЖОЖдордо Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун типтери, мазмуну, интеграциялоо үчүн окуу материалдарын тандоонун критерийлери, студенттердин компетенттүүлүктөрүн баалоонун каражаттары түзүлүп, булар менен иштөөнүн дидактикалык моделинин иштелип чыгышы жана алардын алгач ирет экспериментте сыналгышы.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу: Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутууга жараша биз сунуштаган модель, интеграциялап окутуунун типтери, интеграциялоонун критерийлери, Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуу курсунун атайын программасы, анын мазмуну, иштөөнүн жолдору менен каражаттары боюнча ЖОЖдордо Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуу процессинде мугалимдерге, лекция-семинардык жана практикалык сабактарды жүргүзүүдө, мугалимдердин билимин жогорулатууда жана да бул багыттагы окуу-усулдук колдонмолорду иштеп чыгууда илимий-методикалык жактан жардам болору шексиз.

Коргоого коюлуучу жоболор:

- тарых жана Манас таануу сабактарынан жеткиликтүү натыйжа алууда аларды интеграциялап окутуунун мазмунун, критерийлерин жана моделин аныктап иш жүргүзүү илимий – методикалык жактан туура жана кыйла натыйжалуу болору шексиз;

- аталган предметтер боюнча интеграциялык сабактардын туура технология менен жүрүшү алардын сапаттык деңгээлин арттырат жана студенттердин предметке болгон кызыгуусун тереңдетүүгө, системалуу, комплекстүү билим алуусуна, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнүн өсүүсүнө түрткү болот;

- интеграцияланган окутуу тарых жана Манас таануу предметтеринен студенттердин дүйнөгө болгон көз карашынын бир багыттуулугу күчөтүлөт, бир бүтүн дүйнө таанымы калыптанат жана ар тараптуу чыгармачыл ой жүгүртүүлөрү артат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тууралыгы: изилдөөдөн алынган натыйжалар, т.а. биз сунуштаган ыкмалар, иштөөнүн жолдору менен каражаттары эксперименттин жүрүшүндө мугалимдер тарабынан жеткиликтүү кабыл алынды, студенттерге сунушталган тесттер алардын проблемага ылайык теориялык-практикалык компетенттүүлүктөрүн аныктоодо туура натыйжа берди.

Изилдөөнүн базалык негизи катары И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Кызыл-Кыя филиалы, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя экономика, укук жана технологиялар институту, КМТУнун Тоо-кен иштери жана технологиялары институту жүргүзүлдү.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Илимий иштин негизги жыйынтыктары жана урунттуу жоболору “Юксак малакали кадрлар таерлашда инновацион фаолиятнинг” (Өзбекстан, Фергана, 2012-ж.) жана ”Оценка деятельности реального сектора экономики” (Өзбекстан, Фергана, 2012-ж.) аттуу республикалык илимий конференция материалдарында, И.Раззаков атындагы КМТУнун Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунун 15 жылдыгына арналган «Горное, нефтяное, геологическое образование в XXI веке» аттуу VI эл аралык конференциясында (Москва-Кызыл-Кия, 2011-ж.), Т.Кулатовдун 80 жылдыгына арналган «Горное, нефтяное, геологическое и геоэкологическое образование в

XXI веке» аттуу VII эл аралык конференциясында (Москва, РУДН, 2012-ж.) жана Ош МУнун 75 жылдык маарекесине арналган “Билим берүүнүн, илимдин заманбап маселелери жана интеграциялануу процессинде, өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүндө университеттердин ролу” (Ош, 2014-ж.) аттуу эл аралык илимий конференциясындагы баяндамаларда, РИНЦ системасына кирген Россия Федерациясына караштуу «Территория науки» (Воронеж, 2015-ж.) жана “Синергия” илимий-практикалык журналдарында (Воронеж, 2016-ж.), мугалимдердин семинарларында, билимди жогорулатуу курстарындагы лекцияларда окулган. Диссертациянын негизги мазмуну 2 окуу-усулдук колдонмодо, 12 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизи тууралуу түшүнүк берген киришүүдөн, үч главадан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан, библиографиядан (181 булак), тиркемелерден (13 тиркеме) турат. Көлөмү – 178 бет.

Кириш сөздө теманын актуалдуулугу, проблемалары тууралуу айтылып, диссертациянын максаты менен милдеттери, гипотезасы, методдору аныкталган, илимий жаңылыгы менен практикалык мааниси, коргоого алып чыгуучу негизги жоболору ж.б. маалыматтар көрсөтүлгөн.

Биринчи глава **“Азыркы мезгилдеги интеграциялык окутуу процесстери жана анын педагогикалык маани-маңызы”** деп аталып, биринчи параграфта **интеграциялоо проблемасынын философиялык, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттардагы орун алышы** каралды. Интеграциялоо түшүнүгүнүн коомдогу жана педагогикадагы мааниси, интеграциялап окутуунун тарыхы берилди. Азыркы жогорку окуу жайларында Манас таануу предметин интеграциялоо проблемасынын философиялык, жалпы дидактикалык жана методикалык негиздери изилденди.

Экинчи параграф **“ЖОЖдордо гуманитардык билим берүүдөгү интеграциялап окутуунун маани-маңызы, генезиси, учурдагы абалы жана**

келечеги” деп аталып, анда интеграциялап окутуунун тарыхы жана азыркы учурдагы абалы каралды. Интеграциянын жалпы окуу программаларына тийгизген таасири, окуу китептериндеги, илимий адабияттар жана методикалык колдонмолордо интеграциянын колдонулушуна анализ берилет жана Манас таануу педметин интеграциялап окутуунун оң жактары, жетишпегендиктери, кырдаалдан чыгуу жолдору көрсөтүлдү.

Экинчи глава **“ЖОЖдордун педагогикалык эмес багыттагы факультеттеринде Манас таануу курсун тарых менен интеграциялап окутуунун модели жана аны жүзөгө ашыруу”** деп аталып, биринчи параграфта **Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуунун мазмуну жана модели тууралуу кеңири сөз болду.** Эпостун энциклопедиялык мазмуну жана тарых предмети менен интеграциялап окутуу, тереңдетип билим берүү, дүйнө таанытуу милдеттеринин аткарылыш моделдери изилденди.

Экинчи параграфта **Манас таануу предметин интеграциялоо үчүн окуу материалдарын тандоонун критерийлери жана принциптери, Манас таанууну интеграциялап окутуунун формалары жана ыкмалары** берилген. Интеграция принцибинин (билимдин синтездүүлүгү, окуп-үйрөнүүнүн тереңдүүлүгү проблеманын актуалдуулугу, чечүүнүн интерактивдүүлүгү, далилдүүлүгү) окутуу жараянындагы бардык компоненттердин өз ара байланышын, системанын бардык элементтерин, системалык аралык байланышын, окутуунун мазмунун, анын формаларын (толук, толук эмес жана блоктук) жана методдорун аныктоодо жетектөөчү экендиги аныкталды.

Үчүнчү параграфта **Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуу боюнча иштердин системасы** каралып, анда лекция, практика, семинар, студенттердин өз алдынча иштөөсү, модулдук окутуу, өзүнчө темалар боюнча конференция, дебат, экскурсия, иштиктүү оюндар, таймаш, сүрөт көргөзмөсү, сахна сабак ж.б. формалар аркылуу уюштуруу иштери жана окутуунун технологиялары көрсөтүлдү.

Үчүнчү главада “**ЖОЖдордо Манас таануу курсун тарых менен интеграциялап окутууну жүзөгө ашыруу боюнча жүргүзүлгөн педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыктары**” деп аталып, анда жалпы жыйынтык жана сунуштарда изилдөөнүн мазмуну боюнча негизги корутундулар жана сунуштар чыгарылды.

Изилдөөнүн этаптары (мезгилдери): Тема боюнча изилдөө иштери 3 этапта жүргүзүлдү.

Биринчи этап (2010-2012-ж.ж.) – теориялык-изилдөө этабы деп аталып, анда темага ылайык Манас таануу боюнча илимий-педагогикалык адабияттар менен таанышылды; Манас таануу курсун тарых жана башка предметтер менен интеграциялоо боюнча проблеманын теориясы, практикасы анализденип, алдыңкы тажрыйбаларды талдоо иштери жүргүзүлдү; изилдөөнүн негизги багыттарын, максатын, милдеттерин, божомолун аныктоо иштери ишке ашырылды. Жогорку окуу жайларында Манас таануу сабагын өтүүдөгү тажрыйбалар иликтөөдөн өткөрүлдү. Студенттердин бул багыттагы билим деңгээли аныкталды.

Экинчи этап (2013-2014-ж.ж.) – изденүүчү этап. Манас таануу сабагын интеграциялап окутууну уюштуруу жолдору, материалдарды тандоонун принциптери менен критерийлери, окуу сааттарын пландаштыруу, окутуу модели жана аны жүзөгө ашыруу технологиялары аныкталып, аларга жараша сабактардын методикалык иштелмелери даярдалды.

Үчүнчү этап (2014-2015-ж.ж.) – окутуучу жана жыйынтыктоочу этап. Сунушталган ыкмалар боюнча сабактар өтүлдү. Эксперименттик тапшырмалардын, иш-аракеттердин натыйжалары алынды. Алар ырааттуулукка келтирилип, сынактын жыйынтыктары кайра текшерүүдөн өткөрүлдү.

Изилдөөдөгү изденүүчүнүн илимге кошкон салымы: жогорку окуу жайларда Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун мазмуну, критерийлер, бирдиктүү модели жана аны жүзөгө ашыруунун методикасы, негиздери иштелип чыгып, ал практикада сыноодон өткөрүлдү жана

ЖОЖдордогу Манас таануу сабактарын өтүү боюнча мугалимдерге сунушталды.

Диссертациянын натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо): И.Раззаков атындагы КМТУнун Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунда Манас таануу предметин окутуу боюнча лекцияларда, семинардык сабактарда, илимий-практикалык конференцияларда, методикалык кеңешмелерде, макалаларда ж.б. учурларды илимий корутундуларыбыз тастыктоодон өткөрүлдү.

БИРИНЧИ ГЛАВА

АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ОКУТУУ ПРОЦЕССТЕРИ ЖАНА АНЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК МААНИ-МАҢЫЗЫ

1.1. Интеграциялоо проблемасынын философиялык, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттардагы орун алышы

Азыркы мезгил талаптарына ылайык ЖОЖдордогу билим берүү программаларынын мазмунун өркүндөтүү аркылуу студенттерди даярдоонун да адекваттуу заманбап деңгээлинин өнүгүүсүн камсыздоо зарыл. Ал аркылуу окутуу процесси ой жүгүртүүнү системалуу өнүктүрүүгө, студенттин өз билимин өркүндөтүү жөндөмдүүлүгүнө карата ар кандай татаалдыктагы маалыматтардын агымында туура багыт алуусу негизги ролду аткарат.

Окутуу процесстери илимий билимдин интеграцияланууларынын тенденцияларын чагылдыруучу билим берүүнүн компоненттерине ээ. Бүгүнкү күндө так ошол интеграция адамдын дүйнөгө болгон көз карашын жана илимий ой-жүгүртүүсүнүн багыты менен стилин бирге аныктайт. Окутуу процессинде ой жүгүртүүнүн системалуулугун өстүрүү, билимдерди ар тараптуу толуктоо, ар түрдүү татаал баскыктагы маалыматтардын тобу аркылуу дүйнөнү бүтүн кабылдоонун багыттарын аныктоого жетишүү замандын талабы.

Учурда интеграциялоо түшүнүгү дүйнөлүк алкакта коомдун бардык тармактарында кеңири колдонулуп келет, атап айтканда, «мамлекеттердин интеграциясы», «экономикалык интеграция», «улуттардын, элдердин интеграцияланышы» ж.б. Интеграция терминине философиялык сөздүк төмөнкүдөй түшүндүрмөнү берет: интеграция жараяны (латынча *integratio* – биригүү, жуурулушуу, калыбына келүү) мурда бири-бирине көз каранды болгон бөлүктөрдүн, элементтердин бири-бирин толуктоосунун негизинде бир бүтүндүккө биригүүсүн көрсөтөт [15, 307]. Көпчүлүк изилдөөчүлөр интеграция мамилелердин системасын жана анын бөлүкчөлөрүнүн ортосундагы байланышты бириктирет деген ойлорду айтышат.

Педагогикада бүтүндүк жана анын бөлүктөрүнүн ортосундагы байланышты анализдөөдө «бүтүндүк өзүнүн бөлүктөрүнүн суммасына барабар», «бүтүндүк өзүнүн бөлүктөрүнөн чоң жана өзүнүн түзүүчүлөрүнөн сапаттуу айырмаланат» деген аныктамалар берилип жүрөт.

Андыктан интеграция өзүнө мамилелердин системасын жана анын бөлүкчөлөрүнүн ортосундагы мамилелерди көрсөтөт деп божомолдоого да болот. Талдап көрсөк, грек тилинен алынган “*sistema*” бөлүкчөлөрдүн биригүүсүнөн түзүлгөн бүтүндүк дегенди т.а. тизим дегенди түшүндүрсө, латын тилинен алынган “*integratio*” бүтүндүккө биригүү дегенди түшүндүрүп жатпайбы [134, 201]. Демек, система жана интеграция түшүнүгү биринин мааниси экинчисинин мааниси аркылуу ачылат. Мисалы, ЖОЖдордогу окуу процессиндеги модулдук рейтингден алган балл топтолуп, жалпы суммалык балл түзүлөт. Талап кылынган 100 балл студент тарабынан модулдарда топтолот, курайт. Педагогикадагы жогоруда мисал келтирген «бүтүндүк өзүнүн бөлүктөрүнөн чоң жана өзүнүн түзүүчүлөрүнөн сапаттуу айырмаланат» деген аныктаманы А.С.Макаренканын «адам бөлүкчөлөргө ажыратылып тарбияланбайт, инсан ар тараптуу жана гармониялык өнүгүүсү керек» деген сөзү аркылуу түшүндүрүүгө болот. Биз мына ушул жагдайды, педагогика илиминдеги окутуунун интеграциясын изилдөөгө алдык. Орус жана чет элдик дидактикада интеграция идеясы терең булактарга ээ. Мисалы, изилдөөчү

А.Я.Данилюк интеграция маселеси философторду, саясатчыларды кызыктыра элек кезинде эле педагогдор тарабынан активдүү талкууга алынгандыгын жана интеграция илимий аң-сезимдин диалектикалык татаал өзгөрүүсүнүн натыйжасы экендигин белгилеген [38,8]. Окумуштуу белгилегендей, интеграция педагогикада илимий аң-сезимдин жана билим берүүнүн өнүгүүсүнүн тажрыйбасын өзүнө камтыйт.

Интеграциянын тарыхына кайрылсак, көп убакыт бою педагогикадагы интеграция түшүнүгүн аныктабай эле талкуулай беришкендиги байкалат. Ал интуитивдик түшүнүктөй сезилип, түшүндүрүүнү талап кылбаган. Бирок эртедир-кечтир интуитивдик көз караштын жетишсиздиги белгиленген жана дайын болгон. Ошентип, интеграцияланып жаткан курсту түзүү, жаратуу үчүн ар кандай окуу предметтеринин элементтерин (билим, түшүнүк, методдор) бириктирүү зарыл. Интеграция түшүнүгү абстрактуу философиялык чектен сырткары «предмет аралык окуу проблемасы» түшүнүгү катары берилип, ошол учурдун кырдаалында түшүндүрүлгөн.

Бирок, 90-жылдардын аягындагы интегративдүү процесстердин пайда болушун изилдөөдөн интегративдүү процесс өзүнчө алынган окуу курстары жана проблемалары менен чектелбестен, окутуунун бардык процессин камтыган. Интеграция түшүнүгүнүн принципалдуу кемчилиги болуп, технологиялык иштелмелердин жоктугу саналат. Интеграция бириктирүү ал кантип жүргүзүлөт? Интеграция түшүнүгү интеграцияланган системадагы дидактикалык процесстердеги уюштуруу методдорун аныктоону көздөйт. Төмөндө «интеграция» деген терминдин мааниси жөнүндө бир катар окумуштуулардын аныктамаларын келтирели да, талдап көрөлү:

–Интеграция – курчап турган дүйнөнүн аналогиясы боюнча түзүлгөн окуу дисциплиналарынын байланышынын системасы. Интеграциянын маңызында дүйнөдөгү бардык нерсе бири-бири менен тыгыз байланышта, «нукура көрүнүштөгү» эч нерсе жок деген аксиома жатат (О.Г. Гилязова);

– интеграция – окутуунун сапаттык жаңы тепкичтериндеги предмет аралык байланыштардын айкалышуусунун жогорку формасын чагылдыруучу илимдердин байланышуу жана жакындашуу процесси (Н.С.Сердюкова);

– интеграция – дүйнөнү бүтүндүктө түшүнүү, жаратылыш закондорунун биримдигин жана жалпы коомдук билим берүүнүн мазмунун жетектөөчү формасы (Г.А. Монахова);

– интеграция – кээ бир окуу предметтеринин бир максатка багытталган бирдиктүү синтези жана билимдердин, жөндөмдөрдүн бүтүндүгүн камсыз кылууга багытталган педагогикалык категория (Л.В. Трубайчук);

– интеграция – тарбиялоонун жана окуу процесстерин уюштуруунун формаларынын, мазмунунун, принциптеринин, максаттардын бирдиктүүлүгүнүн өз ара байланыштагы жогорку формасы (В.С.Безрукова).

Педагогика илиминде интеграция билимдердин өз ара биримдигинин жана бирге өнүгүүсүнүн жалпы процессин аныктайт. Интеграция системалуу билим берүүгө жана ийгиликтүү натыйжага жетишүүгө жардам берет. Ошондуктан интеграция жуурулушуу, бүтүндүк, процесс, натыйжа деп кабыл алынып отурат. Интеграция азыркы шарттагы илимий-таанып билүүнүн өнүгүүсүнүн жетектөөчү тенденциясы болуп баратат. Ал илимий-изилдөөнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууда чоң ролду ойнойт. Интеграция биздин түшүнүгүбүздө предметтер боюнча билимдин өз ара байланышы катары гана эмес, окутуунун формаларын жана методдорунун технологиясын интеграциялоо катары каралат. Анын негизинде интегративдүү педагогикалык процесс түшүнүгү келип чыгат. Интеграциялык педагогикалык процесс ар кандай мамлекеттеги билим берүү системасындагы реалдуу көрүнүштөрдүн салыштыруу методу менен синхрондоштурулушу деп каралат. Ал өзүнчө дифференциалдык бөлүктөрдүн өз ара бири-бирине өтүү процессин жана билим берүү системасындагы компоненттердин процеске жакындоосун жана байланышын билдирет. Мында берилген процесстин элементтери өз ара иш-аракеттин жана биригүүнүн жаңы сапатына өзгөрүүсүз жылуу менен активдештирилет.

Интеграция – бир катар илимдерди бир бүтүндүктө кароочу предметтер аралык татаал илимий түшүнүк. Предметтер аралык интеграция билимдерди, ишенимдерди, практикалык аракеттерди бириктирүү. Мисалы, гуманитардык илимдерден тарых, адабият, философия, социология, педагогика, психология ж.б. предметтер бири-бири менен тыгыз байланышта туруп, толукталып, бир бүтүндүктү түзөт. Интеграция предметтерди айкалыштыруу, алардын тутумдашуу түйүндө рүн табуу жана ошонун натыйжасын көрүүнү туюнтат. Ошондой эле интеграция предметтер ортосундагы байланыш гана болбостон, бир канча дисциплиналардын айкалышында жана предмет аралык илимдин, искусство жана улуттук маданияттын өз ара синтезинен турат. Ал предметтердин өз алдынчалыктарын жокко чыгарбастан, предметтердин мазмунун байытат.

Көптөгөн орус окумуштуулардын эмгектеринде педагогикалык интеграциянын проблемалары ар түрдүү аспектилерде изилденген. В.В.Краевский, А.В.Петровский, Н.М.Назарова жана Н.Ф.Талызиалардын эмгектеринде педагогикалык интеграциянын башка илимдер менен байланышы каралса, В.С.Леднев жана Г.Д.Глейзер тарабынан билим берүүнүн мазмунундагы интеграциялык жолдор изилденген. И.Д.Зверев, О.И.Бугаев, Г.Ф.Федорец, Н.М.Буринская ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде педагогикадагы интеграциянын методологиялык негиздери аныкталган [65, 5]. Окумуштуулар педагогикалык интеграцияны мурда ажыратылган бөлүктөрдү бир бүтүндүккө бириктирүүдөгү өнүгүү жараянынын бир тарабы катары түшүндүрүшөт. Бул жараян азыр калыптанган системанын рамкасында да жүргүзүлүүсү мүмкүн. Интеграция процессинин маңызы – бул системага кирген ар бир элементтин ичиндеги сапаттуу өзгөрүү экендиги аныкталган.

Илимий билимдерди бириктирүү идеясы байыркы Грецияда башталган. Байыркы Грециянын кул ээлөөчүлүк доорунда эле Демокрит (б.э.ч. 460-370ж.ж.) математика, тарых ж.б. илимдерди бирдикте өздөштүрүп, энциклопедиячы-окумуштуу наамына татыктуу болгон болсо, анын жолун улуу философтор Сократ, Платон, Аристотелдер жолдогон. Бул идеялар Кант жана

Гегелдин философиялык көз караштарында да айтылган. Конфуцийден тартып Орто кылымдагы Рудаки, О.Хайям, Улугбек, Абу-Али-Ибн-Сино, М.Кашкары, Ж.Баласагынга чейинки чыгыш ойчулдары да бир эле мезгилде ар башка илимдерди биргеликте изилдеп үйрөнүү жолдорун сунушташкандыгы илимде маалым.

XVII кылымдын орто ченинде гуманист-педагогдор Ж.-Ж.Руссо, Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, И.Ф.Гербарт, А.Дистервег ж.б. илимдерди интеграциялоого көп көңүл бурушкан. И.Ф.Гербарт окутууну айкындык, ассоциация, система жана метод деп төрт баскычка бөлгөн. Айкындык жана ассоциация билимдерди өздөштүрүү, система жана метод мурдагы өздөштүрүлгөн билимдерди байланыштыруу деп караган [66, 287]. Ошентип, И.Ф.Гербарт интеграцияны педагогикалык процессте колдонуу зарылдыгын далилдөөгө аракет жасаган. Бул көз караш А.И.Герцендин, Н.Г.Чернышевскийдин эмгектеринде да колдоого алынган, алар окуу предметтерин бирдиктүү өздөштүрүүнүн зарылдыгы жөнүндө токтолгон.

Философ-гуманист, коомдук ишмер Я.А.Коменский алгачкылардан болуп, тарбия менен окутуунун законченемдүүлүктөрүн бир системага келтирүүгө аракет кылган. Ал окуучулардын тааныш предметтер менен дүйнөнү кабыл алуу сезимдерин байланыштырып, аң-сезимин өстүрүү үчүн астрономия, география, саясат, тарых илимдерди кошуп, «Космография» курсун негиздеген. Я.А.Коменский: «Бардык предметтер биригип, дүйнө лүк тартип менен гармонияга умтулган жалпы акылмандыкты жаратат» деген идеяны көтөрүп, пансофия теориясын түзгөн. Окумуштуунун теориясына кошулсак, жаратылыш, окуу жана тарбия процесстеринин ортосунда секирик болбоосу керек. Ал окуучулардын дүйнөнүн түзүлүшүн элестетүүсүнөн натыйжалуу билим берүүнү көрө алган. Я.А.Коменский: «Бардык бири-бири менен байланыштагы нерселер, так ошондой байланышта окутулуусу зарыл», - деп жазган [164, 111].

Белгилүү педагог К.Д.Ушинскийдин «Адам–тарбиянын предмети катарында» деген эмгегинде окутулуучу предметтерди гуманизм жана

сүйүүнүн христиандык идеясы менен интеграциялоо зарылдыгы көрсөтүлгөн [158, 136]. Окумуштуу окутулуучу предметтердин кубулуштар менен болгон байланышын психологиялык-педагогикалык негизин толугураак берүүгө жетишкен. Ал ассоциацияны жети түргө ажыратат: окшоштугу боюнча; карама-каршылыгы боюнча; мезгили боюнча; мейкиндиги боюнча; логикасы боюнча; сезимге негизделген окшоштук; ө нүгүүгө негизделген жакындык. Окутууда предметтер аралык байланыштын жогорулашы менен, б.а. адам (демек адамтаануу илимдери) менен жаратылышты (табияттаануу илимдери) бирдикте кароо аркылуу дүйнө таанымды кеңейтүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлүшүн баса белгилеген.

Ошентип, XVII–XIXк.к. окумуштуу-педагогдор реалдуу дүйнө менен окуу процессин, окулуп жаткан предмет менен кубулуштарды интеграциялап түшүнүү аркылуу инсандын калыптанышынын жолдорун изилдешкен.

XXк.к. башында Улуу Британияда, АКШ университеттеринде интеграциялап окутууну практикада кеңири колдоно башташкан. Алар адистерди ар тараптуу сапаттуу даярдоодо интеграциянын натыйжалуу экендигин тажрыйбада сынап көрүшкөн. XX к.к. 20-жылдарында орус педагогдору да (В.Я.Стоюнин, Н.В.Бунаков, В.И.Водовозов, Б.Г.Ананьев ж.б.) окутууну эмгек жана турмуш менен байланыштырып окутуу максатында тажрыйбаларды жүргүзүшкөн. Алар окуу процессин комплекстүү багытта, мектеп менен турмуштун байланышта жүрүшү үчүн атайын окуу пландарын, программаларын (комплекстүү программаларды) иштеп чыгышкан. Комплекстүү программа билим, билгичтик, жаратылыш, эмгек жана коомдун айланасында жүргөн. Бирок мындай программалар окуу предметтеринин ички мазмунун бирдиктүү системага келтире алган эмес. Предметтердин ашыкча бириктирилишинен, предметтин мазмуну жоголгондугу тууралуу сын пикирлер билдирилген. Мындай тажрыйбалардан соң советтик методикада XXк.к. 30-жылдарында ар түрдүү системадагы билимдерди бириктирүүчү программалар иштелип чыккан. XXк.к. 50-жылдарында педагогикада интеграция предмет аралык байланыштын формасы катары колдонула баштайт. Бул мезгилдерде

окумуштуулар мээнин физиологиялык жана психологиялык иштөөсүн эсепке алуу менен, ар түрдүү кубулуштардын байланышын аныкташат. Мисалы, психолог Б.Г.Ананьевдин китебинде сезүүнүн байланышы ачылып көрсөтүлгөн, анда материалдык дүйнөнүн бирдигин, объективдүү кыймыл-аракеттин адамзат туюмунда чагылуусунун бүтүндүгү аныкталган [13, 446]. Б.Г.Ананьевдин жетекчилиги астында «координациялык сетка», б.а. окутуунун бардык программалары боюнча фундаменталдуу илимий түшүнүктөрүн өстүрүүнүн этаптары көрсөтүлгөн. Ушул жол менен окумуштуу-педагогдор окутуу процесстеринин мазмунун интеграция менен байланыштырышкан. Алар билимдердин мазмунуна, окуу материалынын түзүлүшүнө, сабактын структурасын, билим берүү стандарттарын өзгөртүүгө жана жаңы окуу программаларын түзүүгө жол табышкан. XXк.к. 80-90-жылдарында болсо, интеграция комплекстүү окутуунун идеясы катары карала баштады. Окумуштуу-педагогдор интеграциянын педагогикалык процесстердеги түшүнүктүн жеткиликтүү түшүндүрмөсүн системага салышкан. Интеграцияда, негизинен, бир окуу предметтериндеги жалпы билимдерди белгилүү чектерде бириктирүү керектиги түшүндүрүлөт. Илимий-педагогикалык адабияттарда «интеграция» түшүнүгүндө бир нече тектеш терминдер да кеңири колдонулат. Мисалы, интегративдик жана интеграциялануучу курстар, интеграцияланган факультет, интеграцияланган адистик, интеграцияланган педагогикалык квалификация, интеграциялык окутуу, интеграциялык сабак ж.б. Мындай терминдердин пайда болушуна педагогика жана психология боюнча интеграциянын кээ бир педагогикалык жана психология аспектилерине багытталган бир канча ийгиликтүү аяктаган илимий иштердин иштелип чыккандыгынан деп карасак болот. Бүгүнкү күндө интеграция маселеси педагогикалык процессте ар түрдүү багыттарда – интеграциянын жалпы теориялык жана педагогикалык, илимий билимдерди дифференциациялоо, практикалык синтез ж.б. маселелер каралып келет. В.С.Безрукова, О.Г.Гилязова, В.Н. Максимова, И.П. Яковлев сыяктуу орус окумуштуулары интеграцияны педагогикалык аспектиде карап чыгышкан. Алардын арасында

И.П. Яковлев интеграцияны илим, билимдин жана коомдук өнүгүүнүн башкы тенденциясы деп атап, интеграциялык процесстердин билим берүүдөгү зарылчылыгын өзгөчө белгилеген [171,128]. Ошентип, орус педагогдору дидактика жана тарбия теориясын жана билим берүү жараянын интеграциялоо жолу аркылуу өнүктүрүүдө конкреттүү жолдорду иштеп чыгышкан.

Көчмөн кыргыз элибиз байыртадан бери балдарына турмуштук жөө жомоктордон тартып, дастан, кошокторго чейин айтып, адамдык асыл сапаттарга тарбиялоо менен бирдикте аалам мейкиндигинин кеңдигин, андагы кубулуштарды баамдашынча түшүндүрүп барган. Мисалы, түнкүсүн боз үйдүн түндүгүнөн көрүнгөн Үркөр, Толтойдун огу, Үч аркар, Чоң Жетиген, Кичи Жетиген, Алтын казык, Сары жылдыз сыяктуу жылдыздардын аттарын атап, Алтын казыктан башка бардык жылдыздар жылып турарын, ошондуктан өз багытын аныктоодо алар дал ушул бир калыптан өзгөрбөй ордунда турган Алтын казыкка карап адашпай жол тапса болорлугун үйрөтүшкөн. Ошондой эле алар жөнүндө ойлоп тапкан жомокторду уктуруп, ай-аалам менен баланы тыгыз байланыштырып, баланын аң сезимин ар тараптуу өсүүсүнө аракет кылышкан.

Эзелтен эле кыргыздар эл баатырларын, тарыхый окуяларды, адамдык улуу нарктарды, дүйнөгө болгон элдик философиялык ой-жүгүртүүсүн ыркүүлөргө, дастан, эпосторго бириктирип, мурас катары сөздүн кудурети менен оозеки түрдө муундарга жеткирип келген. Ааламда теңдеши жок «Манас» эпосунун жаралышы, анын мазмунунун кеңдиги да элибиздин бай тарыхы жана бай акыл казынасына ээ экендигинен кабар берет. Демек, байыркы мезгилден тартып эпосту угуучулардын да түрдүү багытта маалымат ала алышына шарт түзүлүп келген. Мындан элдик этнопедагогика да интеграция жолу менен балдарды тарбиялап келген десек жаңылышпайбыз.

XIX кылымда Орто Азияда алгачкы диний медреселер ачылып, андагы молдолор (жергиликтүү жана Борбордук Азия өлкөлөрүнөн диний медреселерден илим алган сабаттуу устат-мударистер) да бир нече предметтерди өздөрүнүн билгендери боюнча интеграциялап окутууга аракет

жасашкан. Совет мезгилине чейин «молдо» түшүнүгү кат сабаттуу же жазгыч акындар жана дин адамдары деген кош мааниде колдонулган. Молдо Нияз (1823-1896), Нурмолдо (1838-1920), Нишан Молдо (1846-1916), Тоголок Молдо (1860), Молдо Кылыч (1866-1917), Молдо Багыш (1888-1937), Алдаш Молдо (1874-1930), сыяктуу өз мезгилинин билимдүү окутуучуларынын чыгармаларында тааныш аймактар тууралуу географиялык, ботаникалык, зоологиялык, антропологиялык маалыматтар берилген. Алар окуучуларына бардык тармакта маалымат берүүгө аракет жасашкан.

Мисалы, кыргыздын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу Нурмолдо өз мектебиндеги “Айнааме” сабагында адабият менен азыркы агрономия, метрология илимдерин бириктирип, эгиндерден мол түшүм-алуунун жолдорун ырлар аркылуу коштоп, түшүндүргөн. «Нурмолдонун мектебинен тарыхты, элдик адабиятты, эсепти, салтты жана «Айнамени» окуп үйрөнгөн балдар кийинки реалдуу турмуштагы жашоого практикалык жактан ориентация алып, белгилүү бир руханий жана турмуштук көндүмдөргө ээ болуп, күндөлүк өмүр-тириликке кандайдыр бир деңгээлде даяр болуп чыгышкан» [20, 33]. Атактуу төкмө акын Жеңижок да устаты Нурмолдодон жети түрдүү билим алып, анын Наманган шаарына салган атактуу медресесинен эки жыл окуган экен. Бул медреседе ошол эле аймактан чыккан мударисттер, уламалар сабак бербестен, бүтүндөй Орто Азия чөлкөмүнө таанымал илимпоздор, таланттуу адамдар окушуп, чоң илимий, маданий борборго айланган [25, 99].

XIX кылымдын экинчи жарымы, Кыргызстандын Россияга кошулушунан кийин, жергиликтүү элди башкарууда колониялык саясат жүргүзүү үчүн 1870-жылы Токмокто, Бишкекте, Беловодскиде жана Сокулукта орус-түзем мектептери ачылган. Мындай мектептерде колунда барлар гана окуп, орус тили, арифметика, география, тарых жана табият таануунун негиздери ажыратылып, өзүнчө предмет катары орус мугалимдери тарабынан окутулган.

XX кылымга чейин диний сабаттуулукка окуткан «кадим усулу» деп аталган эски ыкма мектептер болсо, 1901-1902-жылдары Кыргызстанда «жадид

усулу» деп аталган жаңы ыкмадагы мектептер ачылган. Аларда дин сабактары менен бирдикте жалпы билим берүүчү предметтер: арифметика, география, тарых, табият таануу окутулган. Жадидизм өкүлдөрү диндеги реформаторлор катары Борбордук Азияга диндин жаңы-агартуучулук функциясын алып келишкен. Алар араб тилинде жазышып, Осмоналы Сыдык уулу, Молдо Кылыч сыяктуу алгачкы сабаттуу адамдардын китептери Казань, Уфа шаарларынан жарык көргөн. 1908-жылы Токмокто ачылган «Экбал» мектебинде диний жана жалпы билим берүүчү мүнөздө болуп, анда 4-класска чейин окутулган. Балдарга араб, түрк тилдеринен сабак берилген. Арифметиканы төрт амалдуу татаал эсептерди чыгаруу жолу менен, геометрияны геометриялык фигуралар, гигиенаны ден соолукту кантип сактоо туурасындагы кеңештер аркылуу аңгемелешүү методдору менен өтүшкөн [178, 444]. Мындай мектептер Чоң-Кеминде, Тоң райондорунда да ачылып, анда манаптардын балдары окушкан. Демек, алгачкы мектептер светтик жана дин сабактарын интеграциялап окутканы көрүнүп турат.

Тарыхка үнүлүп карасак, Октябрь революциясынан кийин гана жалпы элдин сабатсыздыгын жоюу үчүн атайын программалар түзүлүп, мектептер ачыла баштады. Ал жылдары окуу материалдарында социалисттик коомдук түзүлүш тил жана адабият менен бирдикте окутуу талаптары коюлган. Кыргызстанда чыга баштаган «Эркин-Тоо», «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаш», «Жаңы маданият жолунда» аттуу газета-журналдарда Кыргызстандагы колхоздоштуруу саясаты, кыз-келиндердин эркиндикке чыгышы, кедейлердин кат таануусу ж.б. сыяктуу коомдогу саясий маанидеги макалалар жарык көргөн. Алгачкы мектептер ликбез түрүндө болгондуктан, алардын окуу материалдары газета-журналдардын беттеринде жарык көрүп турган. Жарыяланган материалдарды туура окуу менен бирдикте коомдогу жаңылыктарды, тарыхый маалыматтарды, кыргыз жеринин жаратылышы, географиясы тууралуу маалыматты алып турушкан. Мындай мектептер, бир караганда, окутуунун интеграцияланган жолун пайдалангандыгы көрүнүп турат.

1924-жылы Ишенаалы Арабаевдин "Кыргыз алиппеси" алгачкы окуулук катары кирди. Китепте тамгалар, адабий тексттер жана адеп темасында аңгемелер берилген. Тамга үйрө нүүчүлөр анатомиядан денедеги мүчөлөрдүн аталыштарын, зоологиядан жаныбарлардын жана куштардын аттары менен таанышкан. Демек, И.Арабаевдин "Алиппеси" тамга үйрөтүү менен эле чектелбей, алар менен бирге анатомия, зоология предметтери интеграцияланган десек болот. Касым Тыныстановдун эне тили окуу китептери тил, адабият, этика, тарых жана алардын коом менен байланышы өтө тыгыз жайгашкан.

Учурда деле эгемендиктин "Алиппеси" аталган С.Рысбаевдин "Алиппе" китеби да алгачкы китептердин стилин толуктап, жолун улантып, тематикасын заманга жараша байытып, баланын сабат ачуусун эл-жерди, кыргыздын баатырларын, улуттук салт-санааны, маданият менен искусствону бирдикте таанытууну көздөсө, башталгыч класстардын адеп жана мекен таануу предметтери аркылуу балага адеп-ыймандын алгачкы эрежелерин үйрөтүүнү адабият, улуттук нарк-насилдерди билүү менен интеграцияласа, мекенди таанытууну адабият, салт, элдик дөөлөттөр ж.б. менен бирге карап иш алып барылып жатканын баса белгилөөбүз керек (С.Рысбаев "Алиппе", С.Рысбаев "Адеп алиппеси", З.Мамбетова "Мекен таануу" ж.б.).

1930-жылдары советтик методикада предметтерди байланыштырып окутуу бир топ деңгээлде ишке ашырыла баштаганы айтылды. Ал эми кыргыз адабияты предметин окутуу болсо, ошол мезгилдерде өтө саясатташтырылып, программаларга кыргыз акын-жазуучулардын төңкөрүш темасында жазган чыгармалары киргизилген. Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки мезгилдерде кыргыз адабияты орус адабияты, коом таануу, тил сабактары менен байланышта окутулган. 1950-жылдардан баштап мугалимдер предмет аралык байланышты (кыргыз тилин, живописи, сүрөттөрдү жана иллюстрацияларды) колдонуу ыкмаларын газета беттерине жарыялай башташкан. И.Б.Бекбоев, Э.М.Мамбетакунов сыяктуу кыргыз дидактиктери да бул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүп, интеграциялап окутуунун жалпы багыттарын, өзгөчөлүктөрүн, функцияларын көрсөтүп беришти. 1970-1980-жылдары

окуу программаларына атайын «Предмет аралык байланыш» деген бөлүм киргизилип, анда өтүлүүчү теманын башка предметтер менен байланышы иштелип чыккан. И.Бекбоевдин методикалык эмгектеринде предмет аралык байланыштын маселелери кыйла козголгон. «Предметтик ички жана предметтер аралык байланыштардын методологиялык негизи—бул объективдүү дүйнө нүн предметтеринин жана кубулуштарынын бүткүл жалпы байланышы жө нүндө гү диалектикалык материализмдин негизги жобосу болуп эсептелет. Дүйнө дө гү бардык нерсе ө з ара байланышкан жана бирин-бири шарттап турат. Мектепте илимдердин негиздерин окутуунун негизги максаты-жаратылыштагы жана коомдогу мына ушул объективдүү ө з ара байланыштарды мектеп окуучуларын окутуунун мазмунун, формаларын, методдорун жана ыкмаларын аныктоодо эске алуу зарыл», - деп жазат И.Бекбоев [23, 384]. Демек, окумуштуу ар бир окуу предметинин предметтер аралык байланышы биринчиден, предметти окуп үйрө нүүнүн максатына жана бирдей билгичтиктерди жана машыгууларды калыптандырууга, экинчиден, предметтер аралык материалдын түрүнө , үчүнчүдө н, аны пайдалануунун убактысына кө з карандылыгын баса белгилеген.

Кыргыз адабияты сабагын башка предметтер менен байланышта окутуу маселесинин теориялык негиздери Б.Алымов, К.Иманалиев, Б.Исаков, Н.Ишекеев, И.Исамидинов, Ү.Култаева, А.Муратов, С.Рысбаев, жана М.Тешебаев сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринде аныкталган жана практикада колдонулуп келүүдө. К.Иманалиев акындардын чыгармаларын үйрөнүүдө атеизм жана ислам тарыхы менен байланыштыруунун, эл акындарынын өмүрү жана чыгармачылыгы үйрөнүлгөн учурда тарых предмети менен айкалыштыруунун, 9-10-класстарда кыргыз совет адабиятынын ө күлдө рүнүн алгачкы ырларын окутууда коом таануу жана тарых менен байланышта ө түү зарылдыгын белгилейт [50, 20]. М.Тешебаев «Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери» деген диссертациясында жалпы билим берүүчү орто мектептердин кыргыз адабияты сабагын кыргыз тили, орус адабияты, адеп, сүрөт, география, музыка, тарых

предметтери менен интеграциялап үйрөтүү процессин атайын изилдеп чыккан. Окумуштуу интеграциялоо аркылуу окуучулардын жалпы турмуштук түшүнүгү гана өспөстөп, эстетикалык табити жогорулай тургандыгы, турмуш чындыгын ар тараптуу көрө билүү маданияты калыптананышын белгилеп, сабактарды ошол багытка буруунун жолдорун көрсөткөн. Ал кыргыз адабиятын окутууда предметтер максаттуу түрдө интеграцияланса, кыргыз адабиятынан билим берүүнүн натыйжасы бир топ жогорулап, окуучулардын алган билими бекем жана негиздүү болорлугун аныктаган. Ал интеграциялап окутуунун артыкчылык жактарын төмөндөгүдөй белгилеп өтөт:

- окуучулардын, жалпы мектептин жүгү азаят;
- материалдарды ашыкча кайталоолордон арылабыз;
- мурдагы материалдарды эске түшүрүүгө шарт түзөбүз;
- бир нерсени ар тараптуу билүүгө мүмкүнчүлүк ачылат;
- окуучулардын илимий билими тереңдейт, кругозору кеңейет;
- тарбиялануучулар адистик алган учурда адис катары дүйнө таанымы ар тараптуу болот, тар алкактан, бир тараптуу билимге ээ болуудан кутулат;
- предметке болгон жалпы кызыгуусу артат;
- балдардын ассоциациялоо жөндөмдүүлүгү жогорулайт [159,148].

Окумуштуунун пикиринде кыргыз адабиятын кыргыз тили, адеп, орус адабияты, тарых, география, музыка, көркөм өнөр, коом таануу предметтери менен интеграциялап окутканда жогорудагыдай көрсөткүчөргө ээ болушат.

Предметтерди интеграциялоо проблемасы боюнча белгилүү педагог, окумуштуу С.Рысбаев мындай пикирин айтат: «Мектептерде учурда жыйырмадан ашуун предмет окутулууда. Алардын айрымдары, тагыраак айтканда, мазмуну боюнча мекен таануу же адеп предметтери гана интеграцияланган предметтер болбосо, калганы өз алдынчалуу илимдердин негиздеринен билим берет. Ошентсе да, баарын, мазмуну, максаты боюнча жалпылап түшүндүрө келсек, төрт гана багытка бөлүнөт экен. Алар: эне тили, ата журт, ата мекендик тарых жана ата салты, тагыраак айтканда, жогоруда эске салып кеткен жыйырмадан ашык предмет боюнча окуучунун

билим-тарбиясы ушул төрт багытка келип «куюлат» экен. Тескерисинче түшүндүрсөк, бул төрт багытта берилүүчү билим-тарбияга ошол жыйырмадан ашык предметтердин мазмуну багындырылат» [140,212]. Окумуштуунун пикири боюнча табиятынан интеграцияланган предметтерге мекен таануу, адеп предметтери кирип, а калган жыйырмадан ашык предметтердин мазмуну төрт эле багытта окутулары көрсөтүлөт. Чет элдик эксперттердин көз карашында мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларда окулуучу предметтердин саны жана аларга бөлүнгөн сааттардын ашыкча деген жыйынтыктардан улам предметтерди маанилик топторго бириктирүү, интеграциялоо маселеси улам көтөрүлүп жатат.

Казак тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу боюнча изилдөө жүргүзүп жүргөн К. Жайлоубаева да интеграцияланган сабактарды өткөрүү тууралуу пикир мектептеги окутулган сабактардын мазмунунун бир-бирине жакындыгынан улам чыгып жатканын белгилейт. Ал казак тилин адабият, орус тили, биология, география предметтеринин материалдары аркылуу интеграциялап окутуудан окуучунун предметке болгон кызыгуусунун артканын жана тереңдетилген билим берүүгө жол ачылгандыгы жөнүндөгү тажрыйбаларын сунуштаган [41, 276].

Анализдеп көрсөк, кээ бир предметтер өзү табиятынан интеграцияланып, бири менен экинчиси байланышып турат. Эгерде С.Рысбаев мектептердеги интеграцияланган предметтерди талдап караса, биз болсо ЖОЖдордогу интеграцияланган предметтерди анализдеп алдык. Учурда студенттердин окуу процессиндеги ашыкча жүктөмдөрдөн арылтуу максатында предметтердин мазмунуна карай интеграциялоо жүрүп жатат, себеби өзү табиятынан интеграцияланып, бири экинчиси менен байланышып турган бир катар предметтер да бар. Мисалы, ЖОЖдордун окуу пландарындагы культурология предметинин ордуна азыр Манас таануу предмети киргизилген. Себеби, Манас таануу предмети табиятынан интеграцияланган предметтердин бири. Ал Кыргызстан тарыхы, культурология, философия, психология, педагогика, теология, этнография, топонимика, география, геология, искусство,

медицина, астрономия ж.б. предметтердин булактары менен тыгыз байланышкан. Бирок, ЖОЖдордогу окуу пландарында берилген Манас таануу предметинин 30 саатык (16 саат лекция, 14 саат практикалык) сабак өлчөмүндө мындай масштабдуу предметтин мазмунун кеңири ачып берүүгө мугалим жетише албайт. Ошондуктан биз предметтин мазмунун кененирээк чагылдыруу максатында интеграциялап окутуунун атайын курсун киргизип, анын программасын тарых предмети менен интеграциялоого багыттадык. Эксперименттик изилдөөдө атайын курстун программасын И.Раззаков атындагы КМТУнун Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунун гуманитардык илимдер кафедрасында талкуулап, окуу жайдын окумуштуулар кеңешинин чечими менен бекитип, бул курсту окуу планындагы ЖОЖдук компоненттердин эсебинен окутуп көрдүк. Интеграциялап окутуу маселесинде окумуштуу Б.Оторбаевдин төмөндөгүдөй пикири эске албай коюуга болбойт. Ал оюн мындайча билдирет: “Интеграцияланган сабакты ар башка предметтин мугалимдери биргелешип өтпөй, ар кими өзүнчө өткөнү ылайык. Өз кесибин сүйгөн мугалим предметтердин материалын мектептик деңгээлде талаптагыдай өздөштүрө алат. Совет доорунун атактуу педагогдорунун бири В.А.Сухомлинский мектепте окутулган кайсы гана предметти болбосун, аны окуткан предметчи мугалимден кем эмес билчү дешет. Сабакты жогорудагы сымал ар башка предметтин бир канча мугалимдери өтчү театрлашкан шоууга айландырганда, ал акыры барып бир канча жумага созулчу даярдык ишин талап кылган кадимки салттуу эмес сабактын өзү эле болуп калат”, -деген пикирин билдирет [161, 69]. Чындыгында Б.Оторбаевдин да пикирине кошулууга боло тургандай. Мугалимдин кругозоруна, билим деңгээлине жана өтүлүүчү теманын жалпыга маалымдуулугуна жараша интеграциялап окутууну мугалим жалгыз өзү уюштурса да болот. Биз Манас таануу предметин интеграциялап окутууда сыноо сабактарын жүргүзүп көрдүк (сабактардын жүргүзүлүшү кийинки главаларда берилет). Бирок, биздин изилдөөбүздө ЖОЖдордогу Манас таануу предметинде кээ бир темаларды тарых предмети менен интеграциялоо

учурунда предмет мугалимдери менен бирдикте жүргүзгөндө гана сабактын максатына толук жетишет деген жыйынтыкка келдик. Себеби тарыхый даталар, окуялар, далил-факты материалдардын көптүгүнөн Манас таануу мугалимин тарыхый маалыматтардын предмет мугалиминдей тереңдетип жеткирип бере албастыгы мүмкүн. Окуу каражаттарынан, мисалы тарыхый карталарды пайдалануу сыяктуу жумуштар предмет мугалимине жүктөлөт. Бул учурда сөзсүз предмет мугалимдери менен кеңешип, убакытты, даярдыкты талап кылса да, сабактын эффективдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн биргеликте өткөргөнү максатка ылайык. Мындан тышкары мындай сабактар ар бир сабакта уюштурула бербейт.

Педагогика илиминде окуу процессинде билим берүү, таанып-билүү маселелеринин чечилиши, кабыл алынган билимдердин жалпыланышы, системага келтирилиши жана аны практикада колдонулушуна карата окутуунун технологиясынын ар кандай моделдери көрсөтүлүп, алар бири-бири менен тыгыз байланышта экендиги айтылат. Аларда билим берүү технологияларынын моделдери шарттуу түрдө төмөнкүдөй ажыратылгандыгын байкоого болот: маалымат берүү жана кайталоо, калыптандыруу, өнүктүрүүчү, активдештирүүчү, оптималдаштыруучу эркин байытуу, инсанга багытталган жана интеграциялоо моделдери.

Алардын ичинен интеграциялоо модели-ар кандай предметтерден алынган билимдердин бири-бири менен шайкеш келтирүү, ылайыкташтыруу, системалаштыруу максатын көздөйт. Ал илимдин өнүгүшүнүн философиядагы интеграциялоо жана дифференциациялоо принциптерине (Б.П. Кедров, М.Г.Чепиков, А.Н. Федосеев ж.б.) негизделген. Дидактикада биринчилерден болуп кесиптик билимдер жана жалпы билимдерди интеграциялоо процесси (Б.Н.Берулава) ишке ашырылган. Интеграциялоонун алгачкы элементи катары окутуу процессинде тектеш предметтерди байланыштырып окутуу каралат.

Профессор Э.Мамбетакунов бул окутуунун моделдерин бардыгын бириктирип, инсанга багытталган технологиясынын гумандуу интеграцияланган моделин сунуштаган. Окумуштуу бул моделди түзүүдө

А.Маслоу, К.Роджес, В.П.Зинченко, А.В.Петровский, М.Н.Берулава, В.В.Краевский, В.В.Сериговдун эмгектеринин негизинде инсандын каалоосуна, жөндөмүнө гумандуу мамиле жасап, ар кандай ыкмаларды, каражаттарды, уюштуруу формаларын интеграциялоо идеясын көтөргөн [102,133]. Окумуштуулар белгилегендей интеграциялоо процессинин жүрүшүндө, бир учурда же паралелдүү дифференция процесстерин да анализдөө зарыл. Ал бирдиктүү, этаптуу кызматты аткарат. Себеби бул эки процесс интеграция жана дифференция өз ара тыгыз байланышта болгону сабактын натыйжалуулугун арттырат.

Окуучулардын типтүү айырмачылыктарын, жекече өзгөчөлүктөрүн эсепке алуучу окуу-тарбия процессин дифференция (лат. differentia- айырмачылык) процесси деп аталат. ЖОЖдордо окуган студенттер бирдиктүү окуу планы, жумушчу программалары менен окутулат. Бирок сабак учурунда студенттердин кабыл алуусу, билим деңгээлдери жана кызыкчылыктары ар башка болот. Мугалим сабактын темасын түшүндүрүүдө ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, дифференцирлештирип уюштуруунун ар түрдүү ыкмаларын колдоно билүүсү максатка ылайык. Тез кабыл алган, билими жакшы, жай кабыл алып, билими жакшы же болбосо кабыл алуусу жай, начар окуган студенттерге сабак учурунда интеграцияланган мазмундагы төмөнкү же жогорку татаалдыктагы тапшырмалар, суроолор берилип отуруп, студенттердин бири-бирине жардамдашуусун уюштуруп, түшүнүксүз болуп калган суроолорго жооп берип жатып паралелдүү дифференция процесстери жүргүзүлөт. Ошентип, мындай интеграция жана дифференция процесстери ишке ашырылган эффективдүү системаны бирдиктүү деп атоого болот.

Демек, окутуу процессинде интеграциялануучу элементтердин автономдуулугун сактоо зарылдыгын, интегративдүү сапаттын жаңы сапаттары кантип пайда болорун көрсөтүү зарыл.

Ошентип, окумуштуулар тарабынан интеграциянын методологиялык негиздери аныкталган. Интеграция предметтер боюнча билимдин өз ара биригүүсүн интеграцияланган технология, методдор, окутуунун формалары

менен жуурулуштуруу аркылуу жүзөгө ашырат. Табигый жана гуманитардык предметтердин циклин интеграциялоо окуу материалын тарых, жашоо-турмуш менен тыгыз байланыштырууга, айлана-чөйрөнү таанып билүүгө болгон кызыгууну ойготууга, студенттердин кругозорун жана сөз байлыгын кеңейтүүгө, алардын тарбиясынын деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет. Ийгиликке жетишүү ийгиликтин жыйынтыгынан көз каранды. Изденүүнүн, педагогикалык ишмердүүлүктүн мейкиндиги салттуу методиканын деңгээлинде эмес, окутуу технологиясы жана предметтер боюнча билимди интеграциялоо деңгээлинде жүрөт. Педагогикалык ишмердүүлүк – бул илимдин жана искусствонун чыгармачылыктын жана нормалардын жыйындысы. Ошондуктан интеграциялоодо иштеп жаткан окуу ишмердүүлүгүндөгү ыктардын ар түрдүүлүгүн туура айкалыштыруу маанилүү.

1.2. ЖОЖдордо гуманитардык билим берүүдөгү интеграциялап окутуунун маани-маңызы, генезиси, учурдагы абалы жана келечеги

Кыргызстандагы социалдык-саясий өзгөрүүлөр, демократиялык мамлекетти куруу, Борбордук Азия жана өнүккөн өлкөлөр ортосунда байланыштарды чыңдоо, Евразия экономикалык биргелештигинде өз ордун табуу, өлкөнүн коопсуздугун камсыздоо сыяктуу приоритеттүү багыттарга карата өлкөнү чыңдоодо жаштарды тарбиялоо менен окутууда заманбап усулдарды иштеп чыгуу педагогика илиминде объективдүү муктаждыкты туудуруп келет. Ошондой эле учурдагы дүйнө жүзүндөгү глобалдашкан коомдогу чукул өзгөрүү процесстеринин алкагынан алып караганда, интеграция билим берүүдөгү бардык өзгөрүүлөрдү чагылдыруучу күзгүнүн милдетин аткаары талашсыз. Анткени Кыргызстан өнүккөн мамлекеттердин демократиялык курулушунун тажрыйбасына, базар экономикасына, Европалык жана бүткүл дүйнөлүк интеграциялоого активдүү катышууга аракеттенип жаткан мезгили мына ушуларды талап кылбай койбойт. Ушул шартка карай Кыргызстандын билим берүү системасын реформалоону ишке ашыруудагы «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамдын башкы максаты өз алдынча, эркин, маданияттуу, адеп-ахлактуу, ар тараптан өнүккөн инсанды

тарбиялоо жана билим берүүнүн сапатын жогорулатуу болуп саналат. Ушуга байланыштуу Ата мекендик педагогиканын жетишкендиктерин колдонуу менен бирдикте азыркы Кыргызстандагы билим берүү системасы үчүн педагогикадагы гумандуулукка багытталган идеяларды өзүнө камтыган дүйнөлүк иш- тажрыйбалар актуалдуулугун арттырууда.

Илимпоздор тарабынан көтөрүлүп жаткан геосаясий маселелер улуттук коопсуздукту бекемдөө, региондогу саясий балансты сактоо, географиялык факторлорду эске алуу, улуттук идеология маселелелерин ишке ашыруу максатындагы саясий жана социалдык-экономикалык маселелерди билим берүү маселелери менен биргеликте чечүүнү көздөйт. Көрсөтүлгөн жоболордун негизинде гумандуулукка багытталган дүйнөлүк педагогикалык системага кайрылуу закон ченемдүү. Алар кылымдар бою өнүгүп келет жана ар кандай улуттук педагогикалык системалар менен өз ара байланыш процессин тастыктап келет. Анткени интеграциялык окутуунун идеялары адамзаттын прогрессивдүү өсүп-өнүгүүсүнүн жана жаңы муунду тарбиялоонун талаптарынын жогорулашы менен пайда болгон.

Ушул өңүттөн алганда, Кыргызстандын ЖОЖдорундагы окуу процессинде аныкталган бир нече объективдүү себептер аркылуу интеграциялык окутуунун зарылчылыгы келип чыкты. Биздин оюбузча, студенттердин окуу предметтерине болгон кызыгуусунун төмөндөөсү окутуу процессинин көйгөлүү маселелеринин бири болуп отурат. Ошондуктан азыркы учурда педагогика илиминде интеграциялык идеяларды пайдаланып, окутуу–тарбиялоо процесстеринин эффективдүүлүгүн арттыруу үчүн артыкчылыктуу өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү талап кылынууда.

Буга чейинки тажрыйбалардан жыйынтык чыгарганда, ар бир конкреттүү предметтин рамкасындагы бир эле түшүнүк ар кандай өңүттө аныкталат. Илимий терминдердин мындай көп маанилүүлүгү окуу материалын кабыл алууну кыйындатпай койбойт. Мисалы, бирдей эле темалардын ар түрдүү предметтердин программалары боюнча окутулуусу ар кайсы предметтерде, ар кандай убакытта жана эч кандай байланышсыз жүргүзүлөрү

белгилүү. Мындай карама-каршылыктар интеграциялык окутууда оңой эле чечилет. Ошону менен бирге, ал дагы бир көйгөйдү, т.а. темаларды өздөштүрүүгө жумшалуучу убактытты үнөмдөөнү көздөйт.

Интеграция предмет боюнча өздөштүрүүгө тийиш болгон окуу материалдарынын мазмундук элементтеринин биригүү процесси гана болбостон, андагы алынган жыйынтыктардын да жалпылыгынан, бир максатка багытталгандыгынан көрүнөт. Мындай мамиле бизди интегративдүү педагогикалык процесске кайрылууга алып келет. Интеграциялык педагогикалык процесс ар кандай мамлекеттеги билим берүү системасындагы көрүнүштөрдү салыштырып, алгылыктуу жактарын алып колдонууну көңүлгө алат. Ал өзүнчө дифференциалдык бөлүктөрдүн өз ара бири-бирине өтүү процессин жана билим берүү системасындагы компоненттердин бири-бирине мазмундук жана структуралык жактан жакыndoосу менен логикалык байланышын билдирет. Мындагы мазмундук элементтер өз ара аракеттенүү аркылуу биригүүлөрү жаңы сапатка өтүү менен активдешет.

Учурда окумуштуу-педагогдор билим берүүдөгү мындай интеграциялоо идеясын ишке ашыруунун эффективдүү жолдорун изилдешип келишет. Бүгүнкү күндө интеграциялап окутуунун бир нече багыттары аныкталган. Алар:

- предметтердин мазмундук жактан интеграцияланышы;
- предметтерди байланыштыруу боюнча тематикалык пландаштыруу.

Бул багыттар интеграция проблемасынын өзгөчө актуалдуулугун тастыктайт. ЖОЖдордогу окутуу процессиндеги маалыматтын жана анын агымынын, көлөмүнүн өтө чоңдугунан илимий билим багытындагы зарыл болгон ар кандай маалыматтардын сапаттуулугуна көз салуу кыйын. Ошондуктан бул интеграциялоо проблемасы кээде технологиялык гана эмес, билим алууда методология катары да көрсөтүүлүүсү мүмкүн. Бул болсо студенттерге зарыл болгон билимди өз алдынча алуунун булагы да болуп берет. Анткени билимдердин мындай интеграциялоо жолу билим алуунун ыкчам жолдорунун бири болуп эсептелет [44,144]. Окумуштуулардын изилдөөсүндө

интеграция процесси педагогикалык түшүнүк катары төмөнкүдөй мүнөздөмөлөргө ээ:

1) Педагогикалык моделдерди түзүүчү каражаттарын табуу, аныктоо. Ал мындай элементтерди камтыйт:

-педагогикалык системалуу элементтер арасындагы байланыштарды түзүү;

- системанын өзүнчө бүтүндүгүн сактоо;

-педагогикалык көрүнүштөрдөгү, процесстердеги, системалардагы закон ченемдүүлүктөрдү ачып түшүнүү;

-педагогикалык көрүнүштөрдү жана процесстерди бирдиктүү, комплекстүү уюштуруу.

2) Инсанды калыптандыруу аспектисинде төмөндөгүдөй интегративдүү жолдорду ажыратып көрсөтүү:

-инсандын эркиндигин жана жекече чыгармачылыгын аныктоо;

-инсандын бирдиктүү моделин түзүү;

-инсандын жүрүм-турумундагы жана ишмердүүлүгүндөгү нравалык, эмоционалдык иш-аракеттердин өз ара механизмдерин түзүү;

-педагогикалык таасир этүүдөгү мүмкүн болгон чектерди аныктоо;

-адистин компененттүүлүк критерийлерин, квалификациялык мүнөздөмөсүнүн моделин түзүү.

3) Дүйнө жөнүндөгү жалпы билимдин калыптануу аспектисиндеги интегративдүү жолдор:

-дүйнөгө болгон илимий көз караштын маанисин ачуу;

- билим берүү мазмунундагы предмет аралык байланыштардын оптималдуу түзүлүшүн аныктоо каражаттарын табуу;

- илимдин ар кандай циклдерин өздөштүрүү жолдорун издөө;

-студенттер тарабынан окуу дисциплиналарынын циклдерин өздөштүрүү процесстерин жана билимдердин структуралык логикалык байланыштарын түзүү;

-студенттердин практикалык ишмердүүлүгүнүн жана таанып билүү жөндөмдүүлүгүнүн өнүктүрүүчү каражаттарын табуу;

-студенттерди кесиптик жактан даярдоо процессин камсыз кылуучу окуу, илимий жана кошумча каражаттарды түзүү, анын каражаттарын аныктоо;

-студенттерди даярдоо процессиндеги окуу жана турмуш тажрыйбасын интеграциялоо тажрыйбасынын механизмдерин аныктоо;

-маселени чечүүдө вариативдүү мамилени талап кылуучу системаны түзүү.

4) Педагогикалык интеграция аркылуу билим берүүдө ар кандай компоненттердин дисциплина аралык төмөнкүдөй процесстерин камтыйт:

-окуу дисциплиналарынын ар кандай циклдеги предмет аралык жана предмет ичиндеги байланыштарын аныктоо;

-билим берүү жана тарбиялоодогу жалпы инсандык жана улуттук баалуулуктардын өз ара оптималдык мамилесин табуу;

-билим берүүдөгү илимий-методикалык, педагогикалык, психологиялык, социалдык компоненттердин интеграциясынын көйгөйлөрүн чечүү;

-кесиптик билим берүүдөгү студенттердин окуу жана окуудан сырткары ишмердүүлүгүнүн өз ара байланышынын көйгөйлөрүн чечүү.

5) Педагогикалык интеграция төмөнкүдөй түзүлүшкө ээ:

-структура, объектилер, функциялар;

-окутуу жана тарбиялоо процессинин уюштуруу формалары, принциптери, максаты.

Окумуштуулардын илимий-изилдөөсүндөгү интеграция процессинин педагогикалык жогорудагы мүнөздөмөлөрүнө таянып, педагогикалык интеграциянын жалпы функциялары аныкталат. Алар: методологиялык, өнүктүрүүчүлүк, билим берүүчүлүк, технологиялык жана таалим-тарбиялык функциялар.

Педагогикалык интеграциянын функциялары бул – кандайдыр бир маселени же ролду аткаруудагы анын активдүүлүгүн көрсөтүүнүн ыктары менен жолдорун окутуу процессинде ишке ашыруу.

1. **Методологиялык функция** – инсанды аалам, чөйрө менен жалпы биримдикте экендигин үйрөтүү.

2. **Өнүктүрүүчүлүк функция** интеграция дифференциациялоо жолу менен ишке ашат. Дифференциация перспективалык, ой жүгүртүүчүлүк сыяктуу жаңы кыймыл-аракеттердин пайда болушуна жана психикалык ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө алып келет.

Интеграция ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө, ишмердүүлүктү калыптандырууда, изилдөөчүнүн окуп, таанып билүү ишмердүүлүгүнүн каражаты катары кызмат кылат. Бул аркылуу жаңы маселелерди коюу, жаңы гипотезаларды түзүү, жаңы көрсөткүчтөргө жетишүү аркылуу жаңы билимдин калыптануусу ишке ашат.

Проблемалуу окутуунун жүрүшүндө чыныгы интеграция процесси жүрөт. Андан ары жөнөкөй проблемалуу кырдаалды чечүүдө студенттин ишмердүүлүгү өсөт. Проблемалуу окутууда студент бир типтүү мүнөздөгү даяр топтомдор менен иштебестен, көптөгөн ар кандай сапаттагы моделдер менен да иштейт. Аларды тандоо жана синтез жүргүзүү студенттин өзүнө берилет.

3. **Билим берүүчүлүк функция** студенттерди курчап турган дүйнөнүн мыйзамдарын, алардын арасындагы мыйзам ченемдүүлүктөрүн таанып-билүүгө жана жалпы билимдердин системасын аң-сезиминде калыптандырууга үйрөтөт.

4. **Технологиялык функциялар** убакытты кыскартуу жана маалыматты бириктирүү, билим жана билгичтиктерди өстүрүү, калыптандыруу, ар башка дисциплиналардагы билим жана билгичтиктерди бири-бири менен айкалышуусу, түшүнүктөрдү системалаштыруу, өздөштүрүлгөн билимдердин кээ бирлерин четке кагуу, субординация жана координацияларды орнотууну камтыйт.

5. Таалим-тарбиялык функция студенттерди билим, билгичтик жана көндүмдөргө калыптандырууга, илимий көз караштарды ажырата билүүгө, аларды ырааттуу кабылдоого тарбиялайт.

Интеграциялап окутуу жогорудагы функцияларды толук аткаруудан көз каранды. ЖОЖдордо окуп-үйрөнүүгө интеграциялык мамиле жасоо окутуунун өз алдынча багыты катары көрүнөт. Ал студенттин окуу жана таанып билүү ишмердүүлүгү менен мугалимдин башкаруучу, уюштуруучу ишмердүүлүгүнө көз каранды, б.а. ошол ишмердүүлүктөрдүн натыйжасы болуп калат. Интеграциялап окутууну уюштуруу студенттин билгичтиктеринин өнүгүүсүнө жана чыгармачыл жактан ой жүгүртүү ишмердигинин калыптануусуна да өбөлгө түзөт, ошондой эле ал мугалим менен студенттин субъективдүү мамилесинин негизинде алардын сабактагы өз ара ишмердүүлүктөрүн камсыз кылат жана аларды бириктирет. Анын натыйжасында билим берүү процессинин катышуучуларынын биргелешкен чыгармачылыгынын жана өзүн-өзү өнүктүрүү мүмкүнчүлүгү келип чыгат.

Окутууда предмет аралык байланыштарды ишке ашыруунун негизинде сабактын натыйжалуулугу артып, студент системалуу, комплекстүү билим алууга жетишет. Студенттердин таанып-билүү кызыгуусу жана дүйнөгө көз карашынын багыттуулугу күчөтүлөт. Алар, натыйжада ар тараптуу өнүккөн инсан болуп калыптанууга жетишет [45,178].

Ошентип, билим берүүдөгү калыптанган мамилелерге өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгынын жаралышынан интеграция проблемасынын актуалдуу экендиги байкалат. Ал зарылчылык билим сапатынын жогорулашына, тарбиялоонун деңгээлинин өсүшүнө өбөлгө түзөт. Ю.К.Бабанский: «...билимдерди өздөштүрүү жана ишмердүүлүк ыктарынын ички психологиялык структурасы: кабыл алуу, түшүнүү, ой жүгүртүү, жалпылоо, бекемдөө, бышыктоо», -деп ажыратат [16, 478].

Ата мекендик дидактиктердин арасында да бул окумуштуунун пикирин колдошкондор арбын. Жаңы билимди өздөштүрүүдө студент мурда өздөштүргөн билимине жана калыптанган түшүнүгүнө таянат. Кабыл алынган

түшүнүктү мурдагы түшүнүктөр менен салыштырып, окшоштуктарды жана айырмачылыктарды талдоо ой жүгүртүү ишмердигин өнүктүрөт. Ой жүгүртүү жараянында чечмеленген түшүнүктөр студенттин акыл-ой жыйынтыгына алып келет. Бул жыйынтык студенттин сабакта өздөштүрүүгө тийиш болгон жаңы жалпыланган, тыянактуу илимий түшүнүк болору анык. Андай болсо, ал билим окуучунун эсинде бекем сакталып калуусу абзел. Эсте сактоонун бекем болуусун анын ассоциациясы аныктайт, б.а. окуучу жаңы түшүнүгүн өзүнүн турмуштук таяныч белгилерине негиздейт эмеспи [2, 176].

Жаңыча интеграциялык окутуу сабактарын киргизүү баштапкы базалык окутуунун эсебинен жүргүзүлөт, ал үчүн атайын сааттар үчүн убакытты издөөнүн кереги жок. Ар бир педагог өзүн эркин сезүүсү жана педагогикалык ой-жүгүртүүсүн кеңейтүүсү, жаңы илимий идеясын, жаңы чыгармачыл тажрыйбасын түшүнүү жөндөмдүүлүгүн күн сайын өнүктүрүүсү зарыл.

Мындай окутуу ишинин баштапкы звеносундагы эффективдүүлүк мугалимдин кесиптик даярдыгынан түздөн-түз көз каранды. Мугалим студенттерди интерактивдүү жана да проблемалуу баарлашууларга түрткү берип, аларды уюштуруп, сабагын жогорку чеберчиликте берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуусу талап кылынат. Билимди өздөштүрүүгө болгон студенттин кызыгуусу жана ага болгон муктаждыкты өнүктүрүү үчүн болгон методикалык усулдар чоң мааниге ээ. Мисалы, көргөзмө куралдарды демонстрациялоо, көркөм адабиятты, музыкалык чыгармаларды, окутуудагы техникалык каражаттарды пайдалануу, жаңы материалды айтып берүү процессинде мисалдарды келтирүү, фактыларды пайдалануу, таанып билүү маселелери, аларды чечүү үчүн керектүү билим деңгээлинин жетишсиздигинин ортосундагы карама-кашылыктарды жаратуучу көйгөйлүү кырдаалдарды жаратуу, мугалим тарабынан терең байланыштардагы жаратылыш көрүнүштөрүндөгү адамдын аң-сезиминин күчтүүлүгүнө, тапкычтыгына таң калууну пайда кылуу ж.б. боюнча мугалимдин жөндөмдүүлүгү өтө зарыл. Бул мааниде Я.А.Коменскийдин “Окуу жеңил жана жагымдуу болуусу зарыл” деген жобосун унутууга болбойт [67, 447]. Муса Рыскулбеков атындагы

Кыргыз экономикалык университетинин окутуучулары Б.А.Каримова, А.Т.Убукеевалар окуу жайда кыргыз тилин, расмий тилди жана Манас таануу сабактарын информатика, тарых, философия ж.б. предметтер менен интеграциялап окутууда бинардык сабактар практикаланып жаткандыгын жазышкан. Алар интеграциялап окутууда окутуу принциптеринин күчтүү жана алсыз жактарын, алсыз жактарында кырдаалдан кантип чыгуунун жолдорун аныкташкан. Мисалы, тарыхый–маданий принципте окутуунун күчтүү жагы элдин улуттук өзгөчөлүгүн аңдап түшүнүүгө түрткү берсе, алсыз жагы - болуп өткөн, учурдагы жана келечектеги чыгармачыл жетишкендиктердин ортосундагы ырааттуулуктун байкалбастыгы. Мындай кырдаалдан чыгуу үчүн адамзат тарыхынын даанышмандыгына кайрылып окутуу, башка предметтер менен байланыштырып окутуу, проблемалык сабактарды уюштуруу жана турмуштук кырдаалдарды жеке тажрыйбада пайдалануу керектигин белгилешкен [70,135].

Интеграция билим берүү системасынын ар кандай баскычтарында бардык компоненттерин, мисалы, билим берүүнүн интеграцияланган программалары, интеграцияланган сабактар, окутуунунун формалары (экскурсия, конференция, факультатив сабактар, семинарлар, лекциялар, ийримдер), модулдук принципке таянган окуу пландары ж.б. өз ара биримдиги айрыкча эске алынмакчы. Ал окутуу процессинде интеграциянын мүмкүнчүлүктөрүн жайылтуунун негизги шарттарынын бири катары чыга келет. Анткени мындагы иштин эффективдүүлүгү көпчүлүк факторлорго, б.а. окулуп жаткан темалардын жана окуу предметтеринин айкалышына, мазмундун, методдордун, иштин ыктарынын тандалышына, алар менен бирге, жогоруда аталган шарттардын жүзөгө ашышына мугалимдин даярдыгы жогорку деңгээлде болуусу чоң натыйжа берет.

Баарынын жыйынтыгында, интеграциялык сабактар төмөндөгүдөй талаптарга жооп берүүсү зарыл: сабактын студентке ар тараптуу, бүтүн мазмундагы билим берүүсүн, студенттердин комплекстүү таанып билүүгө болгон кызыгуусун жогорулатуусун, студенттердин ой жүгүртүү

ишмердүүлүгүн активдештирүүсүн камсыздоого тийиш. Акырында студенттер өздөрүнөн эс-акылын өсүш абалын, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн жогорку деңгээлин көрсөтүүсү керек. Бирок мындай сабактар бат-бат өткөрүлүүсү мүмкүн эмес. Анткени алар кайсы бир убактарда кызыктуулугун жоготуп коюусу ыктымал. Бул туурасында окумуштуулар да айтып келип, окуу программасынын бардык эле бөлүктөрүн жана темаларын интеграциялоонун зарылчылыгынын жоктугун эскертип келишет.

Демек, педагогикалык интеграция кеңири мааниде алганда, интегративдик педагогикалык ишмердүүлүктү ишке ашыруу шартындагы инсандык бүтүндүктүн калыптануусунун жыйынтыгы жана процесси болуп саналат. Өнүгүү бул – адамдын руханий сапаттарынын өзгөрүү процесси б.а. бүтүндүктүн жаңы принципалдуу деңгээлге чыгуусу. Ал эми калыптануу-адамдын дене жагынан шайкеш жетилдирүү жана руханий өнүгүүсүнүн пайда болуусу. Мунун баары интеграция проблемасынын окуу процессинде өзгөчө актуалдуулугун тастыктайт.

Биринчи глава боюнча корутунду

Диссертациянын биринчи главасы “Азыркы мезгилдеги интеграциялык окутуу процесстери жана анын педагогикалык маани-маңызы” деп аталып, биринчи параграфта интеграциялоо проблемасынын философиялык, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттардагы орун алышы каралды. Интеграция түшүнүгүнүн коомдогу жана педагогикадагы мааниси, теориялык маселелери жана интеграциялап окутуунун тарыхына кайрылып, жогорку окуу жайларында Манас таануу предметин интеграциялоо проблемасынын философиялык, жалпы дидактикалык жана методикалык негиздерин изилдедик.

Интеграция терминине философиялык сөздүк төмөнкүдөй түшүндүрмөнү берет: интеграция жараяны (латынча *integratio* – биригүү,

жуурулушуу, калыбына келүү) мурда бири-бирине көз каранды болгон бөлүктөрдүн, элементтердин бири-бирин толуктоосунун негизинде бир бүтүндүккө биригүүсүн көрсөтөт. Интеграция – бир катар илимдерди бир бүтүндүктө кароочу предметтер аралык татаал илимий түшүнүк. Интеграция – бул предметтерди жуурулуштуруу, алардын тутумдашуу түйүндө рүн табуу жана ийгиликтүү натыйжага жетишүү. Предметтер аралык интеграция – бул билимдерди, ишенимдерди, практикалык аракеттерди бириктирүү. Ошондой эле интеграция предметтер ортосундагы байланыш гана болбостон бир канча дисциплиналардын айкалышында жана предмет аралык илимдин, искусство жана улуттук маданияттын предмет аралык синтезинде турат. Ал предметтердин өз алдынчалыктарын жокко чыгарбастан, предметтердин мазмунун кеңейтет.

Мисалы, Манас таануу предмети тарых, адабият, философия, социология, педагогика, психология ж.б. предметтер бири-бири менен тыгыз байланышта туруп, толукталып, бир бүтүндүктү түзөт. Көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде педагогикалык интеграциянын проблемалары ар түрдүү аспектилерде изилденген.

Илимий билимдерди бириктирүү идеясы байыркы Грецияда кул ээлөөчүлүк доорунда эле Демокрит (б.э.ч. 460-370-ж.ж.) математика, тарых ж.б. илимдерди бирдикте өздөштүрүп, энциклопедиячы-окумуштуу наамына татыктуу болгон болсо, анын жолун улуу философтор Сократ, Платон, Аристотель, Кант жана Гегелдер жолдогон. Конфуцийден тартып Орто кылымдагы Рудаки, О.Хаём, Улугбек, Хорезми, М.Кашкары, Ж.Баласагынга чейинки чыгыш ойчулдары да бир эле мезгилде ар башка илимдерди биргеликте изилдеп барышкандыгы илимде маалым.

XVII кылымдын орто ченинде гуманист-педагогдор Ж.-Ж.Руссо, Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, И.Ф.Герbart, А.Дистервег ж.б. илимдерди интеграциялоого көп көңүл бурушкан. А.И.Герцендин, Н.Г.Чернышевскийдин адабият теориясы, философия боюнча жазылган эмгектеринде да адам аң-

сезимдүү түрдө дүйнөнү толук чагылдыруу үчүн окуу предметтеринин бирдиктүү аракеттеринин зарылдыгы айтылат.

Көчмөн кыргыз элибиз байыртадан бери эле балдарына элдик оозеки чыгармаларында адамдык асыл сапаттарга тарбиялоо менен бирдикте аалам мейкиндигинин кеңдигин, табигый кубулуштарды үйрөткөн. Кылымдарды аркалаган тарыхый окуяларды, адамдык улуу нарктарды ыр-күүлөргө, дастан, эпосторго бириктирип, сөздүн кудурети менен оозеки түрдө муундарга жеткирип келген. «Манас» эпосун жаралышы, анын мазмунунун кеңдиги да элибиздин бай тарыхы жана бай акыл казынасына ээ экендигинен кабар берет. Демек, байыркы мезгилден тартып эпосту угуучулардын да түрдүү багытта маалымат ала алышына шарт түзүлүп келген. Мындан элдик этнопедагогика да интеграция жолу менен балдарды тарбиялап келген десек жаңылышпайбыз.

XIX кылымда Орто Азияда алгачкы диний медреселер ачылып, андагы молдолор (жергиликтүү жана Борбордук Азия өлкөлөрүнөн диний медреселерден илим алган сабаттуу устат-мударистер) да бир нече предметтерди өздөрүнүн билгендери боюнча интеграциялап окутууга аракет жасашкан. Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Молдо Багыш, Нишан Молдо, Алдаш Молдо, Нурмолдо сыяктуу молдо окутуучулардын чыгармаларында тааныш аймактар тууралуу географиялык, ботаникалык, зоологиялык, антропологиялык маалыматтар берилген. XX кылымга чейин диний сабаттуулукка окуткан «кадим усулу» деп аталган эски ыкма мектептер болсо, 1901-1902-жадидизм өкүлдөрү, диндеги реформаторлор (Осмоналы Сыдык уулу, Молдо Кылыч) араб тилинде жазышып, арифметика, география, тарых, табият таануу боюнча билимдерди киргизишкен. Кыргызстандын алгачкы мектептеринде светский жана дин сабактарын интеграциялап окутканы көрүнүп турат. Октябрь революциясынан кийин гана жалпы элдин сабатсыздыгын жоюу үчүн атайын программалар түзүлүп, мектептер ачылган. 1924-жылы Ишенаалы Арабаевдин түзгөн алиппеси тамга үйрөтүү менен эле анатомия, зоология предметтеринен да сабак берген. Ал эми Касым

Тыныстановдун эне тили окуу китептеринде болсо тил, адабият, этика, тарых жана алардын коом менен байланышын өтө тыгыз байланышта жазылган.

Соңку жылдардан баштап ата мекендик дидактиктер (И.Б.Бекбоев, Э.М.Мамбетакунов) предмет аралык байланышты колдонуу ыкмаларын, маселелерин, интеграциялап окутуунун жалпы багыттарын, өзгөчөлүктөрүн, функцияларын талдоого алышкан. Кыргыз адабияты сабагын башка предметтер менен байланышта окутуу маселесинин теориялык негиздери К.Иманалиевдин, Б.Алымов, Н.Ишекеев, И.Исамидинов, А.Муратов, С.Рысбаев, Б.Исаков, Ү.Култаеванын, Б.Оторбаев, М.Тешебаевдин илимий эмгектеринде аныкталган жана практикада колдонулуп келүүдө. Предметтерди интеграциялоо проблемасы боюнча белгилүү педагог, окумуштуу С.Рысбаевдин пикири боюнча табиятынан интеграцияланган предметтерге мекен таануу, адеп предметтери кирип, акалган жыйырмадан ашык предметтердин мазмуну төрт эле багытта (эне тили, ата журту, ата мекендик тарых жана ата салты) окутулары көрсөтүлөт. Эгерде С.Рысбаев мектептердеги интеграцияланган предметтерди талдап караса, биз Манас таануу предметин табиятынан интеграцияланган предмет экендигин талдоодон өткөрдүк. Изилдөөбүздө ЖОЖдордогу Манас таануу предметинде кээ бир татаал болгон темаларды тарых предмети менен интеграциялоо учурунда предмет мугалимдери менен бирдикте жүргүзгөндө гана сабактын максатына толук жетишет деген жыйынтыкка келдик. Ошентип, предметтердин циклин интеграциялоо окуу материалын тарых, жашоо-турмуш менен тыгыз байланыштырууга, айлана-чөйрөнү таанып билүүгө болгон кызыгууну ойготууга, студенттердин кругозорун жана сөз байлыгын кеңейтүүгө, алардын тарбиясынын деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет. Интеграция предметтер боюнча билимдин өз ара байланышы катары каралганда гана эмес, интеграцияланган технология, методдор, окутуунун формалары катары да каралары белгиленген.

Экинчи параграф **“ЖОЖдордо гуманитардык билим берүүдөгү интеграциялап окутуунун маани-маңызы, генезиси, учурдагы абалы жана келечеги”** деп аталып, анда интеграциялап окутуунун мазмунун талдап,

учурдагы абалы каралды. Интеграциянын жалпы функцияларына (методологиялык, өнүктүрүүчүлүк, билим берүүчүлүк, технологиялык жана тарбиялык-таалим берүүчүлүк) төмөнкүчө анализ берилди.

Методологиялык функция окутууда курчап турган дүйнөнү, инсандын ар түрдүүлүгүнүн жалпы биримдигин түзсө, **өнүктүрүүчүлүк функция** бүтүндүктү дифференциялоо жолу менен андагы функцияларды, жүрүм-турумдун актыларын жана алардын интеграцияны жаңы бүтүндүккө биригүүсүн көрсөтүүчү жолдор аркылуу ишке ашат. Мында ой жүгүртүүчүлүк жана психикалык ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө, жаңы билимдин калыптануусуна, гипотезаларды түзүүгө, жаңы маселелерди коюуга ж.б. көрсөткүчтөргө жетишүүгө болот. **Билим берүүчүлүк функция** студенттерди курчап турган дүйнөнүн мыйзамдарын, алардын арасындагы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана жалпы билимдердин системасын калыптандырууга, мамиле кылууга үйрөтөт. **Технологиялык функциялар** убакытты жана маалыматты кыскартууну жана бириктирүүнү, калыптандырууну, ар башка дисциплиналардагы билим жана билгичтиктерди бири-бири менен айкалышуусун, түшүнүктөрдү системалаштырууну, өздөштүрүлгөн билимдердин кээ бирлерин четке кагууну, субординация жана координацияларды орнотууну камтыйт. Ал эми **тарбиялык-таалим берүүчүлүк** функция билимдердин ырааттуу бүтүндүгүн жана илимий көз караштарды калыптандырат, билим, билгичтик, көндүмдөрдүн эффективдүүлүгү аркылуу тарбиялык маанисинин жогорулашына таасир берет.

Жогорудагы функциялар толук түрдө ишке ашырылганда гана интеграциялап окутууну майнаптуу деп эсептөөгө болот. ЖОЖдордо окуп-үйрөнүүгө интеграциялык мамиле студенттин окуу-таанып билүү ишмердүүлүгү менен мугалимдин башкаруучу, уюштуруучу ишмердүүлүгүнө көз каранды. Интегративдүү окутууну уюштуруу студенттин эмоционалдуу өнүгүүсүнө жана чыгармачыл калыптануусуна өбөлгө түзөт. Ошентип, интеграция проблемасынын актуалдуулугу социалдык жактан өзгөчөлөнүп, өсүп жаткан муунду окутууда өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгына алып

келет. Ал зарылчылык билим сапатынын жогорулашына, тарбиялоонун деңгээлинин өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Интеграциялап окутуунун эффективдүүлүгү мугалимдин кесиптик даярдыгынан көз каранды. Окутуу процессинде интеграциянын мүмкүнчүлүктөрүн жайылтуунун ар түрдүү ыктары (экскурсия, конференция, факультатив сабактар, семинарлар, лекциялар, ийримдер ж.б.), колдонулуп жатат. Бирок мындай сабактар бат-бат өткөрүлүүсү мүмкүн эмес. Себеби алар жаңычылдыгын жана кызыктуулугун жоготот. Окумуштуулар окуу программасынын бардык эле бөлүктөрүн жана темаларын интеграциялоонун зарылчылыгынын жоктугун да эскертип келишет.

Ошентип, экинчи параграфта интеграциянын жалпы окуу программаларына тийгизген таасири, окуу китептериндеги, илимий адабияттар жана методикалык колдонмолордо интеграциянын колдонулушуна анализ берилет жана Манас таануу педметин интеграциялап окутуунун оң жактары жана жетишпегендиктери көрсөтүлдү.

ЭКИНЧИ ГЛАВА

ЖОЖдордун педагогикалык эмес багыттагы факультеттеринде Манас таануу курсун тарых менен интеграциялап окутуунун модели жана аны жүзөгө ашыруу технологиялары

2.1. Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуунун мазмуну жана модели

Буга чейин Кыргызстандын педагогикалык жогорку окуу жайларында кыргыз адабияты сабактарында «Манас» эпосу көркөм чыгарма катары гана окутулуп келсе, ал эми бүгүнкү күндө бардык жогорку окуу жайларына милдеттүү түрдө Манас таануу курсу киргизилген. Манас таануу курсунун

мазмунун эпостун бардык катмарлары түзөт. Предметтин диапозону мазмундун кенендиги, тереңдиги менен айырмаланат. Ал өзүнө бир канча илимдерди камтыйт. Эпостун энциклопедиялык мазмуну тарых, география, биология, астрономия, медицина, геология, философия, физика ж.б. илимдердин тармактары боюнча билим берүү, дүйнө таанытуу милдеттерин аткарат.

“Манас” эпосунда алгачкы коомдук түзүлүштөн тартып, өнүккөн көчмөн цивилизациясынын аскердик демократиясына чейинки тарыхый окуялар, өнүгүүлөр орун алган. Өз кезегинде эпосту алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири казак окумуштуусу Ч.Валиханов: «Манас – кыргыз элинин энциклопедиясы» деп бекеринен таамай баа берген эмес. “Манасты” мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясында (июнь, 2012-ж.) Советбек Байгазиев “Манас” эпосун окутуунун мазмунун төмөнкүдөй жазат: «Мектептерде жана жогорку окуу жайларында “Манас” эпосун окутуунун мазмунун эл ичинде кылымдап калыптанган, калк оозунан чогултулган, классикалык манасчылардын (Сагынбай, Саякбай ж.б.) айтуусунда жазылып алынган элдик “Манастын” өзөктүү салттык сюжети жана андан келип чыккан адептик-ыймандык, руханий, патриоттук дөөлөттөр, андагы жалпы адамзаттык нарктар түзүүгө тийиш. Дастандын сюжетинин өзөгүнө уюган ыйык, улук дөөлөттөр, улутту сактап келген рух нарктары “Манасты” окутуунун мазмундук пайдубалында жатууга тийиш» [22,6].

«Манас таануу» курсу алгач эпостун кыргыз элинин турмушунда алган жана ойногон тарыхый ролун, бүгүнкү күн үчүн маанисин чечмелейт. Эпос кыргыз элинде гана оозеки айтылып, кыргыз элинин башынан өткөн тарыхый тагдыры менен ажырагыс байланышта жашап, нечен кылымдар бою муундан-муунга санжыра-санат болуп жашап келе жатат. «Манас – улуу эпоско айланган тарых», - деп белгилейт Дастан Сарыгулов [144, 58].

Байыркынын изи болгон материалдык байлыктар, эстеликтер нечен кылым катып турса да, мезгил өтүп билинбей эскирет, өзүнүн алгачкы сынынан ажырайт. Ал эми кыргыз элинин бул мурасы нечендеген доорлорду, кыргыздарды басып өтсө да сынынан ажырабай, жашарып, толукталып,

жаңыланып элдин тарых-тагдырын күзгү сыяктуу күнү бүгүнкүдөй чагылтып турат.

1940-жылы тарыхчы А.Н.Бернштам Чыгыш Монголиядан табылган Яглагар кан жөнүндөгү байыркы кыргыз жазмасын окуп, 820-847-жылдардагы кыргыздардын жол башчысынын уйгурларга каршы эркиндик үчүн жүргүзгөн күрөштөрү жана конкреттүү-тарыхый образы тургандыгын жазган. М.Ауэзов да Манасты аскер башчы же ажо болгон деген пикирди билдирген. Мындай көз караштардын негизинде И.Раззаков 1947-жылы “Манас” эпосунун 1100 жылдык маарекесин өткөрүү планын түзгөн. Бирок түрколог С.Е.Малов: “А.Н.Бернштам Суджи жазмасынын текстин которуу менен бурмалап, туура эмес түшүнүк берген”, -деген рецензиясынын негизинде жана «Манас» эпосун СССРдин көпчүлүк республикалары жакшы билбейт, орус тилине толук которула элек деген шылтоолордон улам бул маареке ишке ашпай калган эле. Ал гана эмес согуштан кийинки СССРдеги идеологиялык саясий кырдаалда эпоско улутчулдук, пантүрктүк, панисламдык идеяларды камтыйт деген айыптоолор да коюлган. Ошол коогаландуу шартта улуу мурасты сактап калуу үчүн 1952-ж. Фрунзе шаарында “Манас” эпосун изилдөөгө арналган Бүткүл союздук илимий конференцияда эпостун элдүүлүгү көптөгөн окумуштуулардын арасындагы катуу талкууда далилденген. Эгемендүүлүккө жетишкенден кийин гана Бириккен Улуттар уюму 1995-жылы «Манас» эпосун кыргыз элинин руханий мурасы катары тааныган жана *«Манас» эпосунун 1000 жылдык*» маарекеси эл аралык деңгээлде белгиленип, дүйнөнүн 120 мамлекетине таанылган. 2013-жылы 4-декабрда болсо “Манас” үчилтигинин кыргыздардын материалдык эмес мурастары катары 196 мамлекет мүчө болгон ЮНЕСКО эл аралык уюмунда катталышынын тарыхый мааниси зор. Ошондуктан Кыргызстандагы ЖОЖдордо «Манас таануу» предметин окутуунун сапатын жакшыртуу, элдик мурастарыбыздын баалуулугун сактоо жана улуттун улут болуп калыптанып калышындагы маани-маңызын жаштарга жеткире билүүнү да окутуу процессинде актуалдуу деп карайбыз. Сабактын жеткилендигин, эффективдүүлүгүн арттырууда биз жогоруда сөз кылып жаткан

интеграциялап окутуунун жолдорун изилдеп отурабыз. Биз педагогикалык өз тажрыйбабызда Манас таануу предметин интеграциялап окутууну көп жолу пайдаландык жана анын артыкчылыктары иш жүзүндө байкалды. Интеграциялык сабактарды уюштуруу – татаал жумуш, бирок өтө кызыктуу. Мугалим дайыма чыгармачылык изденүү аркылуу профессионалдуу чеберчилигинин деңгээлин жогорулатууга аракет жасашы керек. Интеграциялоо мугалимдердин, методисттердин бирдиктүү аракетин талап кылат.

Окутуудагы интеграция эң биринчиден предмет аралык байланыштардын тереңдөөсүнө жана маанилүү өнүгүүсүнө өбөлгө болот. Алар: илимдер аралык байланыш, ар кандай предметтерди берүүдөгү айкалышуудан алардын өз ара байланышын тереңдетүүгө өтүү болуп саналат. Ар кандай предметтерден турган интеграциялык билим интеграциялык сабактардын жардамы менен ишке ашырылат. Интеграциялык сабактардын системасы интеграциялык окутуунун негизинде жүрөт. Интеграциялык сабак – бул атайын уюштурулган сабак. Ошентип, биз интеграцияланган сабактын элементтерине предметтерди байланыштырып окутууну жана окутуунун мазмунун, каражаттарын, принциптерин, формаларын, моделдерин, критерийлерин, технологияларын кошсок болот (Сүрөт 1). Окумуштуу Э.Мамбетакунов жазгандай окутуу процессинде интеграциялоонун алгачкы элементи тектеш предметтерди байланыштырып окутуу болуп саналат [102, 133]. Ошондуктан мындай сабактар тектеш предметтерди окутууда колдонулат. Мисалы: гуманитардык илимдер: адабият–тарых–Манас таануу-философия; табият таануу илимдери: физика – химия – биология; физика – математика; физика – биология ж. б.

Сүрөт 1. Интеграцияланган сабактын элементтери

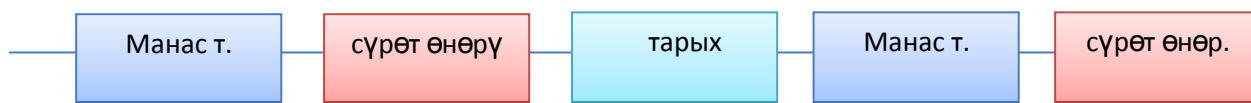
Бирок кээ бир учурларда тематикалык байланыштарды колдонуп, бири-биринен алыс предметтерди да интеграциялоого да болот. Манас таануу предметин да тектеш жана бири-биринен алыс болгон предметтер менен интеграциялоону тажрыйбада көрдүк. Мисалы: Манас таануу–геология, Манас таануу-география, Манас таануу-медицина, Манас таануу –искусство ж.б. Себеби улуу океан эпостун мазмунунун өтө тереңдиги мындай мүмкүнчүлүктөрдү бере алат. Биздин изилдөөбүздө Манас таануу предметине тектеш тарых предмети менен интеграциялап окутуу жолдору каралмакчы. Себеби предметтин маңызын чагууда студенттерге эпостун тарыхыйлуулугун жеткире билгенде гана аларда эпоско болгон кызыгуу артат. Совет доорундагы окутуу процесстеринде тарых предмети улуттардын тарыхынынан, этномаданияттан, этнопедагогикадан ажыратылып, өз-өзүнчө окутулуп келген. Натыйжада улуттардын улуттук руханий дөөлөттөрү өсүп келе жаткан жаңы муундарга жеткилең суугарылбай, анын ордуна коммунисттик духта тарбияланып келди. Биздин максат Манас таануу предметин Кыргызстан тарыхы предмети менен интеграциялап, тарых менен этномаданиятты, этнопедагогиканы жуурулуштурулуп, бирдиктүү

окутуу. Жыйынтыгында студенттерге “Манас” эпосунун кыргыз элинин тарыхы менен болгон генетикалык байланышын жана Манас таануу илими жөнүндө кеңири маалыматтарды берүүгө болот. Мындай методдор окутуу–тарбиялоо иштеринин эффективдүүлүгүн арттырууда өзгөчө мааниге ээ. Окутууда педагогикалык илимий булактарга таянууга туура келет. Алгач окутуунун модели деген түшүнүктү аныктап алалы.

Окутуу модели окуу процессинин жүрүшүн жалпы философиялык өңүттөн чечмелейт жана окуу иштеринин аткарылыш тартибин аныктайт. Бул моделдер окуу программаларын түзүүдө, окуу материалдарын системалаштырууда, сабакта жана башка шартта окуу иштерин жөнгө салууда өзгөчө маанигээ ээ. Ошентип, окутуу стратегияларын, методдорун жана ыкмаларын тандоого жана ишке ашырууга таасир берген философиялык көз караштар окутуу модели деп аталат [155, 16].

Иштин биринчи главасында окутуунун технологиясынын ар кандай моделдери көрсөтүлүп, алар бири-бири менен тыгыз байланышта экендиги айтылды. Биз профессор Э.Мамбетакунов тарабынан белгиленген окутуунун технологиясынын ар кандай моделдери биригип, инсанга багытталган технологиясынын гумандуу интеграцияланган моделин түзөрүн эсепке алдык. Инсандын каалоосуна, жөндөмүнө гумандуу мамиле жасап, ар кандай ыкмаларды, каражаттарды, уюштуруу формаларын интеграциялоо идеясын Манас таануу предметин окутуу практикасында колдонуп көрдүк жана жакшы натыйжаларга жетиштик. Мындан сырткары М.Тешебаевдин «Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери» деген диссертациясында сунушталган интеграциялоонун бир нече типтерин пайдаландык [152, 28]. М.Тешебаевдин диссертациясында орто мектептерде кыргыз адабияты предметинин интеграцияланышы каралса, биздин изилдөөлөрүбүз ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялоо багытында жүргүзүлдү. Алар:

1. *Улоочулук, тутумдашып кетүүчүлүк тиби.* Манас таануу жана тарыхтагы мазмуну жакын материалдар удаалаш баяндалып, салыштырылып жүрүп отурат (сүрөт 2).

Сүрөт 2. Улоочулук тиби

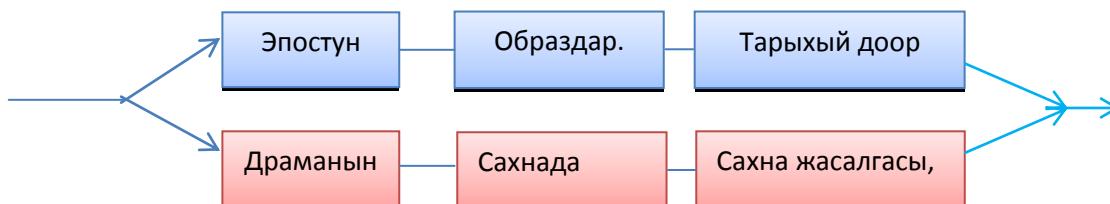
Мындай учурларда бинардык сабактарды өтүү максатка ылайык, б.а. Манас таануу предметин мугалим жалгыз өтүү өтпөй, тарых мугалими менен бирге өткөргөндө максатка жетүүнүн жолун туура жана натыйжалуу көрсөтөт. Мында студенттердин системалуу билим алуусуна өбөлгө түзүлөт. Мисалы, «Манас» эпосунун кыскача сюжетин өтүүдө С.Орозбаковдун варианты боюнча айтылса, манасчынын портретин көрсөтүп, ал жөнүндөгү тарыхый маалыматтар кыскача айтылып өткөн соң, эпостун өзөк окуяларына жана кыргыз тарыхына токтолсо болот. Ал окуялар сүрөтчүлөр тарабынан тартылган (мисалы сүрөтчү, монументчи, графикачы Т.Т.Герцендин портрети көрсөтүлөт) сүрөттөрдүн циклдери менен коштолуп отурат жана аларды студенттер менен бирдикте анализ жүргүзүлөт.

2. *Жарыш (параллель) байланыш тиби.* Бул байланышта улоочулук байланышка караганда синтездөө жогору деңгээлге көтөрүлөт. Мында дидактикалык көрсөтмөлүүлүк принцибин ишке ашыруу аркылуу Манас таануу менен искусство же тарых сыяктуу предметтер бири-бирин толуктап, анан гана көркөм көрүнүштөп, мезгил, доор тууралуу бүтүн түшүнүк жаратат.

Мисалы, сабактан тышкары Ж.Садыковдун «Манастын уулу Семетей» драмасын көргөндөн кийин, “Семетей” эпосундагы сюжеттик текстиндеги окуялар катар каралып, сюжеттеги деталдардын драмада коюлганы, кездешпегени, эпостогу образдардын сахнада чагылдырылышы, сахнанын жасалгаланышы эпостогу доорлорду чагылдыра алгандыгы, эпостогу каармандардын кийим-кечектери, курал-жарактарынын байыркы буюмдарга окшоштугу ж.б. деталдарына чейин салыштырылат. Спектаклде эпостун тарыхый доору кандай чагылдырылганы каралат. Ушундай интеграция эпостун

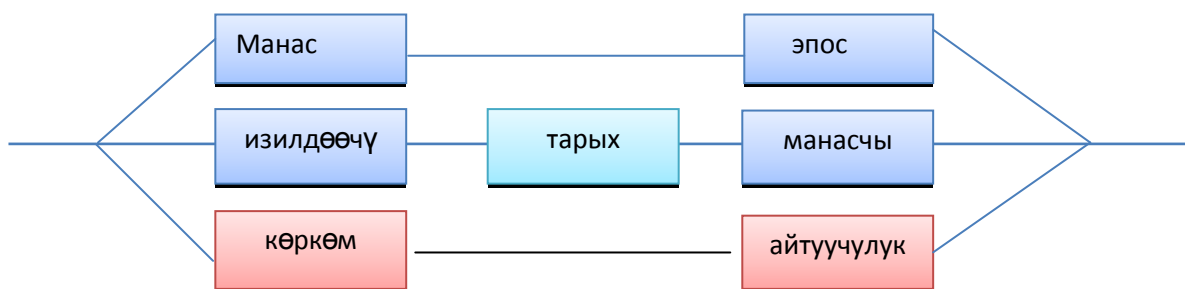
идеясын, тарыхыйлуулугун терең түшүнүүгө гана шарт түзүп бербестен, искусство тууралуу билимдеринин ө сүшүнө да жардам берет.

Интеграциянын мындай тибинин схемасын тө мө нкүдө й карасак болот (Сүрөт 3). Мында кө ркө м текстти үйрө нүп жатып синхрондуу түрдө искусствонун ар кайсы түрлө рүнө кайрылууга болот.

Сүрөт 3. Жарыш байланыш тиби

3. *Интеграциялык байланыштын аралаш тиби* (Сүрөт 4). Бул байланышта улоочулук, жарыш типтерин ичине камтыйт, б.а. бир эле убакта мурдагыларды улап да кетет, дароо эле байланыш да түзүлө берет. Мындай сабактарды дидактикалык тарыхыйлуулук принциптерин ишке ашырууда колдондук. Мисалы, эпостун сюжеттик тексттерин интерпретациялоо учурунда да, Манас таануу илимин, тарыхты үйрө нүүдө да, манас таануучулардын, манасчылардын, тарыхчылардын, окумуштуулардын ө мүр жолу, жасаган эмгектерин окутууда да пайдаланыла берсе болот.

Сүрөт 4. Аралаш тип

4. Интеграциялоонун дагы бир сейрек учураган тө ртүнчү тиби *курчама тип* деп аталат. Мында дидактиканын илимий принцибине көбүрөөк басым жасалып, Манас таануу предмети боюнча илимий, изилденген предметтер, маалыматтар берилет. Борбордо Манас таануу предмети болот да, анын

материалын толуктоо үчүн башка илимдердин бир теманын негизинде маалыматтардын жалпылыгы бириктирилет (Сүрөт 5).

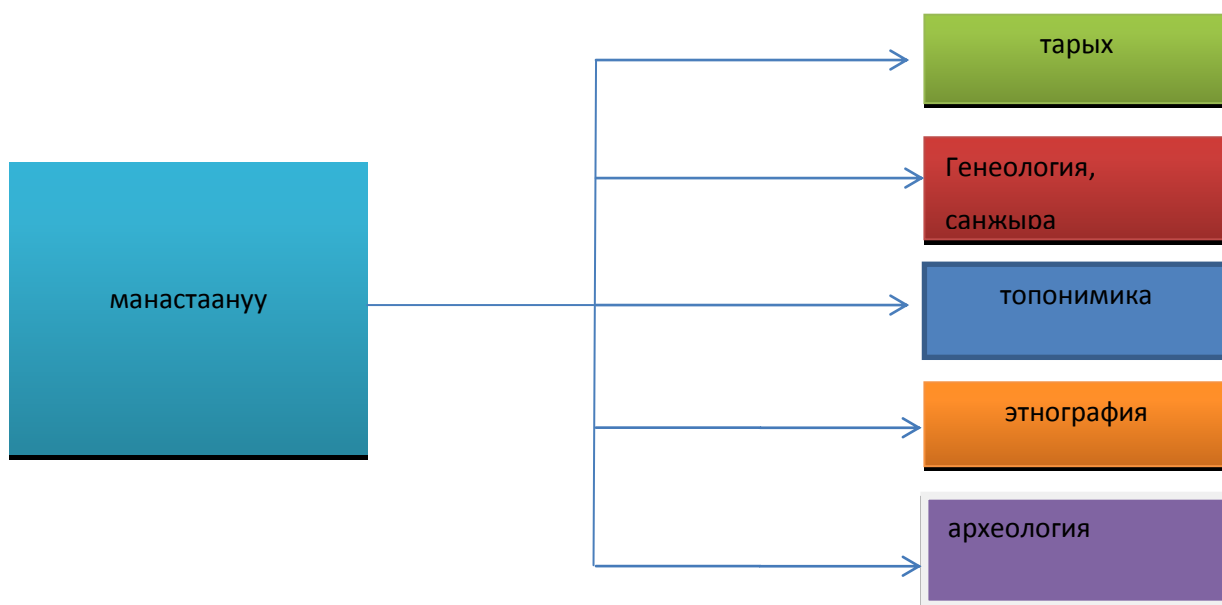
Сүрөт 5. Курчама тиби

«Манас» эпосу кыргыз турмушунун энциклопедиясы» (Ч.Валиханов) болгондуктан, эпостун сюжетин талдоо учуруда тарыхты да (мисалы, кыргыздардын Алтайга көчүп барган мезгилин көрсөтүү, тарыхый доорлор ж.б.), тилди да (Орхон-Энесай жазууларындагы окшоштуктар, кыргыз тили табиятынан ыр сыяктуу куюлушкан тил экендиги, эпостун кылымдардан бери оозеки сакталышы, миллиондогон саптардын жатка айтылышы, архаизмдер, историзмдер, фразеологизмдер ж.б.), искусство (Т.Герцендин, Б.Жумабаевдин ж.б. сүрөттөрүн демонстрациялоо, скульптуралык чыгармалар, театр өнөрү, музыка ж.б.), физиканы да (кыргыздын узундук, аралык жана оордук өлчөмдөрү), географияны (эпостогу Түштүк Сибир, Чыгыш Түркестан, Иртыш жана Орто Азияда кыргыздардын жашагандыгы, бул жерлердин региондоруна тиешелүү топонимиясы, о.э. территорияларынын Крым жана Түштүк Уралга чейинки жерлердин аты) ж.б. предметтердин түшүнүктөрүн пайдаланып, ар биринин конкреттүү жардамын колдонууга мүмкүн.

5.Тутумдаш тип төмөндөгүдөй болуусу мүмкүн. Мугалим алдын ала интеграциялык байланыштарды кайсыл предметтен канчалык даражада, кандай деңгээлде болот, аны пландаштырып, моделин иштеп чыгат (сүрөт 6).

Манас таануу предмети тутумдашуу сызыктары боюнча тарых предметинин тармактары менен интеграцияланат. Интеграциялоодо тарых предметинин окутуучусу алгач тарыхый булактар: заттык, жазуу, оозеки деген сөздөрдүн маанисин студенттерден сурайт жана жыйынтыктайт.

Заттык эстеликтерге эмгек куралдары, жоо-жарактар, буюмдар, курулуштар, кийим-кечелер, тыйын ж.б кирет. Ал эми, археология, нумизматика, геральдика илими маданий эстеликтерди изилдейт. Мында, жазуу эстеликтери катары-ташка чегилген жазуулар, байыркы китептер ж.б. эске алдык. Жазма тарых илимде этнография, хронология, палеография, эпиграфия, сфрагистика, топонимика деген катмарлардан турушу жөнүндө кыскача маалымат берилет. Оозеки тарых болсо уламыш, жомок, дастандар, эпостор, ж.б. болуп бөлүнөт. Илимде генеология, санжыра ж.б. катмарларга ажырайт. Демек, тарыхый маалыматтар тарыхый булактарды изилдөөнүн натыйжасында жазылат.

Сүрөт 6. Тутумдаш тип

Манас таануу мугалими “Манас” эпосунун биринчи кезекте тарыхый мазмунга ээ экендиги жөнүндө айтып келип, анын тарыхыйлуулугун эске алуу менен эпостогу уруулардын, баатырлардын теги жөнүндөгү санжыралар, б.а. эпостун генеологиясын түшүндүрөт. Эпостогу жер-суулардын географиялык

аталыштары, топонимикасы эпостон алынган тексттер аркылуу анализденет. Тарыхчы мугалим байыркы кыргыздардын турмуш-тиричилигинин, маданиятынын эпосто чагылдырылышын этнографиялык жактан түшүндүрүп, археологиялык табылгалардын (Манастын күмбөзү ж.б.) Манас таануу илимин изилдөөдөгү маани-маң ызы жөнүндө айтып өтөт.

Бул байланышта эпостун тарыхый булактарга негизделген тематикалык, көз караштык типтери каралат. Интеграцияланган сабактарды көп учурда эки же андан көп предметтик мугалимдер өткөрүшкөн учурлар кездешет. Ал байланыштырылуучу предметтердин санына жана теманын мазмунунун жөнөкөй же татаалдыгынан көз каранды болот. Эгерде өтүлүүчү теманын мазмунун предмет мугалими эркин интеграциялай алгыдай маалыматка ээ болгон болсо, анда сабакты жалгыз өзү алып барса да болот. Башка учурларда интеграцияланган сабак көбүнчө, мугалимдердин өз ара макулдашуусу боюнча кош сабактарга арналган убакытта уюштурулат.

Интеграциялык окутууда төмөнкүдөй деталдаштыруу талап кылынат:

1. Интеграциялык сабактын максатын жана милдеттерин тактоо:
 - интеграциялап окутуу процессинде студенттердин ой-жүгүртүүсүн өстүрүүгө оптималдуу шарт түзүү; компетенттүүлүктөргө жетишүү;
 - окутуу процессиндеги кээ бир карама-каршы пикирлерди анализдөө;
 - окутулуучу предметке болгон кызыгууну ойготуу жана жогорулатуу.
2. Өтүлүүчү материалдын мазмунун аныктоо.

Биз Манас таануу сабагы менен тарых предметин деталдаштырып интеграциялоо учурунда предметтер арасындагы мазмундук дал келүүчүлүктү эске алып, эпостогу сюжеттик окуяларды бөлүкчөлөргө бөлүп алып, тарых мугалими менен биргеликте тарыхый материалдардын да бөлүктөргө ажыратылган маалыматтарын бириктирип сабак өтсөк болот. Мисалы: эпостун сюжетин окутууда интеграциялоонун тутумдаш тибин пайдалануунун төмөнкүдөй үлгүсүн сунуштайбыз (6 сүрөт).

«Манас» эпосундагы кыргыздардын түпкү атасы, жашаган жерлери жөнүндөгү баяндын кыргыздардын байыркы ата журту жөнүндөгү тарыхый

маалыматтар аркылуу интеграцияласа болот. Мугалим сабактын уюштуруу этабында студенттердин тарыхый билимдерин, ата-бабадан калган улуттук салттарды кандай деңгээлде кармап келе жатканын аныктоо жана өтүлүүчү темага карата студенттердин көңүлүн бурдуруу максатында мээге чабуул ыкмасын колдонуп, төмөнкүдөй суроолорду берет:

-Кыргыз этноними жөнүндө кандай маалыматтарды билесинер?

-Кыргыздардын эң байыркы ата журту кайсы жер, алар алгач кайсы аймакта жашашкан?

-Кыргыз элинин түпкү атасы ким болгондугу же кайсы элден таркагандыгы жөнүндө маалыматыңар барбы?

- Силер кандай гипотезалар менен таанышсыңар?

- Кыргыздарда “Тегин билбеген-кул” деген кеп бар эмеспи, ата-тегинерди, жети атаңарды, урууңарды айтып бергилечи?

Алардан күтүлүүчү жооптор:

- Кыргыздардын эң байыркы ата журту Алтайда, Эне-Сай аймагы жана Кыргызстан деп айтылып келет.

Өздөрүнүн тектери, уруулары жөнүндөгү ар кандай жооптордон соң, мугалим студенттердин жооп бере албай калгандарын, же болбосо туура эмес жооп бергендерди сындабастан, бири-бирине карата көз караштарын айтууга жол бергени оң. Студенттер мындай суроолорго жооп берүү менен тарыхый эстутумун аңдап билет, өзүнүн улутуна болгон тарыхый көз карашы байкалат, адам, атуул катары өз тегин билүү жамааттын мүчөсү болуунун бир белгиси экендигине ынанышат. Мугалим туура жоопту өтүлүүчү темадан жыйынтыктайт жана студенттердин билимдерин текшерген соң, жаңы теманы баяндоого өтөт.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: «Манас» эпосунун башталышында (С.Каралаевдин варианты боюнча) Манастын ата теги жөнүндө кабар берилет: Каракан, Огузкан, Аланча кан, Байгур, Бабыр, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып. Санжырада Огузкан (Огуз Хан) Манастын сегизинчи атасы болуп берилет. «Огуз намеде» болсо б.з.ч. III кылымдан б.з.ч. I кылымдагы

Хунну мамлекетинин падышасы – Огуз Хан, кытайча айтканда Шануйу экени белгиленет.

Тарых сабагынын окутуучусу: Кытай жылнаамаларында жана тарыхчы Сыма Цзяндын «Тарыхый жазмалар» эмгегинде б.з.ч. 201-жылы Моде шанүй (түркчө Огуз Хан) Борбордук Азияны Чыгыш Түркстанга чейин багындырганы жана кыргыздар хуннулардын мамлекетинин курамында болушканы айтылат [162,64]. Борбордук Азия б.з.ч. II кк. картасынан Хуннулар мамлекети жайгашкан жерлер көрсөтүлөт (Сүрөт 7).

Сүрөт 7. Борбордук Азия б.з.ч. II кк.-б.з. IV кк. картасы

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Огуз хан жөнүндө бир топ уламыштар бар. Ал уламыштардын бири түрк тилиндеги улуттардын тарыхын бир кыйла терең изилдеген Мухаммет Абулгазы Батырханга (1603-1664-жж.) тиешелүү. Ал өзүнүн "Түрк шежиреси" деген даңазалуу чыгармасында огуздар жана анын бир тармагы деп аталган кыргыз сыяктуу улуттардын тарыхы жөнүндө көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүп, огуз жана кыргыздардын ичинде таралып келген байыркы уламыштарды жазып калтырган. Хива ханы жана

көрүнүктүү тарыхчы Мухаммет Абулгазы Батырхан өз чыгармасында Кыргызды Огузхандын кайсы бир уулунун кичүү аялынан төрөлгөн небереси деп жазган. Ал бул чыгарманын жана бир жеринде: "Огуз хандын Кыргыз деген бир небереси бар эле. Кыргыздар так ошонун уругунан келип чыккан. Бирок ал заманда кыргыз тукумунан болгон адамдар өтө аз болгон, ошондуктан магул (моңгул), татар жана башка уруулар айбандарды багуу үчүн от-чөп жана суу кубалашып, кыргыз жерине барып отурукташып, жалпылай кыргыз деген наам менен аталып калышкан. Бирок алар өздөрүнүн кайсы урууга таандык экенин билишет",- деген саптар бар. [162,60].

XVI к. жашаган Моголстандын дуулат уруусунан чыккан тарыхчы Мухаммед Мурза Хайдар тарабынан жазылган «Тарих-и Рашиди» китебинде жана Сейф ад-Дин Аксыкентинин (XVI к) «Маджму ат-таварих» жана уйгур жазуусундагы «Огуз каган» дастаны да элдик уламыштардын негизинде жазылган.

Тарых сабагынын окутуучусу: Мухаммет Абулгази Батырхандын маалыматтарында байыркы "кыргыз" деген аталманын агын суу деген түркчө (жана кыргызча) "огуз" деген түпкү сөзүнөн келип чыккан "огуз", "гуз" сөзү менен тыгыз байланыштуулугу, ошондой эле кыргыздардын эң байыркы замандардан баштап эле түрк тилиндеги уруу-тайпаларга таандык экендигин далилдейт.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Кыргыздардын чабылып-чачылышы, Ногойдун балдары – Орозду, Үсөн, Бай, Жакып жөнүндө сөз болот. Жакыптын атасы Ногой кан көп жерге бийлиги жетип, жоонун мизин кайтарып турат. Ногойдун көзү өткөн соң анын балдары «Эл кадырын биле албай, эндейиңки турганда», Эсен кандын жүз миң колу келип кыргын салып, элди чабып, Ногойдун көзү өткөндө балдарын туш-тушка таратып, бөлүп жибергендиги эпосто:

Бири кетти Берээнге,

Бири кетти Эрээнге.

Бири кетти Алтайга,

Бири кетти Кангайга, - [123, 117] деген саптар аркылуу кыргыздардын күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылышы жана азыркы Теңир-Тоодогу Мекенинен туш тарапка таралышы айтылат. Берээн–Бээжин, ал эми Эрээн – Иран, Алтай менен Кангай–кыргыздар байырлап келген жерлер. Эгерде кыргыздардын байыркы Ата Журту кайсы жер экендигин тарыхый маалыматтардын негизинде иликтеп келгенде бир канча кайчылаш пикирлер айтылып келет.

Тарых сабагынын окутуучусу: Тарыхый жазуу булактарында б.з.ч. III к. тартып эске алынган кыргыздардын Ата Журту тууралуу да ар түрдүү пикирлер айтылып келген. Сыма Цяндын эмгегинде кыргыздар тууралуу эскерилсе да алардын турган жери жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Окумуштуу В.В.Бартольд кыргыздардын байыркы Ата Журту Батыш Монголиянын Кыргыз-Көл (Хиргис-Нур) көлүнүн айланасы экендигин белгилеген. Дагы башка окумуштуулар Түштүк Сибирде, Алтай, Эне-Сай аймактары экенин айтышат. Кытайлык байыркы тарыхчы **Бан-Гу** (б.з.ч. I к.) өзүнүн «**Хань-шу**» - «**Хан сулалесинин тарыхы**» эмгегинде: «кыргыздардан чыгышта 7 миң ли (1 ли-500м) узактыкта хунндардын шанүйлөрүнүн ордосу жайгашкан», - деп жазылган маалыматка негизденип, археолог-профессор Ю.С.Худяков, синолог Л.А.Боровкова жана айрым кыргыз окумуштуулары (Н.Ж.Чоротегин, К.С.Молдокасымов ж.б.), б.з.ч. I-миң жылдыктын аягында кыргыздардын түпкү Мекени Чыгыш Теңир-Тоо региону–азыркы Чыгыш Түркстандын Манас Кара-Шаар аттуу шаарларынын түндүк аймактары, ошондой эле Боро-Хоро тоо кыркасынын түндүгүрөөк жагы, б.а. Кыргызстандын азыркы территориясы менен катарлаш аймак болгон деген жыйынтыкка келишти [162,62].

Демек, «Манас» эпосунун бардык варианттарында айтылган **Манастын Ата Журту Теңир-Тоо** жөнүндөгү кеп **тарыхый булак** экендиги шексиз.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Алгачкы кыргыз мамлекеттүүлүгү б.з. IV-III кылымдарда чыгыш Түркстанда, Теңир тоого жамаатташ чөлкөмдөрдө болгондугу маалым болду. Бул доорду эпостогу

Ороздунун же Каракандын доору деп эсептейли. Кыргыздын күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылышы Саякбай Каралаевдин вариантында да деталдаштырылган кеңири мүнөздөгү окуя түрүндө берилген: атагы алыска кеткен мыкты кан Кара кытайдын Молто кан, Алооке аттуу кандары көп кол менен келип кыргыздарды чаап, Каракандын балдарын чогуу туруусу кооптуу деп туш-тушка бөлүп жиберешет. Кырк үйлүү туугандары менен Жакып Алтайга айдалат.

Тарых сабагынын окутуучусу: Тарыхый маалыматтар боюнча I к. ортосунда хуннуларда бийлик үчүн күрөш күчөйт. Мындан пайдаланып, кыргыздар б.з.ч. 56-жылы эркиндикке жана саясий көз карандысыздыкка жетишет. Ошентип кыргыздар Чыгыш Теңир Тоонун түндүк бөлүгүнө Боро-Хоро тоо кыркалары менен Дзостин Элисун чөлүнүн аралыгына ээлик кылышкан жана түрк мамлекеттүүлүгүнүн башатында турган. Археологиялык табылгалар, айрыкча III-Vкк. таандык Таш маданиятынын үлгүлөрү дагы кыргыздардын Енисейге дал ушул мезгилде келгендигин бекемдейт [162, 64].

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Алтайга сүрүлгөн кыргыз элин ар кимдерге жалданып, кен казып, эгин айдап жан багышат. Талыкпаган эмгектен алтыны алты там болуп, малы эсепсиз көбөйүп Жакып бай болот. Алакандай кыргызды түптөп, айланасына түрдүү түрк жана мангул урууларын бириктирип, Манас мамлекеттүүлүктүн алгачкы башатын Алтайда курады.

«Алтайда кантип туралык,

Арбын аскер куралык.

Атышкандан баш тартпай,

Ата жолун кубалык» [121, 225] деген саптар аркылуу Манас түпкү мекенине кайтууну күч менен эмес, ыктыярдуу түрдө кайткысы келгендер үчүн үгүттөйт. Мындай типтеги сабактын интеграциялык белгилерин көрсөтөлү:

1) Атайын уюштурулган сабак, эгерде ал атайын уюштурулбаса, ал такыр болушу мүмкүн эмес, же жалпы багытка бирикпеген бөлөк сабактарга бөлүнүп кетет;

2) Спецификалык багыттуу бириккен сабак, ал мындай түзүлүшү мүмкүн:

- а) окулуп жаткан теманын маңызына кененирээк кириш үчүн;
- б) студенттердин предметке болгон кызыгуусун өнүктүрүү үчүн;
- в) берилген тема боюнча окулуп жаткан темаларды жалпы синтездүү кабыл алуу үчүн;
- г) окуу убактысын үнөмдөө үчүн;
- д) ар кандай предметтерден турган билимди кеңири пайдалануу, б.а. предмет аралык байланыштарды ишке ашырууну тереңдетүү.

Окутуу процессиндеги студенттердин ой-жүгүртүүсүн өстүрүү, өнүктүрүү үчүн биздин түшүнүгүбүздөгү оптималдуу шарттарды түшүндүрөбүз жана конкреттештиребиз. Албетте, мындай шарттар бир гана интеграциялык сабактардын эсебинен гана түзүлбөйт, бирок биздин көз карашыбызда ал ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн оптималдуу шарттардын калыптануусундагы маанилүү ыктардын бири болуп саналат. Ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн оптималдуу шарттар: предметти предмет үчүн гана окубастан, каралып жаткан көйгөйлөрдүн маанисин көрө билүү да зарыл (теориялык, практикалык маани, студенттин кругозорун кеңейтүү, ж.б.).

Интеграцияланган сабакты уюштуруу жана өтүлүүчү материалдын мазмунун аныктоодо зарыл болгон элементтер эске алынат (Сүрөт 1, караңыз):

- а) өтүлүүчү программаны ар түрдүү предметтер менен анализдөө;
- б) окшош темаларды табуу;
- в) алардын башкы идеяларын жана башкы абалын бириктирүү;
- г) сабактын моделин түзүү;
- д) окутуу каражаттарын даярдоо;
- ж) формасын аныктоо;
- з) методун уюштуруу ж.б.

Биз интеграцияланган сабактарды программада көрсөтүлгөн темаларга тиешелүү предметтер, ал предметтер боюнча жазылган окуу китептери жана кошумча илимий адабияттарды пайдаланып өтүүнү сунуштайбыз. Мындай

сабактарды жетектөө мугалим үчүн жеңил иш эмес. Ар башка предметтердеги материалдарды тандап алуу жана аларды бир темага бириктире билүү терең билимди талап кылат.

Демек, мугалим өтүлүүчү сабактын темасына жараша интеграциялануучу окуу материалдарынын бардык деталдарын иштеп чыгып, студенттердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун формаларын, окутуунун методдорун жана каражаттарын кайра карап чыгуусу зарыл. Сабак учурунда мугалим менен студенттердин ортосундагы өз ара байланыш интеграцияланган билимдерди жаңы баскычка алып чыгуучу чыгармачылык жагдайды түзөт. Интеграцияланган сабактарда түрдүү предметтерди окутуу методдору бириктирилет жана ал окутуу каражаттары менен ишке ашырылат. Алсак, Манас таануу предметин окутууда тарыхый карталарды пайдалануу, байыркы буюм эстеликтердин сүрөттөрүн пайдалануу, тарыхый окуялар өткөн жерлерге, тарыхый эстеликтер, айкелдер боюнча же топонимдик аталыштагы жерлерге экскурсияларды уюштуруу ж.б.

Манас таануу предмети боюнча программаны терең анализдөө жана Манас таануу окуу китептеринин мазмунун билүү, о.э. алдын ала түзүлгөн тематикалык план мугалимдин сабакка даярдануусунун негизин түзөт. Окуу планы – билим берүү мекемелеринин сертификаты. Ал билим берүү министирлиги тарабынан бекитилип, ЖОЖдор тарабынан түздөн-түз жетекчиликке алынуучу расмий мамлекеттик документ.

Алсак, Манас таануу предметине ЖОЖдордогу окуу пландарында 16 саат лекция, 14 саат практика жана өз алдынча иштерге 30 саат киргизилген. Предметти окутууну практикалык иш жүзүнө ашыруу окуу программаларында чагылдырылат. Окуу программасы ар бир окуу предмети боюнча билимдин, билгичтиктин жана көндүмдөрдүн мазмунун бекитүүчү, негизги илимий көз караштарды үйрөнүүнүн логикасына ылайыкташкан окуу темаларын, алардын удаалаштыгын, өздөштүрүүгө бөлүнгөн убакыт өлчөмдөрүн бекитүүчү негизги нормативдик документ болуп саналат.

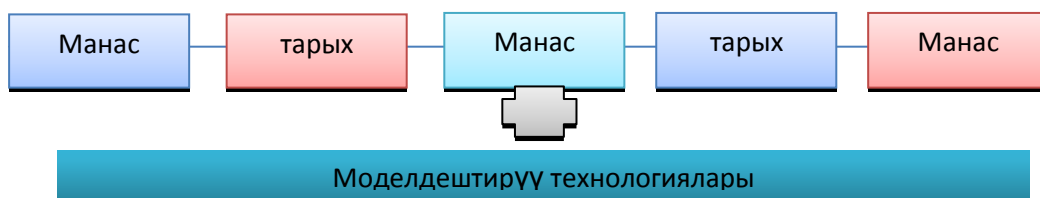
Бүгүнкү күндө окуу программасынын жумушчу жана автордук түрлөрү колдонулуп жүрөт. Манас таануу предметин тереңдетип окутууда С.Байгазиев жана И.Арабаев атындагы КМУнун Манас таануу институту тарабынан түзүлгөн бирдиктүү программаларынын негизинде кошумча “Манас таануу сабагын тарых менен интеграциялап окутуунун атайын курсунун программасын” иштеп чыктык. Бул программа И.Раззаков атындагы КМТУнун Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунун гуманитардык илимдер кафедрасында талкуудан өтүп, сыноого коюлду.

Программада ЖОЖдордогу билим алып жаткан студенттердин адистигине карабай, “Манас” эпосун тарых менен интеграциялап, тарыхтан үлгү алдырып, тереңдетип окутсак, жаштардын патриоттулук сезими курчуп, өз кызыкчылыктарынан элдин кызыкчылыгын жогору койгон инсандарды тарбиялоо максаттарын коюлган. Максатка ылайык предметтерди тогоштуруп окутуу маселелерин практикада сынап көрүү үчүн “Манас таануу сабагын тарых менен интеграциялап окутуунун атайын курсу” программасы боюнча ЖОЖдогу компоненттердин эсебинен окутула баштады (жумушчу программанын мазмуну III главада берилет).

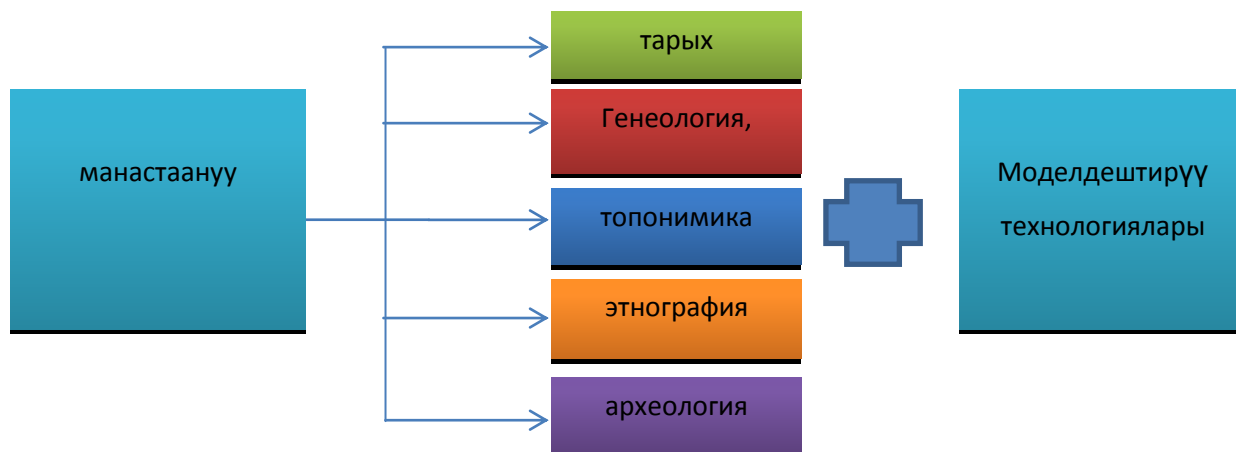
Манас таануу предметин интеграциялап окутуу практикасында сабактардын ар түрдүү формаларын (лекция, сабак конференция, сабак диспут, сахна сабагы, ж.б.), ыктарын пайдаландык. Интегративдүү сабактар төмөндөгүдөй дидактикалык жагдайларда ишке ашырылды:

- 1) предметтер аралык маалыматтар туура тандалды;
- 2) предмет мугалимдери менен өтө тыгыз байланышта болдук;
- 3) студенттерге берилген тапшырмалардын даярдыгы тескөөгө алынды (библиография боюнча жана дубликаттарды даярдоо);
- 4) сабакта студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана байланыш ыкмасы колдонулду;
- 5) студенттердин психологиялык жагдайын, иш-аракеттерин, аудиториянын мүмкүнчүлүгүн жакшы түшүнүүгө аракеттендик.

Интеграциялоо жаңы теманы өтүү, кайталоо сабактарында да жүрүшү мүмкүн. Төмөндө иш-тажрыйбабыздагы **“Кыргыз тарыхынын эпопеяда чагылдырылышы, тарыхый доорлор”** аталышындагы жаңы теманы өтүүдө интеграциялык сабактын удаалаштык жана тутумдаш типтери жана аларды жүзөгө ашыруу технологиялары берилди (Сүрөт 8, 9).

Сүрөт 8. Удаалаш жүзөгө ашыруу:

Сүрөт 9. Тутумдаш жүзөгө ашыруу

Сабактын толук иштелмеси 1- тиркемеде берилген. Сабактын уюштуруу этабында интерактивдүү окутуунун акыл чабуулу усулу пайдаланылат. Анда мугалим студенттердин ар кандай көз караштарын, түшүнүктөрүн аныктоо максатында ойлондуруучу суроолор берилет:

1. “Манас” эпосу качан жаралган?
2. Биринчи айтуучу ким деп айтылат?
3. Эпостогу окуялар тарыхтагы кайсы окуялар менен дал келет?
4. Тарыхта Манас атанын жашап өткөндүгү жөнүндөгү ой силерди кызыктырабы?

Студенттер буга чейин уккан, түшүнгөн жана өздөрүнүн көз караштарын ойлонбой туруп айтышат. Алардын ойлору ара-арада сурап турулат (5 мүнөт).

Экинчи этапта интеграциялык сабактын удаалаштык жана тутумдаш моделдери жана аларды жүзөгө ашыруу технологияларынын жардамында жаңы тема предметтик мугалимдер тарабынан түшүндүрүлөт.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Айрым окумуштуулар “Манастын” жаралышын б.з.ч. мезгил менен байланыштырып, ал мындан үч миң жыл мурдагы окуяларды баяндайт деп божомолдошот. Ал эми манас таануучу-окумуштуу, профессор И.Молдобаев “Манас” эпосунда баяндалган өзөктүү эпикалык окуяларды кыргыздар басып өткөн тарыхый доорлорго шарттуу түрдө төмөнкүдөй ажыратат.

- 1) Хунну доору (б.з.ч. VIII-б.з. V) ;
- 2) Байыркы түрк жана кыргыздар доору (VI-IXкк);
- 3) Кара-кытай жана караханийлер доору (X-XIIкк);
- 4) Монгол мезгили (XIII к);
- 5) Алтын Ордо жана башка хандыктар доору(XIV-XVIкк.);
- 6) Жунгар жана ойрот-калмак доору (XV-XVIIIкк.);
- 7) Соңку мезгил түптөлүү доору (XIX-XXкк) [109, 62].

Анда Хунну доору (б.з.ч. VIII-б.з. V) доору тууралуу сөз кылалы.

Биз окумуштуулардын эпостогу окуялар менен тарыхый маалыматтарды салыштырып, изилденген маалыматтарын мисал келтирели. **Айрым окумуштуулар “Манас” эпосундагы окуяларды б.з.ч. VIII-III кылымдардагы сактардын доорунда болуп өткөн тарыхый окуялар менен байланыштырууга аракет жасашат. Бул божомолду сунуштаган окумуштуулар сактардын, алардан кийинки усундардын маданиятын улантуучулар кыргыздар экендигин далилдеген көптөгөн археологиялык, этнографиялык маалыматтарга таянышат. Алардын пикири боюнча сак-усун урууларынын чордондук бөлүгүн кыргыздар түзгөн.**

Окумуштуулардын (А.Н. Бернштам, И.Молдобаев) бир бөлүгү б.з.ч. III – б.з. IV кк. Хунну доорундагы тарыхый окуялар “Манас” эпосунда да камтылган деген божомолун билдиришкен.

Тарых сабагынын окутуучусу: Хунндар б.з.ч. I миң ж. азыркы Монголиянын борбордук жана батыш бөлүгүн, ички Монголияны мекендеген. Хуннулардын түндүк-батышында байыркы кыргыздар жашашкан. Кытай жазма булактарында–хунндар, европалык булактарда–гунндар деп эскерилген. Азыркы күндө бул урууну түрк урууларынын ата-бабалары деп эсептешет. Байыркы кыргыздар да хунн уруусунун бир бутагы болушу мүмкүн. Хунн империясын Томан (Тоуман, кырг. Түмөн) негиздеген. Б.з.ч. 209-174-жылдары болсо хунндардын мамлекетин Томандын тун уулу Моде (кырг. Огуз хан) бийлеген. Ал кытайлыктардын хунндардын жерине көз арта баштаганынан чек араларын бекемдеп, б.з.ч. 200-ж. Моде 300 миң аскери менен чабуул коюп, кытай императорун 320 миң аскери менен курчоого алганда, император тизе бүгүп, кызын аялдыкка берип, жыл сайын салык төлөөгө мажбур болот. Ошентип Моде 30 млн. калкы бар кытайды чөгөлөткөн, кытай менен хунндардын ортосунда тынчтык келишимдери түзүлгөн. Кытайлыктар Модеге жагалданып, ага “Шаньюй” (кырг. асман менен жерден, күн менен айдан бүткөн) деген титулду ыйгарышкан [163, 47].

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Кээ бир окумуштуулар Моде Шанүй -Манас баатырдын түпкү теги десе, кээ бирөөлөрү Манас баатырдын өзү болгон деп эсептейт.

Айың менен күнүндүн

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Ушул пикирлерди колдогон окумуштуулар тарыхый аргументтерге таянышат.

Тарых сабагынын окутуучусу: Тарыхта хунндар кытайлыктарга кеминде эле эки жүз жыл коркунуч туудуруп келген. Улуу кытай дубалын да

кытайлыктар көчмөн хунндардан коргонуу үчүн салдырган. Ушундай кырдаалда Цинь династиясы бийликке келип, бүткүл кытайды бириктирип, күч топтоп хунндардын ордосун талкалап, аларды туш-тарапка качууга мажбур кылат. Хунндардын бир бөлүгү Алтайга сүрүлөт. Окумуштуу Ж.Саякбаев өзүнүн “Кыргыздардын жаралышы жана бүткүл Евразияга тарашы” деген эмгегинде “Манас” эпосундагы кытайлар чапкан хунндар кыргыздар деп эсептейт. Анын аныктамасы боюнча Алтайга сүрүлүп келген кыргыздар кайрадан күчүнө кирип ал жерди жердеген 24 урууга бөлүнгөн. Аларды уруу аксакалдары бийлеген. Бул бирикмени кытайлар “хунндар” деп атаган. Хунндар бекем тартипти камсыз кылган мамлекеттик мыйзамдарды орнотушкан. Көптөгөн урууларды башкаруу үчүн хуннулар мамлекетти аймактык-административдик бөлүктөргө бөлүшкөн. Уруу башчылары түмөн башы, миң башы, жүз башы, он башы аттуу мартабаларга ээ болуп, бийлик атадан-балага мурас калып, элди башкарышкан. Хунндар кытай тилинен которгондо “Күн хандын тукумдары” дегенди түшүндүрүшү жана “Манас” эпосунда кыргыз каганатын негиздеген Манас, Бакай, Чубак, Сыргак ж.б. Күн хандын тукумдары деген пикирин жазат [149, 25]. (Сүрөт 7. Борбордук Азия б.з.ч. II-б.з. IVкк. картасы аркылуу хуннулар жашаган аймактар көрсөтүлөт).

Окумуштуулар Хунндарда антташуу салты күчтүү болуп, антташууда “Антты бузсам төбөдөгү көк урсун, кылычтын мизи урсун” деген аргументтерди келтиришет. Согуш учурунда хунндар душман менен көп урушпай, капысынан чабуул коюп, кайра туш-тарапка чегинип, качымыш болуп, анан душманды курчоого алып талкалоо тактикасын пайдаланган. Бул ыкманы кыргыздар Россия империясынын курамына киргиче эле пайдаланган.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Ж.Саякбаев кыргыздар материалдык маданияты менен сактардын, усундардын жана хунндардын маданиятынын тикеден-тике улантуучусу болгондугун жазат. “Манас” эпосу ошол доордогу окуяларды чагылдырат деген тыянак чыгарат.

“Манас” эпосунда Манаска каршы чыккан жети хан да, душманга багыт алган Манас баатыр да жогорудагыдай маанидеги антты кайталашкандары болгон деген пикирлер айтылат.

Эпосто **Угузкан** Манастын сегизинчи атасы болуп берилет. Ал эми тарыхта да б.з.ч. I кылымдагы Хунну мамлекетинин падышасы Огуз-хан жөнүндөгү маалыматтар берилген. Окуя кыргыздардын чабылып-чачылышы, Ногойдун балдары Орозду, Үсөн, Бай, Жакыптын туш тарапка кетиши менен башталат. Жоодон элин аман сактап калуу үчүн Алтайга айдалып келген Жакып Бөйөн, Чаян дегендерге малай жүрөт, кызматы жаккандыктан Чаян кызы Бакдөөлөттү Жакыпка токолдукка берет. Жакып каза тапкан агасынын аялы Шаканга (Чыйырдыга) үйлөнөт.

Көп аял алуу салты, Жакыптын аялдары, Манастын аялдары-Карабөрк, Акылай, Каныкей, (Сайкал) алардын башка-башка улуттардан экендиги, Манас каза тапкандан кийин аталаш туугандары Абыке, Көбөштөрдүн Каныкейге үйлөнүү ниеттери, Семетей эпосунда да мындай окуялар улантылат.

Тарых сабагынын окутуучусу: Көп аял алуу (ар башка этностордон), жесир калган туугандарынын аядарын никелетүү салттары Гун доорунун патриархалдык-уруулук түзүлүшүнөн тартып, кыргыздарда XX к. биринчи жарымына чейин сакталып келген [37, 28].

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Эпостогу кытай ханы Азиз кандын уулу баатыр Алмамбеттин өз жеринен кысымга алынып, андан улам кыргыздарга келип, Манаска чын дилден кызмат кылган окуянын тарыхый окуяларга дал келген учурлары барбы?

Тарых сабагынын окутуучусу: Кыргыздар Хунну уруу союзуна кирген динлин, дунху, йүэчжилердин аскерлери менен биргеликте Кытай империясынын чектерине чейин биргеликте жортуул уюштуруп турган. Б.з.ч. 99-жылы колбашчы **Ли Лин** жетектеген кытай аскерлери хуннуларга кол салган. Ли Линдин 5 миң гана аскери болгон. Аны 30 миңдик хунну жоокерлери курчаса да тайманбай салгылашып, хуннулардын 10 миңин кырган. Бирок багынууга аргасыз болгон. Хуннулардын шанүйү Ли Линдин

каармандыгын жана эрдигин татыктуу баалап, ардактап кабыл алган. Өзүнүн кыздарынын бирине үйлөтүп, кыргыздардын башкаруучусу кылып дайындаган. Ли Лин ошентип кыргыздардын жаңы падышалык династиясын негиздеп, бул династия бир катар окумуштуулардын пикири боюнча XIII к. тагыраак айтканда, Чынгыз Хандын баскынына чейин уланган. Ли Лин туткунга түшкөндөн кийин Кытайга кайта алган эмес. Император аны чыккынчы катары баалап, бүт үй-бүлөсүн жана көптөгөн туугандарын өлтүрүп салган. Буга жооп иретинде б.з.ч. 90-жылы Ли Лин хунну аскерлерин курамында кыргыз жоокерлеринин башында туруп кытайды талкалаган.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Окумуштуулар Ли-Линди «Манас» эпосундагы Алмамбеттин прототиби катары кароого болот дешет. Эми эпостогу төмөнкү ыр саптарына көңүл буралы:

Эчкиликтин ташынан

Өлө электе Манаска

Жай камдаткан башынан.

Оозун казган Каныкей,

Жалгыз киши баткандай.

Ар жак жагын көөлөткөн,

Алты миң гана кой баткандай [123, 988].

Каныкейдин Манастын сөөгүн душмандарга кордотпоо үчүн жашыруун жасаткан жайы жөнүндө жогорудагы саптардан устаттык менен сөөктү жакшы сакталышынын амалын байкоого болот.

Тарых сабагынын окутуучусу: Окумуштуу А.Н.Бернштам жана анын пикирин колдогон И.Кожомбердиевдер Хунну дооруна тиешелүү өлүк көмүү жөрөлгөлөрүндө курмандык чалуу жана эки, үч кабаттан турган мүрзөлөрдү казышкандыгы жөнүндө жазышкан. Алардын ойлору туура экендигин археологиялык табылгалар ырастайт.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Эпопеядагы өлүк көмүү жөрөлгөлөрү ушул доордогу жөрөлгөлөр менен да дал келип отургандыгын окумуштуу И. Молдобаев төмөнкү саптар менен далилдейт:

Эчкиликтин ташынан

Өлө электе Манаска

Жай камдаткан башынан [123, 225].

Эпосто «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө Кошойдун Жолой менен күрөшүүгө чыгаарда:

Чоюлса токтоп айрылбас,

Бош турганда жайылбас,

Тартып көрсө чоюлган,

Кылдай өөнүн байласа,

Адамдын бели кыйылган

Кандагай калкта барбы?-деп, баатырга чак келгидей кандагай издешет [123, 1544]. Каныкей тиккен Манастын кандагай шымы гана Кошойго чак келип, ыраазы болгон баатыр ак батасын берет. Ошол батадан Семетей бойго бүтөт. Эпостогу кандагайга өзгөчө олуттуу көңүл бурулушу, анын түпкүлүгү тотемдик жаныбар менен байланышта экендигинде (**слайд аркылуу кандагай шымдын, Кошойдун Жолой менен күрөшүүсүнүн сүрөттөрү көрсөтүлөт**).

Тарых сабагынын окутуучусу: «Манас» эпосундагы Гун дооруна тиешелүү аргументтердин бири – ошол доорлордо баатырлар кийүүчү шым таржымалы. Түрк тилдеринин ичинен тува, якут жана кыргыз тилдеринде гана «кандагай» термини сакталып калган. Кандагай (монголчо «кандага»–багыш) тоо текенин, багыштын ж.б. терисинен жасалып, баатырлар, балбандар жоого, күрөшкө, сайышка кийиш үчүн тигилген шым. Калың териден, булгаарыдан жасалып, кылыч, жебе өтпөй турган согуштук ат жабуу да кандагай деп аталат. Алтай тилдеринин чоң тобунда багыш (тоо теке)-кандага (эвенкиче), кандахан (манжурча), хандагай (монголчо) деп айтылат. Якуттардын мифтик ишениминде Алып Хандагай аңчылыкты колдоочусу, токойдун ээси деп эсептелет. Байыркы Сибирь элдеринде Хандагай (багыш) кудай жаныбар-тотем болгон. Ошондуктан кыргыздар ушул тотем жаныбардын атын алып жүргөн (сары багыш, кара багыш, чоң багыш, багыш). Тотемдик жаныбардын терисин

кийген адам анын колдоосу менен жеңилбес күчкө ээ болот деген ишеним болгон.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Гун доорунда кыргыздардын ат үстүндө жана жекече күрөштөрүнүн түрлөрү эпосто баатырлардын күрөшүү ыкмаларынын окшоштугу менен далилденет. Мына, эпосто бизге чейин жетип келген Гун дооруна тиешелүү айрым маалыматтардын чагылдырылышы менен таанышып да алдык.

Манастаануучу С. Мусаев: Эпостогу материалдардын ичиндеги үнкүрдө жашаган, белгилүү кесиби жок, жапайы жемиш, же айбанаттарды жеп жан сактаган элдерди сүрөттөгөн элестер күмөнсүз эң байыркы элементтерге жатат. Мисалы, С. Орозбаковдун вариантындагы -Маңгүваны жердеген Сашаңшандын элинин жомокто баяндалышы. Бул элде курал турмак кийим жок. Же болбосо эпосто кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолунун белгилүү бир учурундагы тийиштүү болгон реалдуу турмуш көрүнүштөрүнүн эң эски үлгүлөрүн чагылдырган элестер да бар. Мисалы, көп адамдар чогулуп ууга (салбырын) чыгуу, мал жайытын эле эмес, ошол белгилүү жайыттагы малды да чогуу пайдалануу түшүнүктөрү берилет деген ойду айтат [119, 450].

Демек, эпос адамзаттын эң байыркы тарыхына мүнөздүү болгон мисалдардан да куру эместиги айтылып жатат.

Бышыктоо: *Кайтарым байланыш аркылуу бышыкталат.*

1. Эпостун Сак, Усун доорунда жаралган деген гипотезанын себеби эмнеде?
2. Хунну доорунда пайда болгон деген гипотезанын себептери?

Сабактын калган этаптарында да эпостогу окуялар тарыхый доорлор менен болгон окшоштуктары, каармандар менен тарыхый инсандардын жасаган иштеринин жакындыктары, этностордун, археологиялык табылгалардын, топонимдик аталыштардын ж.б. тарыхый маалыматтар аркылуу интеграциялап окутулат.

Мисалы, сабактын үчүнчү этабында Байыркы түрк жана кыргыздар доору (VI-IXкк) жөнүндө төмөнкүдөй маалыматтар берилет:

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Кыргыз фольклористи, манас таануучулар Р.Сарыпбеков, Р.З.Кыдырбаевалар, орус жана казак окумуштуулары А.Н.Бернштам, А.Х.Маргулан жана М.О.Ауэзовдун пикирлерин колдоп, «Манас» эпосунун эпикалык чордонун VI-X к. окуялар түзүшүн айтат. Ал эпосто 711-жылдардагы Барсбектин (Ынанчу Алп Билге) көк түрктөр менен согушу, кыргыздардын IX к. уйгурлар жана X к. кара кытайлар менен согушу, алардын үстүнөн жеңишке жетишин мисал келтиришет [109, 71].

Азырынча, илимде “Манас” эпосунун жаралышын Енисейде кыргыздар IX-Xкк.түзгөн улуу Кыргыз кагандыгы менен байланыштырган тыянак үстөмдүк кылат. Бирок, эпос андан мурда жаралгандыгы жөнүндөгү версияны четке какпайт.

Тарых сабагынын мугалими: IX к. башында борбордук Азияда эң күчтүү мамлекет катары өкүм сүргөн Уйгур кагандыгында карама-каршылыктар күчөп, бийлик үчүн өз ара күрөш башталат. Мугалим “Түрк кагандыктарынын доору VI-VIIIкк.” картасынан тиешелүү аймактарды көрсөтөт (Сүрөт 10).

Сүрөт 10. Түрк кагандыктарынын доору VI-VIIIкк.

Бул абалдан пайдаланып, Кыргыз каганы 100 миң аскер менен чабуул коюп, уйгур аскерлерин талкалайт. Уйгурлар Кытайга, Байкалдын арт жагына, Чыгыш Түрстанга качып, өзүлөрүнүн мыкты жерлерин жана байлыктарын кыргыздарга калтырууга мажбур болушкан. Уйгур кагандыгын кыйраткан кыргыздар Түштүк Сибирди жана Борбордук Азияда көп жерлерди каратып алышкан. Кыргыз мамлекетинин бийлиги чыгыштан батышка карай-Чыгыш Монголиядан тартып, Ысык-Көл менен Жети-Сууга чейинки, түндүктөн түштүккө карай–Сибирь тайгасынан (Томск менен Красноярскийдин аймагы) тартып, Улуу кытай дубалына чейинки эбегейсиз чоң мейкиндикке тараган. Ошентип, кыргыз ээлигинин курамына Түштүк Сибир, Монголия, Байкал аймагынын бир бөлүгү, Иртыш бою, Чыгыш Казакстан, Жети-Суу аймагы, Ысык-Көл, Борбордук Тянь-Шань жана Таримдин өзөнү кошулган. Археологиялык табылгалар ушул аймактардын баарында кыргыздар үстөмдүк кылгандыгын айгинелейт.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Жогоруда айтылгандарга таянып көпчүлүк окумуштуулар Улуу Кыргыз мамлекети жашап турган доор «Манас» эпосу жаралган мезгил деп эсептешет.

Тарых сабагынын мугалими: Кыргыздардын IXк. 40-жж. аскердик жүрүштөрүн жазма булактар да, материалдык эстеликтер да ырастап турат. Алардын айрымдарында кыргыздардын кытай жортуулу жөнүндө айтылат.

Манас таануу сабагынын окутуучусу: Орус окумуштуусу С.Г.Кляшторный XX кылымдын 90-жылдарынын ортосунда түндүк-батыш Монголияда кыргыз аскер башчысы Тобок Алп Солго тиешелүү аскага чегилген жазууну таап окугандан кийин, мындай деп жазган: «Азыр кыргыздардын бүткүл тарыхындагы Кытайга жасаган биринчи «Чоң казаты» 842-843-жж. окуялар. Бул казатта кыргыз колун улуу кол башчы Алп Сол жетектеген. Андан бери көп кылымдар өттү, бирок ал жүрүш унутулбастан, башка көптөгөн окуяларга катмарлашып кетти. Анын каарманы Алтайлык кыргыздарда Алп Манаш деген ысымга ээ болду. Анан XVI к. кыргыздар Алтайдан Тянь-Шанга жер которуп көчкөн кезде «Чоң казат» жана анын башкы

каарманы Манас жөнүндөгү баян жаңы Мекенде өз ичине кыргыз элинин сан кылымдык татаал тагдырын камтыган эбегейсиз зор элдик дастанга айланган жана Манастын прототиби Алп Сол», - деп белгилейт [161,14].

Орус адабиятчысы, профессор Вавел Наумович Берков (1896-1969) алтайлыктардын «Алп Манаш» жомогу «Манастын» Алтайда калган бир учугу, калдыгы болушу ыктымал деген пикирди айтат.

Окумуштуу Павел Фалев (1888-1922) «Манастын» айрым тексттери менен байыркы Орхон-Енисей таш эстеликтериндеги рун жазууларынын окшоштугун мисалдар менен ырастап көрсөткөн да, эпостун жаралуу мезгилин, чыгыш тегин Орхон-Енисей дооруна такайт [109,152].

Казак илимпоздорунан Мухтар Ауэзов (1897-1967) 20-30 жылдык өмүрүн эпосту изилдөөгө жумшаган. Окумуштуу эпостогу окуялар 840-ж. «Чоң казатты» кыргыздардын уйгурларды талкалашы менен байланыштырып, ошол аскердик жеңиштин башында ажо – Манас турган деген божомолду сунуштайт. Манас баатырдын ысымына байланыштуу мындай деп жазган: «Манастын ысымы шамандык пантеондогу кудайлардын атынын биринин атын билдириши мүмкүн. А балким, ал кезде атактуу баатырдын чыныгы ысымы башка болуп, кийин дүңгүрөгөн даңкынан Чынгыз-Хан сыяктуу ага «Манас» деген кудайдын аты болуп, ошо бойдон ылакап болуп кеткендир» [109,193].

Ленинграддык көрүнүктүү тарыхчы, археолог жана этнограф Александр Натанович Бернштам (1910-1956) улуу эпоско карата 20дан ашык эмгектерди жаратты. Ал: «Эпикалык Манастын негизинде 820-847-жылдардагы боштондукка умтулуу күрөшүндө кыргыз элинин жетекчисинин конкреттүү образы турат жана академик Бартольд жазгандай, кыргыздар Азияда «Улуу Кыргыз дөөлөтүн» түзөт. А.Н.Бернштам ошол мезгилде кыргыздардын башында Яглагар-хан аттуу тарыхый инсан турган, ошол-баатыр жетекчини Манас баатырдын прототиби деп эсептейт. Ал Манастын Чоң казатка Бээжинге аттанышы, Яглакар кандын уйгурларга каршы борбор шаары Беш-Балыкка аттанышы жана бул шаар кытай тарых барактарында Бейтин деп аталгандыгы айтылат [109, 71].

Тарых мугалими: Тарыхый даректерде IX к. ортосунда уйгур кагандыгынын кулашына ич ара келишпестиктер жана бул кагандыкка каршы уйгурлардан чыккан Гюглу-Бага 739-жылы күрөшкөнү жана кыргыздарга кол кабыш кылгандыгы айтылган.

Манас таануу мугалими: А.Н.Бернштамдын пикири боюнча Гюглу-Бага-Алмамбеттин прототиби. Кыргыздардын уйгурлар менен болгон согушунда уйгур каганы-Чжань-Синь курман болот, анын аялы Тайхо-уйгур ханышасы кыргыздарга туткунга түшөт. А.Н.Бернштам Тайхо эпостогу Эсенкандын кызы Бурулчанын прототиби дейт.

Окумуштуулардын жазгандары тарыхый чындыкка жакын. Бирок, эпостун каарманы Манастын прототибин аныктоодо бир гана тарыхый инсан менен чегинүүгө болбойт. Айкөлдүн көркөм образын түзүүгө кыргыз элинин баатырларынын бир нече муундарынын эрдик иштери өбөлгө болгон. Демек, Манастын образын чогултулган образ катары карашыбыз керек. Тарыхта белгилүү болгон Барсбек да, Яглагар хан, улуу кол башчы Алп Солду да Манастын прототиби катары кароого негиз бар. Мындай маалыматтарды студенттер эсте сактап калуусу үчүн Манастын прототиптери боюнча таблицаларды түздүрсө болот (таблица 1)

Таблица №1 Манастын прототиптери:

Образ	Прототиптер
Манас	Барсбек , 711-жылы көк түрктөргө каршы күрөшкөн кыргыз элини баатыры Ынанчу Алп Билге каганды Манастын прототиби десе болчудай (Р. Сарыпбеков)
	С.Г.Кляшторный кыргыз тарыхындагы Кытайга жасаган биринчи «Чоң казаты» 842-843-жж. Алп Сол жетектеген окуялар дейт. Манастын күчтүү мамлекет түзүп, чет Бээжинди багындырышын Алп Солду эске салат.
	820-847-жж. Бартольд жазгандай кыргыздар Азияда «Улуу Кыргыз дөөлөтүн» түзөт. А.Н.Бернштам ошол мезгилде кыргыздардын башында Яглагар-хан аттуу тарыхый инсан турган, ал 847- ж. өлгөн, ошол-баатыр жетекчини Манас баатырдын прототиби деп эсептейт.

«Манас» эпосунун жаралуу доору жөнүндө атактуу түрколог С.Малов: «Эпос, негизинен, кыргыздардын тарыхында орчундуу окуялар өтүп жаткан

мезгилде, атап айтканда б.з. IX к. пайда болгондугу талашсыз»-деп жазган. Бирок, Манас эпосунда ошол доордо чагылдырылган окуялар бара-бара өзгөрүп, Енисей кыргыздарынын IX-Хкк. согуш ийгиликтеринин жалпы фонун, элеси гана сакталып, алардын ордуна кийинки кылымдарда Чыгыш-Тянь-Шань, Жунгария, Жети-Суу жана Орто-Азияда болуп өткөн тарыхый окуялардын сюжеттери кирип калган. Эпосту тарыхый булак катары пайдаланууда ушул жагдайга өзгөчө көңүл буруу абзел.

Кыргыз-монгол, кыргыз-калмак эпосторун салыштырып, терең изилдөө керектигин С.М.Абрамзон белгилеп өтөт. Окумуштуу калмактын «Жангар» эпосунун башкы каармандарынын бири Хонгор «Манастагы» Коңурбайга окшоштугуна көңүл бөлгөн. Илимпоз ошондой эле «Манастагы» Жолойдун аты XIV кылымда Алтынхан династиясын негиздеген монгол князы Шолой Контайчынын ысымына окшоштугун белгилеп, эпикалык Жолой менен тарыхый Шолой бир эле киши болушу ыктымалдыгын жазган. Мунун өзү да ойлондура турган гипотеза. Ал эпосто кыргыз тарыхынын ар кайсы доордогу конкреттүү, реалдуу окуялар чагылдырылган деп баса белгилейт.

«Манас» эпосу кыргыздардын тарыхый доорлоруна туура келерин эпостогу географиялык аттар да айгинелейт. Мисалы, эпостогу Кенжут деген жердин аты бир нече жолу кайталанат. Рашид-ад дин (XIII к.) ж.б. китептеринде Жогорку Енисей Кем-Кемжиут (Чоң-Суу) деп аталат.

Кыргыздардын бир бөлүгү жашаган бул жер М.Ауэзовдун пикири боюнча эпосто Кенжут болуп айтылып калган.

Чыгыш авторлорунун маалыматтары боюнча Енисейлик кыргыздар Пан-Тегин башчылык кылган уйгурларды кубалап жүрүп отуруп, кыргыздардын алгачкы Ата-Журту болгон Тянь-Шань жана Жети-Сууга келишкен. Бул жөнүндө кытай китептеринде бир нече ирет такталып жазылган.

Енисей кыргыздарынын бир бөлүгүнүн IX к. Тянь-Шанга келгендигин бир катар археологиялык табылгалар да ырастайт. Белгилүү тарыхчы Ө.Караев «Манас» эпосундагы Ордо-Балыкка байланыштуу алгачкы сюжеттер бара-бара

Енисей кыргыздарынын Чыгыш Түркстанга карай жортуулундагы окуялар менен алмаштырылып айтылып калса керек деген пикирин билдирет [74, 85].

Тарых сабагынын мугалими: Бешбалык—Чыгыш Түркстандагы (азыркы Үрүмчү шаарына жакын жерде) ири шаарлардан болгон. Анын калдыктары азыр да бар. Енисейден качкан уйгурлар ушул шаарга келип токтоп, катуу каршылык көрсөтүшкөн. Катуу согуштардан кийин кыргыздар Бешбалыктан Үч-Турфанга чейинки жерлерден уйгурларды сүрүп чыгып, ал жерлерге биротоло өздөрү отурукташып алган. Бул жердеги мурда «Ли-и-дэ-цзянь» деген дарыяны Хк. баштап кыргыздар Манас дарыя деп аташкан. Кийинчерээк бул өрөөн, шаар да Манастын аты менен аталган. Тарыхый маалыматтарга караганда Чыгыш Түркстанда уйгурлар менен кыргыздардын ортосунда кайра-кайра чоң согуштар болуп, ал узак жылдарга созулган. Бул согуштарда Бешбалык шаары колдон-колго өтүп турган.

Манас таануу мугалими: Бул кармашуулар «Манас» эпосунун Енисейдеги окуялардын ордуна Тянь-Шандагы окуялар көбүрөөк айтыла баштаган болушу мүмкүн. Ө.Караев окумуштуу А.Н. Бернштамдын пикирин колдоп, Чыгыш Түркстандагы Бешбалык шаары байыркы заманда Бейтин деп аталган деп жазат. «Манас» эпосундагы Манас баатыр «Чоң казат» уюштурган Бээжин ушул Бейтин шаары болушу толук ыктымал [74, 85]. Айрым манасчылар, окумуштуулар Бээжинди Кытайдын борбору Пекин шаары менен байланыштырышат.

Тарых мугалими: Бирок, бул пикирдин негизи жок. Анткени Пекин кытайдын «Түндүк борбору» катары XV кылымдан бери гана белгилүү.

Манас таануу мугалими: Эпостогу Көкөтөйдүн ашы Кошой карыянын сунушу боюнча Каркыра деген жерде өткөрүлөт. Географиялык реалияда Каркыра жайлоосу азыркы Алматы областынын түштүк чыгышындагы Кыргызстанга чектешкен аймак.

Тарых мугалими: Эпостогу белдемчи, карыпчы, чарайна, соот, кыяк, ак олпок сыяктуу жоо кийимдери Эне-Сай кыргыздарынын реалдуу аскер

кийимдери. Археолог Ю.С.Худяков эпикалык жоо-жарактар, кийимдер кыргыздардын тарыхый куралдануусу менен төп келишин салыштырган.

Төртүнчү этап: Кыргызстан тарыхында Кара-кытай жана Караханийлер доору (X-XIIIкк)

Тарых мугалими: Кара-кытай жана Караханийлер доорун окуп үйрөнүүдө да «Манас» эпосун тарыхый булак катары пайдалансак болот. Эпостун бардык варианттарында кыргыздар менен тирешкен душмандар, негизинен, кытай, калмак жана кара-калмак деп айтылат.

Манас таануу мугалими: «Манас» эпосун Б.Юнусалиев **кара-кытай жана караханийлер дооруна сүрөттөлгөн деген көз карашты билдирген.** Аны В.А.Ромодин, андан кийин Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков сыяктуу манаптаануучу, окумуштуулар эпостун негизги доору ушул мезгилдерди чагылдырган деген ойлорун билдиришкен. Алар «Маджму ат-таварихтеги» санжырада жазылган кыргыздардын келип чыгышынан тартып, кара-кытайлар жана калмактардын Орто Азияга жасаган жортуулдары жөнүндөгү тарыхый маалыматка таянган. Чындыгында, бул учур кыргыз кагандыгынын таркалышынан кийинки мезгилде кыргыздардын Түштүк Сибир, Чыгыш Түркөстан, Иртыш жана Орто Азияда жашагандыгы, бул жерлердин региондоруна тиешелүү топонимиясы, о.э. территорияларынын Крым жана Түштүк Уралга чейинки жерлердин аты эпосто аталышы ушул доорлорго тиешелүү окуяларды да камтып кеткендигин далилдейт.

Тарых мугалими: Эпостогу «Түпкү атабыз Каракан, Каракандан тараган» деген саптын өзү эле тарыхтын бир баракчасы. Демек, Караханийлердин мамлекетинин карамагында байыркы кыргыздардын болгондугу ушундан улам да айкын. Караханийлер мамлекетинде чигилдер-кыргыз уруусу жетектөөчү ролду ойногон. Хк. орто чегинде чигил уруусунан чыккан Сатук ал-Керим Карахан Ат-Башы-Кашкар айланасындагы Караханийлер мамлекетин негиздеген. Ал мусулман динин кабыл алып капырларга каршы күрөшүү урааны менен Кашкария, Борбордук Тянь-Шань жана Жети-Сууну каратып алган. 960-жылы Теңир-Тоолук 200 миң түтүн түрк

тайпалары (кыргыздар да болгон) ислам динин кабыл алышкан. Сатуктун мурасчылары Хк. аягында батышта Аму-Дарыяга чейинки жерлерди жеңип алышкан. 1020-жылдары караханий Жусуп Кыдыр Кан Газнавий Султан Махмуд менен жолугушуп ошол мезгилдеги Орто жана Кичи Азиядагы эң ири мамлекеттердин башкаруучулары катары өз ара милдеттемелерди кабыл алышкан [74, 86].

Манас таануу мугалими: Эпостогу Аму-Дарыянын боюнда Манас баатыр менен Акун кандын жолугушуусу жана өз ара кабыл алган милдеттемелер дал ошол тарыхый окуялардагы сүйлөшүүлөргө өтө окшош.

Тарых мугалими: «Манас» эпосунда Караханийлер мамлекетинин борбору Баласагун жана Самарканд шаарлары, Абу Насрдин ысымдары да кездешет (Сүрөт 10. Борбордук Азиядагы VIII-XI кк. мамлекеттер картасын пайдаланып көрсөтөт).

Сүрөт 10. Борбордук Азиядагы VIII-XI кк. мамлекеттер картасы

Манас таануу мугалими: «Маджму ат-таварихтеги» Манас баатырдын диний насаатчысы Айкожону Саманид Абу Наср менен окшоштурууга болот.

Тарых мугалими: Караханийлер доорунда Чыгыш Тянь-Шань жана Жети-Сууда жашаган кыргыздар мусулман динин кабыл алышкан. Тарыхый

маалыматтар боюнча Енисейлик кыргыздар өлгөндөрүн өрттөп көмүшкөн. Кыргыздарда мусулман динине өткөндөн кийин гана өлгөндөрдү жерге көмүү салты башталат. «Манас» эпосуна ислам дини үчүн күрөш да IX к. кирген десек болот.

Манас таануу мугалими: Баатыр Манастын мусулман динин кабыл алганын, азан айтып, намаз окуй баштаганы жөнүндө да эпосто айтылат. Коңурбай Манасты намаз окуп жаткан жеринде жарадар кылат.

Бешинчи этап: «Манас» эпосундагы монгол мезгили жана андан кийинки Моголстан мамлекети (XIII к)

Манас таануу мугалими: Эпосто монгол мезгили жана андан кийинки Моголстан мамлекети жөнүндө да тарыхый даректер бар. Эпосто элдин материалдык маданияты жана руханий дөөлөттөрүнөн кабар берген ар түрдүү маанидеги монгол тилинен кирген сөздөр, антропонимдер, этнонимдер жана 20дан ашуун топонимдер кезигет.

Тарых мугалими: Эпостогу Кара-Курум монголдордун XIIIк. курулган байыркы борбору саналат. Эпопеяда окуялар Монголиянын талааларына жакын жерлерде өтөт. Кангай, Улан, Орхон ж.б. 15тен ашуун монгол этнонимдери жолугат. Тарыхый маалыматтар боюнча түрк элдеринин ичинен Эне-Сай кыргыздары (1207-ж) тынчтык жол менен Чыңгыз ханга баш ийген. Кээ бир варианттарында айтылгандай, эпостун акырында кара-калмактан чыккан Кыяндын уулу каргыш ургур Токтуктун жаа менен Манасты атып өлтүргөнү жана Манас Баяндын талаасына көмүлгөнү айтылат. Тарыхта монгол армиясынын кол башчысы кыпчак Токтак (Тутуха) 1290-жылы Алтай тоолорунун жана Кэм (Енисей) дарыясынын айланасындагы элдерди багындырган. Мүмкүн ошол согушта кыргыздын баатырларынын бири өлтүрүлгөн болушу мүмкүн. «Маджму ат-табарикте» жазылган «Манас» бөлүмүндө Моголстан мамлекети жөнүндө (түрк жана монгол урууларынын аралашмасынан, түрк тилдүү монгодорду моголдор деп аташкан) айтылат. Тарыхта Моголстан XIVк. Чыңгызхандын урпагы Туглук-Темир хан болуп көтөрүлгөн.

Манас таануу мугалими: С.Орозбаковдун вариантындагы эпикалык Темир-хан Моголстандын негиздөөчүсү Туглук-Темирдин өзү деген окумуштуулардын көз карашы бар. Мындай мисалдар эпосто көп жолугат.

Кыргызстан тарыхына тиешелүү географиялык маалыматтар да эпосто аябай көп. Эпосто айрым өлкөлөрдүн, элдердин, жер-суу аттарынын так берилиши, эпостун реалдуу экендигин айгинелейт. Эпостун окуясы кеңири аймакты – бүт Евразия мамлекетин кучагына алат. Чыгышта Көйкап тоолорунан тартып, Батышта Орол (Урал), Эдил (Волга), Нура, Крым, Урумга (Римге), Түштүктө Тебит (Тибет), Ымалай (Гималай), Ындыстан (Индия), Меке, Мысыр (Египет), Магрипке (Түндүк батыш Африка өлкөлөрү) чейин жеткен. «Манаста» Казакстан, Алтай, Кытай, Орто Азия, Чыгыш Түркстандагы жерлер эпостун окуялары өткөн аймак катары өзгөчө мүнөздөлгөн.

Алтынчы этап: Алтын Ордо жана башка хандыктар доору (XIV-XVIкк.)

Тарых мугалими: Эпосто Алтын Ордо доорун окуп үйрөнүүдө да көптөгөн маалыматтарды алса болот. Сейф-Ад-Дин Аксыкентинин 16-к. башында жазылган «Маджму ат-таварих» аттуу эмгегинде Манас баатырдын Жолой башчылыгындагы калмактар менен болгон согуштары баяндалат. Андан соң Алтын Ордонун реалдуу башкаруучу инсандары жөнүндө жана кыргыздардын бул жерде пайгамбарлар мезгилинен (болжол менен IVк.) бери жашагандыгы, кыргыздардын Ферганага Рим тараптан келип, Ходжент тоолорунда жайгашкандыгы айтылат. Эгер кыргыздар байыркы түрк элдеринин бири катары сак-усун теориясын көңүлгө алсак, анда кыргыздар Фергана өрөөнүндө биздин заманга чейинки I миң жылдыктын 2-жарымынан жашашы мүмкүн (Сүрөт 11. Монголдордун Орто Азияны XIIIк. басып алышы картасы көрсөтүлөт).

Манас таануу мугалими: Манасчы С.Орозбаковдун вариантында да Алтын Ордо мезгилиндеги топонимдер кезигет .

Эдил, Нура суусу бар,

Эсен-аман ушу бар.

Оролдун узун тоосу бар,

Ошого жакын барсак деп,
 Бир кыйла элдин оозу бар.
 Эне-атабыз өскөн деп,
 Бир кыйла элдин кеби бар”[119,16].

Сүрөт 11. Монголдордун Орто Азияны XIIIк. басып алышы картасы

Бул сөздөрдү Байжигит кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчөр алдында айтып жатат. Чындыгында, кыргыздар кеңири территорияга таркалгандыгы, Уралдын чыгышында гана эмес, Түштүк Урал, Крым жерлеринде да жашаганы айтылат. Кыргыз, Манас жана эпостогу жерлердин аттары Дагестанда да катталышы кыргыздардын ар түрдүү багыттарда жүрүш жасагандыгын далилдейт.

Жетинчи этап: Жунгар жана ойрот-калмак доору (XV-XVIIIкк.)

Тарых мугалими: Эпосто сүрөттөлүүчү кийинки тарыхый доор ойроттор жана жунгарлар же калмактар доору болуп саналат. XII к. башында Орто Азияга, анын ичинен, кыргыздардын жерине басып кирген кара-кытайлар (кыдандар) менен наймандар жөнүндөгү маалыматтар кенен катталган.

Байыркы кытайлардын урпактары, монголдордун түпкү теги болгон кындандар өздөрүн «кытайбыз» дешкен. Мусулмандар аларды «кара-кытай» деп аташкан. Кара-кытайлардын башында Элүй Даши (1097-1147) алсырап калган Караханийлер мамлекетин оңой эле каратып, кара-кытайлардын Си Ляо (Батыш Ляо, 1129-ж.) деген мамлекетин негиздеген. Ал эми Баласагунду Хасун ордо деп атап, мамлекеттин борборуна айландырган. Кыргыздар кара-кытайларга катуу каршылык көрсөтүп, экөөнүн ортосундагы кандуу кармаштар бир кылымга жакын убакытка созулган.

Манас таануу мугалими: Профессор И.Б.Молдобаев тарыхчы Б.Солтоноевдин жана Б.Юнусалиевдин пикирлерин колдоп, Элүй Даши «Манас» эпосундагы «Амурдун башын жайлаган, кара кытай төрөсү» деп айтылган Жолойдун прототиби болушу ыктымал деген божомолду айтат [109,76]. «Маджму ат-таварихте» да Манас менен калмактын баатыры Жолойдун ортосундагы согуштар жазылган. Эпостун азыркы варианттарында да эки баатырдын кармаштары айтылат.

Кыргыздардын Кытай же кара-кытайлар менен болгон мамилеси эпостогу эң негизги каармандын бири Алмамбет жөнүндөгү баяндардан билинет. Эпосто Алмамбетти теги кытай канзаадасы (өз аты Сушуйа) атасы Соорундук (айрым варианттарда Азизкан) кытайдын каны Эсенкан, Алооке, Каракан менен бир тууган. Алмамбет кыргыздарга кошулуп, Манас менен бир тууган тутунат. Анын образы кыргыз кытай ортосундагы байланыш түзгөн тарыхый инсандын образы. XIIIк. монгол, айрыкча ойрот калмактарынын чабуулунан кийин окуялардын дээрлик бардыгын соңку доордогу кыргыздардын калмак баскынчыларына каршы күрөшү ээлеп калган.

Тарых мугалими: Калмактар эпостун бардык варианттарында салттуу түрдө кыргыздардын душманы болуп баяндалат. «Калмак» деген термин XIII к. ортосунда Алтай, Кангай тоолорунун аймагына ооп келишкен урууларынын тобуна карата пайда болгон. Ушул мезгилден баштап алар кыргыздар менен байланыш-катышта болгондуктан, өз ара мамилелери (тынчтык, согуштук)

өнүгө баштаган. XIVк. калмактар «Дөрбөң ойрот» (1399-1469-жж) деген мамлекеттик бирикмеге биригет.

Манас таануу мугалими: Эпостун бир вариантында Алмамбет «Төрт арыштуу ойроттун төрөсүнүн баласы» экендиги айтылат.

Тарых мугалими: В.Бартольд калмактар Моголстанга тынымсыз чабуул жасап турганын тарыхый даректердин негизинде белгилеген (**Сүрөт 12. Борбордук Азия XIV-XVкк. картасы пайдаланылат**).

Сүрөт 12. Борбордук Азия XIV-XVкк. картасы

Мамлекеттин башына XVк. ортосунда Эсентайчы келгенден кийин калмактар кыргыз, казак, кара-калпак элдерине үзгүлтүксүз чабуул жасап турушкан. XVIIк. ортосунда Баатыр-Коңтаажы бийликке келгенден баштап (1634-1653-ж.ж.) калмактар Орто Азия элдерине катуу сокку уруп, кыргыз менен казактарды өз ата журтунан сүрүп чыгарып, оор кезеңдерге дуушар кылган. Бирок ойроттордун бир нече кылымга созулган баскынчы согушунда кыргыз эли көз карандысыздыгын алдырган эмес.

Манас таануу мугалими: Ушул окуялар “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Жаныш-Байыш”, “Манас” эпосторунун окуяларынын өнүгүшүнө жана жаңы

эпикалык эпизоддордун жаралышына өбөлгө болгон. Кыргыздардын калмактарга каршы өз эркиндигин коргогон бир нече кылымдык (XV-XIXкк.) күрөшү тарыхый баатырдык эпос катары бийиктикке көтөрүлүшүнө түрткү болгон.

Коңурбай – эпостун негизги терс каарманы, эпикалык душмандардын башкы баатыры, аскеринин кол башчысы. «Манас» эпосун изилдөөчүлөр Коңурбайдын образын калмактардын баатырдык эпосу «Жангардагы» эпикалык Улан-Хонгор менен байланыштырышат. Окумуштуулардын «Жангар» эпосундагы Улан-Хонгорду да, «Манастагы» Коңурбайды да Иртыштын башындагы географиялык райондордо кеңири таралган Конгор-Батор деген легендарлуу баатырдын ысымына байланыштырышы негиздүү. Мына ушул пикирге таянып «Манас» изилдөөчү Э. Абдылдаев да Коңурбайдын образы Ойрот мамлекетинин биригүүсүнүн (14-16-к.к.) жана андан кийинки Жунгар кандыгынын (17-18-к.к.) баскынчыл чабуулдарынын мезгилиндеги калмактардын феодалдык баскынчыларынын жалпылаштырылган образын түзөөрүн белгилейт.

Ч.Валихановдун далилдөөсү боюнча Манастын чоросу Эр Көкчө 1423-жылы өлгөн. Демек Манастагы окуялар XV к. тарыхты да чагылдырат.

Ал эми С.Орозбаковдун варианты боюнча Жангир Кожо катаган ханы Кошойдон уулу Билерикти Нескарадан бошотууга жардам сурайт. Ушул эпизодду Э.Абдылдаев Жангир Кожонун (1822-1826-жж.) Чыгыш Түркстандагы көтөрүлүшүнө бир тууган Атантай менен Тайлак баатырлар башында турган кыргыздар колдоо көрсөткөн окуя сүрөттөлгөнүн белгилейт [7, 45]. Эпосто XX к. Совет бийлигинин башындагы барабан, самоор, илегер (лекарь), дилгирем (телеграмма) сыяктуу сөздөр да кезигет.

Жыйынтыктап айтканда, Манас жана эпостогу каармандар ар кайсы мезгилдерде жашаган баатыр хандардын жана баатырлардын, инсандардын прототиби болуп чыга келет. Кыргыздар баатыр өлсө да, анын өлүмүн ашкере кылбай, ордуна чыккан башка баатырды Манас деп, ага баш ийип, баатырлар болсо элди коргоону уланта берген чыгар. Натыйжада, кыргыз байыркы элдер

хунну, усундарга окшоп аралашып, кырылып кетүүдөн сактанып, Манастын прототиби формасында кыргыз өз атын сактап калгандыр. Манас баатырдын тарыхый инсан экендиги жана “Манас” эпосунун жаралышы боюнча Манас таануу илиминде Кыргызстандын Кеңеш бийлиги мезгилинде жана 1991-жылдан кийинки Эгемендик доорунда бир катар божомолдор пайда болду. Чынында, Манас баатырдын тарыхыйлуулугу жана эпостун жаралуу доору жөнүндөгү маселе 1940-80-жылдарда коммунисттик идеологиянын таасиринде кеңири каралган эмес. Эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап тарыхыбызды терең изилдөөгө жаңыча багыт берилип, кыргыз тарыхы “Манас” эпосу менен тыгыз байланышта экендигине мамлекеттик деңгээлге көңүл бурула баштады.

“Манас” эпосунда X кылымдардагы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ыдырай башталышы жана кара-кытайлардын Борбордук Азияга карата басып алуучулук саясаты кенен жана так чагылдырылганын эсепке алып 1996-жылы Таласта “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракеси өткөрүлдү. Манас таануу предметинин окуу программаларына киргизилиши, Манас таануу боюнча мектеп окуучулары үчүн уюштурулган телетаймаштар, азыркы манасчылардын сынактары, кытайлык манасчы Ж.Мамайдын 95 жылдык юбилейинин белгилениши, 2013-жылы “Манас” үчилтигинин ЮНЕСКОдо каттоодон өткөрүлүшү, 2014-жылы С.Каралаевдин 120 жылдык маарекесинин уюштурулушу сыяктуу иш-чаралар улуу мурасыбызды жайылтуу жана өркүндөтүүнүн жакшы жышаандарынан экендиги сыймыктанууга арзыйт.

Азыркы күндө тарыхчы, адабиятчылар гана эмес, журналист, жазуучулар менен кыргыз атуулдары да Манас баатыр жана “Манас” эпосу жөнүндө изилдей башташты. Алардын басымдуу көпчүлүгү (Б.Солтоноев, А.Бакиров, О.Айтымбетов, Т.Тургуналиев, Т.Оторбаев, Д.Сарыгулов) Манас баатыр тарыхый инсан, болгондо да, биздин заманга чейинки доорлордо жашап өткөн, “Манас” эпосунун жаралуу доору да ошол замандарда эле башталган десе, кай бирлери (К.Сыдыкова, К.Мусаев, А.Жакшылыков, Ч.Өмүралиев, Н.Абдрахманов) Манас баатырды мифтик персонаждан да жогору коюп, ал кудай сымал адам катары байыркы кыргыз мамлекетин, империясын башкарган

тарыхый инсан катары карагандар да бар. Манас таануучу Мундук Мамыров: "Манас" эпосу – бул байыркы кыргыздардын белгисиз мезгилден биздин күндөргө чейинки жазылбаган оозеки тарыхы. Түгөнбөгөн түбөлүктүү архиви. Кыргыз элинин ыйыктын-ыйыгы эсептелген байыркы бирден-бир сейрек мурасы. Андыктан, эпостун каармандарын, жер-суу аттарын тарыхый фактылар, окуялар менен териштире изилдегенде гана кыргыздын түгөнбөгөн түбөлүктүү архивинин купуя сыры ачыла баштайт", - деп жазат [104, 59]. Демек, бул маселе катардагы атуулга чейин түйшөлткөн, издөөгө чакырган маселе. Эпостун тарыхыйлуулугун изилдөө дагы деле болсо келечектин иши болуп отурат.

Лексиянын аягында студенттердин кызыгууларынан улам келип чыккан же түшүнүксүз эпизоддорго байланыштуу берилген суроолору боюнча аңгемелешүүлөр жүрөт. Андан соң, тапшырма берилет.

Тапшырма: Студенттерге сунушталган адабий булактар менен таанышуу, семинардык сабактарга эпостун тарыхыйлуулугун изилдеген окумуштуулардын эмгектерин окуп, анда жазылган пикирлердин кайчылаштыгын, ар тараптуулугун анализдөө, тарыхый доорлорго мүнөздүү белгилерди таблицага жайгаштыруу, окумуштуулардын божомолундагы Манастын, Алмамбеттин, Көкчө, Кошой, Коңурбай, Жолой сыяктуу каармандардын прототиптерин пайдаланып класстерлерди түзүү жана өз пикирин билдиргенге даярдануу ж.б. тапшырмалары берилет. Мындай тапшырмалар студенттерди өтүлгөн материалды өздөштүрүүсү үчүн маанилүү, алардын семинардык сабактарда бааланышына даярдык көрүүгө шарт түзөт.

Берилген сабактын модели I главада каралып чыккан педагогикалык интеграциянын методологиялык, билим берүүчүлүк жана технологиялык функцияларына таянып түзүлдү. Айрыкча интеграциянын өнүктүрүүчү функциясынын көрсөткүчтөрүндө б.а. жаңы билимдин калыптануусунда (гипотезаларды түзүү, жаңы маселелерди коюу ж.б.) чыныгы интеграция ишке ашты. Сабактын моделин түзүүдө проблемалык-изилдөө методун пайдаландык. Интегративдүү методдордун «акыл чабуулу» усулунун

жардамында сабактын проблемалык суроолоруна студенттер жооп бергенден кийин гана жаңы материалдарды бердик. Натыйжада студенттердин предметке болгон кызыгууну арттырууга, изденүүгө түрткү болду. Бирок сабагыбыз лекция болгондуктан, студенттердин компетенттүүлүгү толук ишке ашпай калды.

Лекциялык сабакта тиешелүү компетенттүүлүктөргө жетиштик. Студенттер мугалим берген билимди кабыл алып, өздөштүрдү, социалдык-коммуникативдик-суроолорго жооп бере алды, мугалимге суроо менен кайрылды, б.а. адамдар менен сүйлөшө алды, ушул сыяктуу көндүмдөрү калыптанды. Бирок, лекциялык сабакта убакыттын ченеми, материалдын көлөмдүүлүгү жана татаалдыгы, студенттин берилген материалдын баарын бир укканда баарын эске сактап кала албастыгын да эсепке алынат. ЖОЖдордо предметтерди окутуу боюнча иштелип чыккан атайын пландардагы лекциялык жана семинардык сабактардын көлөмүнүн өлчөмү ушул маселелердин тегерегинен жасалгандыгын практикада түшүнүүгө болот. Студент семинардык сабактарда жана ага даярдануу үчүн өз алдынча иштөөгө берилген сааттарда дал ушул жекече өнүгүү маселелери боюнча иш алып барат. Семинардык сабактарда студенттер лекцияда өтүлгөн теманын жана андагы көйгөйлүү кырдаалды чечүүдө бир типтүү мүнөздөгү даяр топтомдор менен иштебестен (лекциядагы материал менен гана чектелбестен), көптөгөн ар кандай сапаттагы берилген тапшырмалар менен да иштейт. Аларды тандоо жана синтез жүргүзүү студенттин өзүнө берилет. Мисалы, тарыхый доорлорго мүнөздүү белгилерди таблицага жайгаштыруу, окумуштуулардын божомолундагы Манастын, Алмамбеттин, Көкчө, Кошой, Коңурбай, Жолой сыяктуу каармандардын прототиптерин пайдаланып класстерлерди түзүү, таблицаларга жайгаштыруу жана аларды түшүндүрүп, талкуулоо жумуштары аткарылат.

Берилген адабияттар, окуу китептери, макалалар, интернет булактары, видео-дисктер сыяктуу ар кандай түрдөгү билимди колдонуусу аркылуу анда жазылган пикирлердин кайчылаштыгын, тараптуулугун анализдөө тапшырмаларын оозеки түрдө айтышат, талкуулашат.

Семинардык сабактарда аң-сезимдин ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн аткарууга туура келет. Мугалим тарабынан студенттердин билимдерди текшерүү жана баалоо жумуштары аткарылат. Студенттер төмөнкүдөй интеграцияланган класстерлерди, таблицаларды түзүп, аларды талкуулоо жумуштары жүргүзүлөт (Сүрөт №13 караңыз).

Сүрөт 13. «Манас» эпосундагы тарыхый доорлор

Окутуу каражаттары мугалим үчүн окуу, окутуу үчүн булак болуп саналат. Интеграцияланган сабактарда метод жана окутуу каражаттарынын айкалышуусу аркылуу студенттердин окуу ишмердүүлүгүн айкалыштырууга да алып келет. Ал жекече, топтук жана фронталдык түрдө болушу мүмкүн. Интеграцияланган сабактардын максаттарынын ишке ашырылышы анын жыйынтыктары менен түшүндүрүлөт:

- предмет боюнча билим деңгээлинин жогорулашы;
- студенттердин интеллектуалдуу ишмердүүлүгүнүн өзгөрүлүшү;
- түрдүү предметтердин бириктирилиши менен андагы колдонулган тил каражаттарынын студенттердин кеп байлыгынын өсүшүнө тийгизген таасири;

-сабак жана сабактан тышкаркы учурларда студенттердин таанып - билүүгө болгон кызыгуусун ойгото алуу;

-чыгармачылык менен иштөөгө (сахна көрүнүштөрүн даярдоо, ыр саптарынан жаттоо, сүрөт тартуу, дил баян, реферат, макала, доклад ж.б.

Таблица 2. Эпостогу образдардын прототиптери

Образ	Прототиптер
Алмамбет	Б.з.ч. 90-жылы кытай кол башчысы Ли Линди Алмамбетке салыштырышат, ал кыргыздардын жаңы падышалык династиясын негиздеген.
	IX к. орто. Кыргыздар тарабынан өткөн уйгур кол башчы Гюглу-Баганы Алмамбетке окшоштурушат.
Жолой	XII к. башында кара-кытайлардын башчысы Элүй Даши «Манас» эпосундагы Жолойдун прототиби болушу божомолдонот.
	XIV кылымда Алтынхан династиясын негиздеген монгол князы Шолой Контайчы Жолойдун прототиби болушу ыктымал.
Темир кан	Эпикалык Темир-хан XIVк. Моголстандын негиздөөчүсү Туглук-Темир болушу мүмкүн.
Эр Көкчө	Манастын чоросу Эр Көкчө –тарыхый инсан. Ал XV к. 1423-жылы өлгөн.
Айкожо	Хк. караханийлер доору . Манас баатырдын диний насаатчысы Айкожону Саманид Абу Наср менен окшоштурушат.
	Манастын Акун кан менен жолугушуусу - X к.караханий Жусуп Кыдыр Кан Газнавий Султан Махмуд менен жолугушуусун эске салат.

Предметтик төп келген темалар боюнча төмөнкүдөй окутуу методдорун белгилөөгө болот: лекция жана баарлашуу, студенттердин өз алдынча ишин уюштуруу жана башкаруу, анализ жана синтез, көзөмөлдөө жана тажрыйба, ж.б. Предметтерди интеграциялоодо изилдөө объекти дал келиши же жакын болушу, интеграцияланган окуу предметтери жалпы мыйзам ченемдүүлүктө , жалпы теориялык концепцияларда курулганда жана интеграцияланган окуу предметтеринде изилдөөнүн окшош же бири-бирине жакын методдорду колдонгондо гана предметтерди интеграциялап окутууга мүмкүнчүлүк ачылат. Окуу материалынын мазмунуна карай интеграциялоонун деңгээлин экиге ажыратып жүрүшөт:

- предмет ичиндеги интеграция–предметтин мазмунунун дидактикалык бирдиктерин ирилештирүү жолу менен аткарылат;
- предмет аралык интеграция.

Предмет аралык байланыштарды пайдалануунун горизонталдык жана вертикалдык тематизмдери деп ажыратса болот.

Горизонталдык тематизмдерде мазмунду интеграциялоодо бир тема менен окшош башка тема жакындаштырылат. Башка темалардын эпизоддук материалдары алынгандыгы менен айырмаланат. Мында ар бир предметтин өз максаты, милдети, программасына ылайык өз алдынчалыгы сакталат жана сабактын программасы бузулбайт.

Мисалы, Эне-Сай ташка чегилген жазуулардын «Манас» эпосундагы келтирилген саптар менен окшоштуктарын салыштырып, тарыхый материалдар менен интеграциялоого болот.

Алсак, окумуштуу П.Фалев «Как строится кара-киргизская былина» деген эмгегинде «Манастын» айрым тексттерин Орхон-Енисей таш эстеликтериндеги рун жазуулары менен окшоштугун мисалдар менен ырастап көрсөткөн. П.Фалев минтип жазат: “Кара кыргыздардын жомогу ар түрдүүчө башталып, бирок анда боло келген окшош кайталоолор учурайт. Алардын бири мындайча: Жер жер болгондо, Суу суу болгондо,-деп башталып, андан ары улантылат. Мындай кайталоолордун идеясы бизди Култегин эстелигиндеги: Төбөсү бийик көк Теңир, төшү түктүү кара жер жаралгандан бери карай,-деген жазууну эскерүүгө аргасыз кылат” - деп жазган. Мындан эпостун жаралуу доору байыркы Орхон-Енисей дооруна таандык экендигин тааныса болот [112,322].

Вертикалдык тематизмдерде принцип боюнча бир нече предметтерди байланыштыруу аркылуу берилген тема боюнча диалог түзүлөт. Темада конкреттүү мазмун, образ, эмоционалдык абал, адептик жана эстетикалык маани болот. Мында түйүндүү фраза, образдык-сөздүк символ, лейтмотив катары бир нече сабактарда катарынан пайдаланууга болот.

Эпосто кыргыз элинин турмушунун чагылдырылышын баяндоодо кыргыздардын материалдык жана руханий маданиятынын тарыхын эпостогу элдин жашоо турмушу менен байланышкан эпизоддорду вертикалдык тематизм

катары пайдалансак болот. Анткени «Манас» эпосунда согуштук аракеттер жөнүндөгү окуялардан сырткары элдин жай турмушу да кеңири баяндалат.

Практикалык сабактарда предметтерди интеграциялоо аркылуу проблемалык кырдаалды түзүүгө болот. Ал үчүн мугалим тарабынан маалыматтык суроолордон акырындык менен проблемалык суроо коюлат. Мисалы:

Мугалим: Жакыптын аялы Чыйырдынын өз аты ким?

1-студент: Өз аты Шакан.

Мугалим: Эмне үчүн өз аты өчүп Чыйырды аталды?

2-студент: Чыйырды Шакандын күйөөсү. Ал Жакыптын бир тууганы. Баатырдыгы менен эл оозуна алынган, кадыр-баркы жогору болгон. Казатта курман болот. Андан туяк калбагандыгы үчүн баатырдын аты өчпөсүн деп эл аялы Шаканды Чыйырдынын аты менен атай башташат.

Мугалим: Анда Шакан кантип Жакыптын аялы болуп калды?

3-студент: Элдик салт боюнча күйөөсү каза тапкан аялды күйөөсүнүн жакын туугандарына нике кыйган.

Мугалим: Бул салт кайсы доордо пайда болуп, кайсы мезгилге чейин сакталып келген?

Мындай проблемалык суроо аркылуу студенттер кызуу талкуу жүргүзүп, ар кандай жооптор айтылат, тарыхый маалыматтарды талап кылган дискуссия жүрөт. Жыйынтыкты, корутундуну мугалим чыгарат.

Эпостун негизги өзөк окуяларынын ичинен «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» бөлүмүндө баласыз улгайган кишинин Теңирден бала сурап, тилегени, көргөн түштү жакшылыкка жоруу, бала төрөлгөндөгү элдик ырым-жырымдар, жентек той, балага ат коюу, балага тарбия берүүдөгү элдик педагогиканын үлгүлөрү берилген. «Манастын кан шайланышы» эпизодунда кыргыз элинин эл башкаруу, уюмдашуу, элди бириктирүү жөнүндөгү аракеттери баяндалган. Эпостун «Манасты Каныкейди алганда» бөлүмүндө кыргыз элинин байыртадан берки куда түшүү, калың бычуу сыяктуу бала үйлөөгө байланыштуу каада-салттар берилсе, «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу» бөлүмдөрүндө адам өлгөндө кыргыздардын

эң байыркы жана андан кийинки сөөк коюу үрп-адаттары көрсөтүлгөн. Сабакта студенттерди топторго ажыратып, интерактивдүү методдордун бири “Чаташкан логикалык чынжырлар” усулун пайдаланууга да болот. Мисалы, эпостун өзөк окуяларынын аталышы жазылган карточкалар аралаштырылып, хронологиялык тартип менен жайгаштыруу тапшырмасы берилет. Ар бир өзөк окуянын тарыхый окуялар менен дал келиши талданат.

Демек, тарыхый маалыматтарды эпостогу сюжеттик окуялардан таап, аларды анализдеп, салыштырып, бир бүтүндүккө бириктирип, жалпылаштырып окутуу сабактын интеграцияланышына жана мазмунду тереңдетип окутууга жардам берет. Интеграциялоодо ошол интеграцияланып жаткан предметтердин мазмуну чачыранды болбостон, бирдиктүү бир предметти түзүп турушу максатка ылайыктуу.

1.2. Интеграциялоо үчүн окуу материалдарынын тематикалары, аларды тандоонун критерийлери жана принциптери

Интеграция–сабактагы таанып-билүүнү активдештирүү куралы, предметтер аралык байланышты сапаттуу жаңы тепкичте жүзөгө ашыруунун жогорку формасы. Интеграцияны билимдерди ар тараптуу толуктоо, студенттердин өздөштүргөн материалдарын тереңдетип бышыктоо менен кайталоо жумуштарын жүргүзүүдө да пайдаланууга болот. Азыркы мезгилде интеграциялык сабактын үч формасын ажыратышат: **толук, толук эмес жана блоктук** (Сүрөт №14).

Сүрөт 14. Интеграцияны жүзөгө ашыруунун интеграциялык формалары

Толук интеграциялык сабак окуу материалынын бирдиктүү курска системалуу түрдө жана ар тараптуу кошулушу менен түшүндүрүлөт. Мисалы, Манас таануу сабагы адабият, тарых, философия, культурология, этнопедагогика ж.б. предметтер менен интеграцияланган толук формасын эсептесек болот. Ал эми толук эмес интеграция окуу материалынын чоң бөлүгүнүн ажыратылган атайын главалардын кошулушу, а блоктук интеграция болсо автономдук блоктордун өз алдынча программалар же жалпы программанын бөлүктөрү аркылуу бириктирилиши менен айырмаланат. Көп учурда семестрлерге ажыратылган блоктук интеграциялык сабактарды буга мисал кылып жүрүшөт.

Орус окумуштуусу А.Я.Данилюк интеграция инновациялык ыкма билим берүүдөгү көптөгөн көйгөйлөрдү чечүүгө жөндөмдүү деп эсептейт. Интеграция билим берүү жана тарбиялоо сферасында педагогикалык процесстин ар кандай этабында ишке ашырылуусу мүмкүн жана анын кайра жаралуусундагы универсалдуу жолу болуп саналат деп жазат [39, 24].

Ошентип, изилдөөбүздөн интеграциялык сабактардын темалары төмөнкү таризде тандалышы аныкталды:

- предметтердин ичинен темага карата бири-бири менен байланышы бар окуу материалдары топтоштурулуп, жалпылаштырылып, бириктирүүгө мүмкүн болгон маалыматтар алынат;
- мында маалыматтар ийкемдүүлүгү (шаблондуу эмес), тереңдүүлүгү (эң негизгисин ажырата билүү);
- максатка багыттуулугу (ой жүгүртүүнүн рационалдуулугу);
- кеңдиги (жалпылыгы), активдүүлүгү, сынчылдыгы, далилдүүлүгү;
- эске тутууну уюштуруучулугу сыяктуу ой-жүгүртүүнүн элементтерин камтый алышы керек. Мындайда интеграциянын элементтери өтүлүп жаткан теманын практикалык маанилүүлүгүн ажыратууга көмөк берет.

Салттуу сабактарда өтүлгөн сабактын материалдарын кайталоо, жаңы билимдер менен тааныштыруу (предмет аралык байланышын түзүү), бекемдөө,

өздөштүргөн билимдерди өлчөө жана баалоо сыяктуу максаттар ишке ашырылат. Окутууда кеңири колдонулган сабактын салттык формалары эреже катары ой-жүгүртүүнүн илимий стилине таандык болгон сапаттык жыйындысын бир убакта терең калыптандырбайт. Ошол эле учурда интеграциялык окутуу мындай калыптанууга жетишүүгө мүмкүнчүлүк берет. Аларды карап чыгуу сабактардын максаттарын ишке ашыруу үчүн жаңы шарттардагы багыт алуунун тездигинин зарылчылыгы, белгилүү нерседеги жаңыны көрө билүү, адаттагы иш-аракеттердин рамкасынан чыга билүү, бул ой-жүгүртүүнү өстүрөт. Интеграциялык сабактардын мүнөздүү белгиси бул коюлган проблемаларды чечүүдөгү өзгөчө ыктарын изилдөө, ал ой-жүгүртүүнүн оригиналдуулугун өнүктүрөт. Интеграцияланган сабактарда төмөндөгүдөй механизмдер жүзөгө ашарын белгилейли:

-биринчиден, коюлган маселени бөлүктөргө бөлүп алуу каралат жана ал маселе системалуу билим алууда мааниге ээ болууга тийиш.

-экинчиден, студент өзү үчүн өтө маанилүү болуп эсептелген маселени чечүү үчүн баарына киришет.

-үчүнчүдөн, мугалим маселени чечүүгө багытталган тапшырмаларды берет. Ушундай жол менен салттуу сабактардын негизинде предметтик жана предметтер аралык байланышты тереңдетүү аркылуу сабак интеграциялык деңгээлге жеткирилет. Натыйжада, билимди интеграциялоодо маанилүү нерсени аныктоо, иштин максатын көрө билүү (алынган жыйынтыктарды жалпылагандан кийин) каралып жаткан проблеманы чечүү, жыйынтыктоо үчүн алынган жыйынтыктарды жалпылоо – мунун баары ой-жүгүртүүнү өнүктүрөт. Мындан сырткары мындай иштин процессинде студенттерде умтулуу, кызыгуу өсөт.

Интеграциялоо – бир топ татаал жумуш жана ал мугалимдердин, методисттердин бирдиктүү аракетин талап кылуучу процесс. Жогоруда белгилеп өткөндөй, интеграцияланган сабак–сбактын өзгөчө тиби болуп, эки же андан артык предметтердин материалдары өз ара байланыштырылып, жуурулуштуруп үйрөтүлөт. Ушул жерде предмет аралык байланыш менен

интеграцияланган сабактардын айырмачылыктарын белгилей кетели: предмет аралык байланыштан айырмаланып, интеграциялык сабактар предмет аралык мезгилдик байланышты божомолдоп, концептүүлүктү, терең байланышты орнотот. Ошондой эле, предмет аралык байланыш – бул окуу предметтер арасындагы объективдүү максатка ылайыкташкан мазмундук дал келтирүүчүлүк. Ал программадагы жалпы мазмундуу материалды ажыратып берүүдө, биринчиден түшүнүктөр, фактылар, мыйзамдар, экинчиден билгичтиктер жана көндүмдөр түрүндө берилет.

Интеграциялап окутууда болсо предметтин материалын ар тараптуураак жана тереңирээк үйрө нүү үчүн экинчи предметтин материалдары зарыл болуп калат. Бул учурда андай сабактарды окутуу интеграцияланып жаткан предметтердин предметчи мугалимдерине жүктө лө т. Интеграциялык окутууда предметтер аралык ар түрдүү маселелер кененирэк каралат. Кайсыл учурда болсо да мугалим алдын ала качан, кайсыл предмет менен интеграциялоонун зарылдыгын, жүрүшүн жана мындай аракеттер акыры кандай жыйынтыктарды бериши мүмкүн экендигин белгилеп алат.

Бул процессте программада берилген темалар боюнча жазылган окуу китептери, кошумча адабияттар студенттердин билимин тереңдетүүгө жана өстүрүүгө багытталышы керек. Зарыл болгон окуу каражаттарынын студенттердин колунда болушу максатка ылайыктуу. Интеграциялык сабактарды жүргүзүп жаткан предметчилер өз ара түшүнүшүүнү, кызматташтыкты ишмердүүлүк принцибинде түзүп, алардын аракеттери ыктыярдуу жана тараптар үчүн пайдалуу болушу максатка ылайык. Сабактын жеткиликтүүлүгүн жана майнаптуулугун арттырууда тандалган материалдар студенттердин ой жүгүртүүсү үчүн мазмундуу болушу шарт.

Интеграцияланган сабактар аркылуу Манас таануу предметинин мазмунун гана жеткирип чектелип калбай, биз изилдөө иштерибизде студенттердин коммуникативдик, интеллектуалдык сапаттарын, чыгармачылык жө ндө мдө рүн өстүрүүгө аракет кылдык. Студенттерде бул жөндөмдөрдү

калыптандыруу аркылуу өз мүмкүнчүлүктөрүн таанып билүүгө шыктандыра алганыбызды белгилей кетсек ашыктык болбойт.

Интеграцияланган сабактарда колдонулган методикалык ыкмалардын ар биринин кызматы жана мааниси бар. Окуу предметтердин арасындагы байланыш түшүнүктүн жалпылыгына таянат. Бул байланыштар сабактын мазмуну аркылуу чечилет, анын жалпы таанытуучулук ж.б. маани-маңызы интеграцияга кирген Манас таануу жана тарых предметтеринин материалдары бир сабакта канчалык деңгээлде катышуусуна жараша чечилет.

Мисалы, эпопеянын канондук сюжети, өзөктүү окуялар, поэтика, варианттары боюнча маселелерин аламы. Же болбосо, коомдук формациялар, мамлекеттик түзүлүш, башкаруу системалары жана андагы идеология, же болбосо, улуу образдар жөнүндөгү темаларды өтүүдө пайдаланууга болот. Эпостогу “Алмамбеттин окуясында” Алмамбет кытай каны Азизкандын баласы экендиги, Алмамбет Коңурбай менен бийлик талашып эрегишкенде Коңурбай Азизкандын Кан-Жайлак деген жерин тартып алып, Азизканды чай тердирип кордогондугу жөнүндө да айтылат.

Сюжетти бөлүктөргө ажыратып тарых менен интеграциялоодо А.Н.Бернштамдын, Н.Я.Бичуриндин, М.Ч.Мамыровдун жазган эмгектерин пайдаланууга болот. Тарыхчы А.Н.Бернштам «Гундардын тарыхынын очерки» аттуу эмгегинде б.з.ч. 99-жылы гундар талкалаган кытай аскеринин жетекчиси, мурда да белгилеп өткөндөй, **Ли Лин** аттуу киши болгонун жазат. Ли Линдин 5 миң гана аскери 30 миңдик хунну жоокерлери курчаса да тайманбай салгылашып, хуннулардын 10 миңин кырган. Ли Лин жоокерлерине качып кутулуусун айтып туруп, өзү аргасыздан согуш туткуну болгон. Анын жоокерлери кытай императоруна Ли Линдин эрдигин айтып, аргасыздан туткунга түшүп калганын жеткиришкенде, У ди (б.з.ч. 140-87) аны чыккынчы деп эсептеп, сыртынан өлүм жазасына тартып, үй-бүлөсүн дарга асып жиберген [33, 71].

Эпосто Алмамбеттин атасынын жери тартылып алынып, өзү оор жумушка салынып кордолушу айтылса, тарыхта аты аталган Ли Линдин үй-

бүлөсүн дарга аскан катуу жазанын жеңилдетилген түрү катары жасалып, жалпылыгы баатырлардын жакындарына карата жаза берилгени, кордолгону менен мазмуну биригет.

Алмамбет чалгында жүрүп, өзүнүн төрөлүп-өскөн жерин көргөндө төмөнкү саптар айтылат:

Туулуп өскөн жер ушул, Сыргак!
Алты жашар кезимде
Көйнөгүм чечип жүгүрүп,
Көпөлөктү кубалап,
Чоңойуп жүргөн жер ушул, Сыргак!
(Туулган жерди көргөндө,
Көңүлү жаман бөлүндү,
Көзүнүн жашы он талаа,
Көлдөй болуп төгүлдү,
Киндик кесип тууган жер,
Кирин кабат жууган жер,
Мекесиндей көрүндү) [121, 664].

Алмамбеттин адамдын зээнин кейиткен кайгылуу тагдырын билдирген узун сабак арман саптары Ли Линдин ак жеринен үй-бүлөсүнөн айрылганы, адам болгон соң ал да өз элин, мекенин сагынып, куса да болгону талашсыз.

Алмамбет адегенде казак Көкчөгө келип, акыры аны казактар куру жалаа менен өлтүрөөрдө кармашып жатып, кыргыз Манаска качып барган. Мында Ли Лин согуш туткуну болуп бир уруудан экинчи урууга сүрүлүп кыргыздарга баргандагы окуялар менен да дал келет. Окумуштуу Н.Я.Бичурин Ли Линди полководецтин небереси экендигин, ат үстүнөн жаа атууга мыкты маш усталыгын, согуштук стратегияны, тактиканы да жеткилең билгендигин билдирген жана ал кыргыздарга согуш өнөрлөрүн үйрөткөнүн жазган. Ли Линдин тукуму Чыңгызхандын дооруна чейин бийлик жүргүзгөндүгү жөнүндө да айтканы бар. Эпосто Алмамбет Манаска кошулуп, кыргыздардын колун баштап казатка аттанганын өз элине каршы турду дегендик эмес. Ал

ырайымсыз Алооке, Эсенкан, Коңурбай, Нескара сыяктуу элди жырткычтык менен эзген хандарга каршы өз элинин эркиндиги үчүн күрөшөт. Эгер Алмамбет Манас досунун жардамы менен өз элин зордукчу бийликтен куткарып, Эсенхандын ордуна Алмамбет такка отурса, Ала-Тоону Манас сурап турса, эки элдин ортосунда жоолашуу токтоп, ынтымак орноп, бейпилчилик заман болор эле деген купуя мүдөө да жок эмес.

Мындай тарыхый маалыматтар менен эпостун интеграцияланышы студенттерди ар тараптуу билимге ээ кылат жана ар бир предметтерден өздөштүргөн билимдердин жалпылыгы менен бирдиктүү натыйжага жетүүгө болот.

Интегративдүү ыкма аркылуу окула турган тема тарых предметтериндеги темалар аркылуу андан ары тереңдетүүнү, аларды философиялык жалпылыкта жана байланышта кароо ылайыктуу. Мисалы сабакты түшүндүрүп отуруп, мугалим студенттерден тарыхта Цин империясынын өз элине жасаган каардуу саясаттарын сурайт. Студенттер тарыхтан алган билим жана билгичтиктерин эске салып, Цин императору кылмышкерди тирүүлөй көмдүрүп же чоң казанга кайнатканы, айыптуунун үч тууганын (атасы, энеси, аялы) жок кылуу сыяктуу жырткычтык саясаттары жөнүндө билген маалыматтарын айта башташат. Мындай жооптордон соң мугалим сабагын улантат.

Манас таануучу М.Ч.Мамыров болсо эпосто эскерилген “Алооке, Молто кан чыгып, айбатынан жан чыгып”, «Алооке келет дегенде, ыйлаган балдар сооронду» деп айтканда, кытайдын Цин императору Цинь ши-хуанды (б.з.ч. 259-210ж.ж.) Алооке, гундардын башчысы Моде шанүйдү Молто хан деп болжолдойт. Анткени Цин императорунун жана Моденин чабуулу көчмөн элдерге удаа жасалып, басып алган элди, урууну, мажбурлап башка жерге сүргөнү айтылып жатат [104, 149].

«Манас» эпосундагы төмөнкүдөй саптар окумуштуунун пикирин далилдеп тургандай:

Ал Алөөкө чочконун

Ааламга тийди чатагы.

Каяшаяк бергенди
Эки көзүн кашайтып,
Оюп салды,-деп уктум.
Алым бербей койгонду,
Арык койдой тырайтып,
Союп салды деп уктум [120, 197].

Мындан сырткары **“адамдын мурду, кулагын сөйкө кылып тагынган”, “кулжундап кетсе капырлар, куйкасын кармап тилели”** деген жалпыланган саптар кездешет. Бул ыр саптары Цинь императору Цинь ши-хуандын мурун кесүү, тамга салуу, бет тилүү сыяктуу каардуу жазалары жөнүндө ырдап жаткансыйт. Ошондой мурду кесилип, тамга салынган, бети тилинген адамдарды башка уруулардын, элдердин өкүлү кокусунан көргөн болсо, эмне болгонун билбей эле **“сөйкө кылып тагынат”** экен деген ойдо түшүнүшү мүмкүн.

Цинь империясы башка урууларды чаап, түндүктү көздөй сүргөндө, чаап алынып, бошогон жерлерге дал ошондой жазага тартылган адамдарды зордоп алып келишкен. Кыргыздар да башка уруулар сыяктуу мындай жазага тартылган адамдар менен кошо жашап, мамиле кылган учурлар болгон. Кийинки тарыхый доордо, б.а. IXкк. Улуу Кыргыз дөөлөтү түзүлгөн мезгилде кыргыздар тарабынан да күчтүү тартип мыйзамдары орнотулган. Ажонун сөзүнө турбоо өлүмгө тете уят иш катары эсептелген. Ажонун буйругуна кайдыгер мамиле жасаган бийлик башчылары, татыксыз, туура эмес кеңеш берген кеңешчилер жана жөнү жок чуу чыгаргандар өлүм жазасына тартылган. Уурулук өтө жексур көрүнүш катары каралган. Уурунун башын алып, аны атасынын моюнуна илип коюшкан, ал өмүрү өткөнчө ууру баласынын башын тагып жүрүүгө милдеттүү болчу. Мындай аянычтуу тагдырга кабылган аталарды **“эки баштуу”** адамдар деген ылакап менен атап коюшкан.

Эпосто да мындай тартип бузуулар жөнүндө көптөгөн сюжеттер келтирилет. Мисалы, **“Чоң казатка”** аттанганда Манас колду ээн койгон Бакайдын ордуна Алмамбетти кошунга кан дайындайт. Бирок, кээ бир

сюжеттерде Манас айкөлдүгү, кең пейилдиги менен айырмаланат. Мисалы, Ырчы уул Чубакка барып: “Сен Алмамбеттен кемсиң, ал колго кан болду, чалгынды да ал чалганы кетти”, - деп чагым салат. Оолукма кыял Чубак: “Алмамбет кулду өлтүрөм!” - деп күүлөнүп, нойгуттарды баштап жөнөп калат. Ошондо Манас: “Ат минбесем жок, Аккуланы Чубакка тартуу кылып, колду токтот”, - деп Бакайды жумшайт. Бакай Чубакка: «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, жарылсаң ууру алат, Алмамбет билсең сен үчүн кызмат кылып жүрөт», - деген акыл айтат. Манастын кеңешчиси Бакайдын образы аркылуу Улуу Кыргыз дөөлөтү мезгилиндеги кеңешчилердин өтө жоопкерчилик менен кызмат кылышканын көрүүгө болот.

Демек, мындай маалыматтарды берүү менен бирге, окутула турган тема предметтер аралык байланышка жана интеграцияга бир убакытта катыша алат.

Эпосто Манастын, Алмамбеттин мусулманчылыкты кабыл алышы эпостун эки доордогу окуяларды бирдикте синтездеп сүрөттөп жатканынан кабар берет. Бул боюнча В.М.Жирмунскийдин эмгектеринде Х кылымда Кашкар жана Баласагунда биринчи мусулман башкаруучу, караканиддердин династиясын негиздөөчүсү Сатук Бугракандын Алмамбеттин өмүр баяны менен иш-аракетинде окшоштуктар бар экендигин көрсөтөт. Мисалы, эпосто Алмамбет төрөлгөндө табият кубулуштарынын өзгөрүшү, кийинчерээк кытай болгонуна карабай, ислам динин кабыл алышы жана башкаларды да ислам динине үгүттөшү сыяктуу эпизоддор бар. Бугракан төрөлгөндө эле Алмамбеттикиндей катуу жер титиреп, суу ташкындайт. Каапырлардын акылмандары кийин бала мусулманчылыкты кабыл алаарын алдын-ала айтышып, өлтүрмөк болгондо энеси аны сактап калат. Он экиге келгенде Бугракан жашыруун түрдө мусулман динине кирип, аны кармаган. Ал Кашкарда козголоң чыгарып, Алмамбеттей атасынын (агасынын) ордосуна кирет. Мусулманчылыкты кабыл алууга чакырат [109, 121].

Алмамбеттин образындагы мусулманчылыктын көрүнүшү Өгүзкан менен Бугракан өңдүү диндик мотив бекем сиңген уламыштардын жаралышы жана эпоско мындай мотивдер кыргыздардын мусулман динин кабыл ала баштаган

доорлордо кошулгандыгынан кабар берет.

Студенттердин таанып-билүүчүлүк жана тарбиялык табиятын арттыруу максатында сабак процессинде өзөктүү суроолор жарала берет. Мындагы суроолор предметтердин ички байланышын көрсөтүп гана койбой, студенттердин логикалык ой-жүгүртүүсүн аныктоочу интеграцияланган багыттагы тесттик тапшырмалардан да түзүлүшү мүмкүн.

Мисалы: **Алмамбеттин Каңгайга чоң казатка киришин кандай түшүнөсүң?**

а) өз элине согуш ачуу чыккынчылык

б) элин зордукчул башкаруудан куткаруу үчүн кытай хандарынын адилетсиз бийлигине, акыйкатсыз тартипке баш ийген куралчан аскерлерине каршы барды

в) өз жеринен куулгандыктан өч алуу үчүн

г) Эсенкандын ордуна такка отуруу үчүн

Таяныч сөздөрдү пайдалануу менен эпостун мазмунун ач.

2. Жети кандын чатагы -

а) эпостогу белгилүү эпизоддордун бири

б) бешинчи бөлүм

в) окуянын башталышы

г) деталдык белги

3. Кыргыздын тең ата кандарын өз ордуна койгула.

Каптап келген кыргызда

Карыясы бар,

Кабыландар кошо бар.

Калкылдап келе жатканы-

Кадимки арстаны,

Эламандын

Эштектен бар,

Казактардан бар,
Кара жаак Үрбү бар,
Анжыянды,
Буудайыктын
Кырк баатырдын баары бар.

- а) Бакай, Манас, Жамгырчы, Көкчө, Төштүгү, Музбурчак, Санжибек
- б) Бакай, Манас, Музбурчак, Санжибек, Көкчө, Төштүгү, Жамгырчы
- в) Кошой, Манас, Төштүгү, Жамгырчы, Көкчө, Санжыбек, Музбурчак
- г) Кошой, Манас, Төштүгү, Жамгырчы, Музбурчак, Көкчө, Санжыбек

Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, окуяга айкындык киргиз.

4. Кыргыздын тең ата кандары Манастан кагуу жеп, тил угуп, чыр чыгармак болгондо ыркыбыз кетип уят болбойлу, кийин өзүм баш болуп, алдыңарга жыгып берем - деп тыйып койгон.

- а) Көкөтөйдүн ашында, Кошой
- б) Бээжинге аттанганда, Алмамбет
- в) Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө, Жакып
- г) Алмамбет колго кан шайланганда, Бакай [141, 7].

Интеграция мугалимдин методикалык жактан чебер аткарылган эмгегинин накта системасы, ошондуктан чыныгы натыйжага ушундай сабактар гана алып барышы тийиш.

Интеграциялоого катыштырылган предметтердин саны мугалимдин уюштуруу чеберчилигине байланыштуу болот. Бул жерде мугалим өткөзө турган сабакты алдын ала даярдап, сабакка катыштыра турган предметтерди теманын мазмунуна карап, окуучуларга ашыкча жүк келтирбегидей кылып уюштура билүүсү талап кылынат.

Интеграцияланган сабакты системалуу түрдө өткөрүү дидактикалык материал менен бирге, студенттердин өзүлөрүнүн эмгектерин,

чыгармачылыгын таанытуу максатындагы рекламалык каражаттарды да кенен колдонууга мүмкүндүк берет. Алсак, Манас таануу сабагында эпостогу окуялар, образдар боюнча студенттер тарткан сүрөттөр да пайдаланылат. Студенттердин тарткан сүрөттөрү боюнча көргөзмө сабак уюштурулуп, аны кыргыз күүлөрү же музыкаларынын коштоосунда алып барылса адам сезимдерин, ички дүйнөнү азыктандырат, студенттер кыйла эстетикалык жана руханий рахат алышат, эс алышат. Себеби сүрөт өнөрү студенттердин көркөм чыгармачылыгын өстүрүү менен, эстетикалык жана ойлонуу сезимдерин арттырып, дүйнөгө деген эстетикалык көз карашын байытат, акыл-эсин өнүктүрөт, руханий байлыгын арттырат. Ал эми тарых, география предметтери менен интеграциялоо студенттердин ошол предметтерден алган билимдерин кеңейтип, андан ары тереңдетип түшүнүшүнө мүмкүнчүлүк жаратат.

Мисалы, жүргүзүлгөн эксперименттик сабактарда манасчылык өнөр боюнча өтүлгөн темаларда алгач студенттерге эпостон айттырып, ар биринин айтуу өзгөчөлүктөрүн көрүп, талдадык. Алар “Манасты” кээ бирөөсү узак айтса, кээ бирлери кыска айтып, ошентсе да эпостогу окуяларды чын жүрөктөн туюп-сезишкендиктерин билдиришти. Кээ бир тайпалар кытайлык манасчылардын синхрондуу “Манас” айтуучулук өнөрүн кайталап, аудиторияга өзгөчө шаң киргизишти. Сабакты мындай методдор менен баштоо өтүлүүчү тема менен студенттердин элдик өнөр тууралуу түшүнүктөрүн арттырууда натыйжалуу болот.

Студенттерди “Манас” айттыруу менен алардын лексикалык сөз байлыгын өстүрүүнүн жолдору да өнүктүрүлөт. Эпосто кезиккен көркөм сөз каражаттарын кебинде пайдалана билүүгө үйрөтүү ишке ашат. Кээ бир сөздөрдүн бүгүнкү күнү түпкү мааниси биз үчүн табышмак. Андай сөздөрдү түшүндүрмө сөздүктүн жардамында маанисин таап окуу сунушталат.

Биз эксперименттик тажрыйбабызда программадагы студенттердин өз алдынча иштөө бөлүмүнө эпосто кезиккен эскирген сөздөрдү ыр саптары менен жыйноо жана алардын мазмунун түшүндүрмө сөздүктөн издөө, аларды жазуу жүзүндө тематикаларга ажыратып, топтоштуруу тапшырмаларын бердик.

Натыйжада көптөгөн материалдарды чогултууга жана эпостогу тааныш эмес сөздөрдүн мазмунун түшүнүүгө шарт түзүлдү.

Манасчынын ырчылык чеберчилиги сахнада өзүн актер, өзүн дирижер кылып көрсөтө алуу жөндөмү С.Каралаевден тартылган видео-диск аркылуу бышыкталат. Кыргыз элинин салт-санаасы, маданияты тууралуу түшүнүк берүүдө элдик музыка, көркөм өнөр сабактары менен интеграциялоодо адамдын ички сезимдерин козгой ала турган өзгөчө бир сезим менен кабылдана турганын түшүндүрүүсү керек. Ошондо гана студенттердин сабакка гана эмес, кыргыз элинин өнөрүнө, тарыхына деген кызыгуусу артпай койбойт.

Жогоруда келтирилген мисал аркылуу интеграциялык сабактардын башка сабактардан төмөнкүдөй касиеттери менен айырмалангандыгын баамдоого болот: окуу материалынын ыкчамдуулугу, өтө тактыгы; сабактын ар бир этабында интеграциялануучу предметтердин материалдарынын байланышы, логикалык тең шарттуулугу; сабакта колдонулуучу окуу материалынын көлөмүнүн чоңдугу.

Интеграция принциби окутуу жараянындагы бардык компоненттердин өз ара байланышын, системанын бардык элементтерин, системалык аралык байланышты эске салат. Интеграция окутуунун мазмунун, анын формаларын жана методдорун аныктоодо жетектөөчү түшүнүк болуп саналат. Интегративдүү мамиле педагогикалык жараяндагы ар кандай компоненттеги интеграциянын принциптерин ишке ашырууну түшүндүрөт жана педагогикалык жараяндагы бүтүндүктү, системалуулукту камсыз кылат. Атап айтканда:

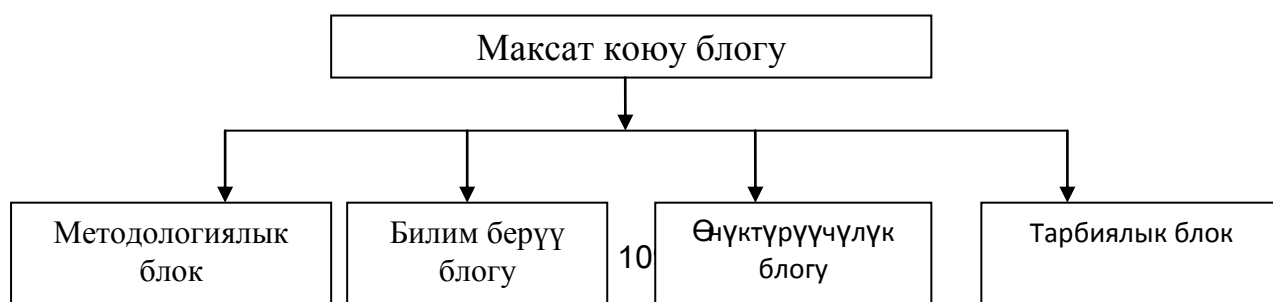
- **Билимдин синтездүүлүгү.** Тигил же бул темадагы маселелерди талдап үйрөнүүдө аны бирдиктүү, синтезделген, системалаштырылган түрдө кабыл алуу, ой жүгүртүүнү, алган билимди өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.
- **Окуп-үйрөнүлүүчү материалдын мазмунунун тереңдиги.** Окулуп жаткан теманын маңызына терең кирүү ой жүгүртүүнүн кеңдигин, тереңдигин өнүктүрөт.

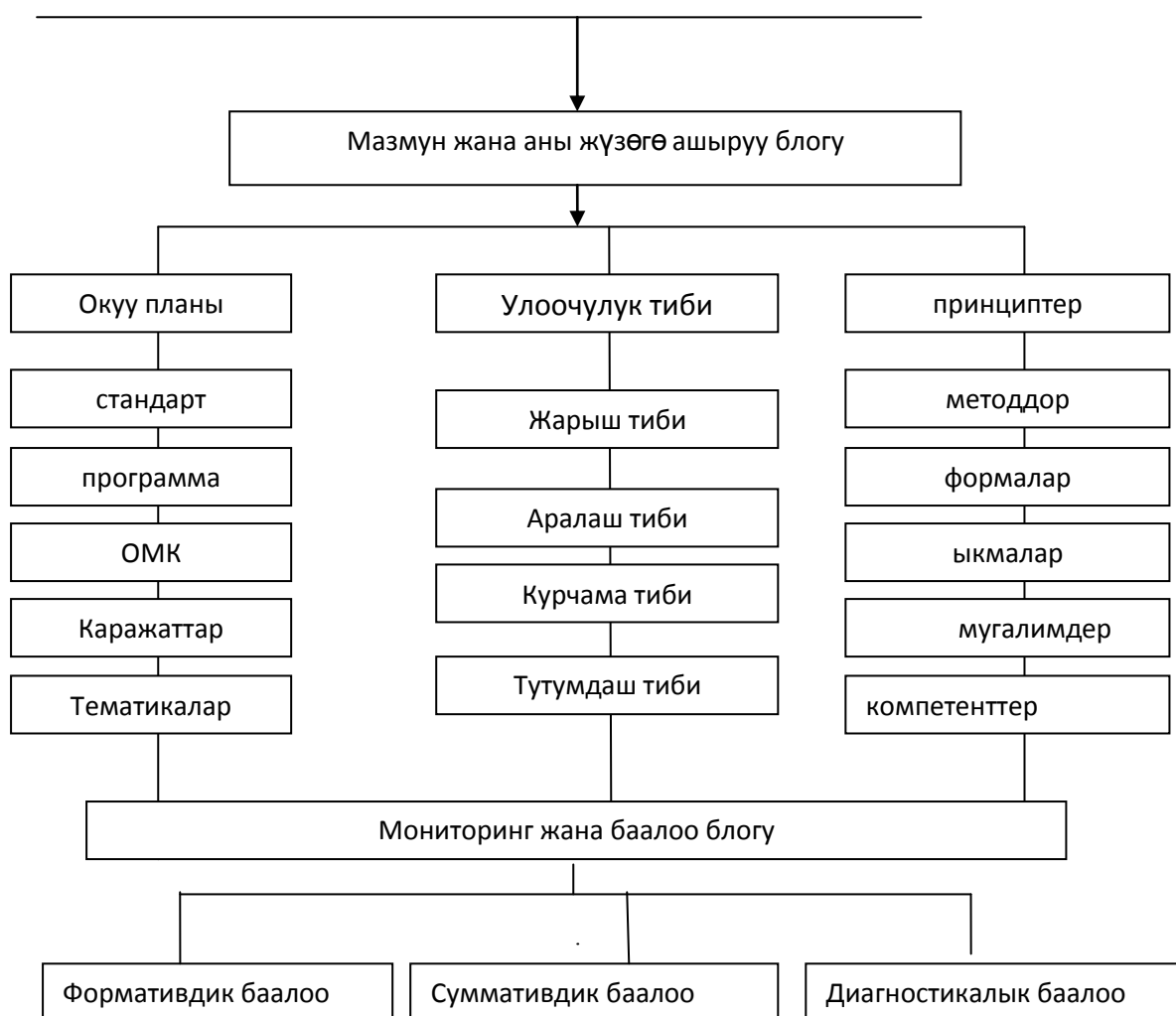
- **Проблеманын актуалдуулугу же проблеманын практикалык маанилүүлүгү.** Кандайдыр бир практикалык кырдаалдагы каралып жаткан проблеманы сөзсүз ишке ашыруу үчүн окутуунун практикалык багыттуулугун күчөтөт. Ал сынчыл ой-жүгүртүүнү, теория менен практиканы салыштырып үйрөнүүнү өнүктүрөт.

- **Интерактивдүү талкуулоо жана чечим чыгаруу.** Белгилүү кырдаалга болгон жаңы мамилелер проблеманы чечүүдөгү стандарттык эмес ыктарды пайдаланууга багыттайт. Алдыдагы коюлган проблеманы чечүүдө колдонулган ыкмаларды тандоо мүмкүнчүлүгү ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүн, оригиналдуулугун өркүндөтөт. Алынган чечимдерди салыштыруу активдүүлүктү, сынчыл ой жүгүртүүнү уюштуруу ыкмаларды да өнүктүрөт.

- **Чечимдин далилдүүлүгү.** Проблеманы чечүүдөгү далилдүүлүк ой жүгүртүүдөгү далилдүүлүктү андан ары өркүндөтөт.

Манас таануу предмети аркылуу «Манас» эпосунун искусство тармактарындагы алган орду жөнүндө түшүнүк берүүдө кыргыз тарыхындагы маданияттын өсүп-өнүгүүсүнүн жетишкендиктери менен тарыхый материалдарды интеграциялоонун өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар. Мында темага байланыштуу жалгыз кыргыз тарыхы эмес, аны менен катарлаш элдин рухий жана материалдык маданиятынын бири болгон искусство тармагынын (архитектура, сүрөт өнөрү, театр-кино, музыка ж.б.), этикалык-эстетикалык баалуулуктарынын динамикасынын ар түрдүүлүгү, анын дүйнөлүк маданиятка кошкон салымы боюнча интеграциялоо предмет аралык интеграциянын вертикалдык тематизмдердеги принцип боюнча бир нече предметтерди байланыштыруу аркылуу жүрөт. Ошентип биз сунуш кылган **интеграциялап окутууну жүзөгө ашыруу модели** төмөнкүчө жүзөгө ашырылат (Сүрөт 15).

Сүрөт 15. Интеграциялап окутууну жүзөгө ашыруу модели

Сабактын интеграциялык моделин түзүүдө интеграция принцибинин бардык компоненттерин эске алабыз, б.а. окутуунун негизги максатына, студенттердин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталат. Мугалимдин жандуу сөзү, анын кебиндеги интонация, далилдердин ишеничтүү болушу студенттерди ойлонууга, элестетүүгө жана анализдөөгө жардам берет. Мугалим окуу материалдарын сөз менен гана түшүндүрбөй, башка булактарды да пайдаланат. Мугалимдин аңгемеси, окуу китебиндеги текст менен байланышкан сүрөт, диафильм, музей экспонаттары, тарыхый окуяга катышуучулар менен жолугушуу, театрларга кирүү, музыка угуу, эстелик жайларына баруу ж.б. жакшы таасир калтырып, активдүү кабыл алууга шарт түзөт. **Мисалы: Тоосунда кары бар,**

Токоюнда чары бар.

Жан жараткан ар түркүн,

Жан-жаныбар баары бар.

Бул саптарды мугалим өзүнүн жандуу сөзү менен көркөм окуп бергенде студенттердин көз алдына кереметтүү кыргыз тоолору келсе, эгер жөн гана көркөм окубастан кыргыз тоолорунун элеси түшүрүлгөн сүрөттөр же музыкалык кайрыктарды кошо пайдаланып окулса, албетте андан да жемиштүү элеске ээ болот. Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутууда да көрсөтмө куралдардын мааниси чоң. Манас таануу илимин негиздеген окумуштуулардын жана залкар манасчылардын портреттери, таржымалы, эпостогу образдар, окуялар, эпостон орун алган кыргыздардын көп кылымдык тарыхын, алардын жашоо шартын, маданиятын жана «Манас» эпосунун учурдагы искусстводогу алган ордун түшүнүү дал ушул көрсөтмө куралдарды пайдаланганда жакшы натыйжаларды берет. Мугалим өзүнүн чыгармачылыгы менен колунда бар шартка жараша көрсөтмө куралдардын түрүн тандап алат.

Көрсөтмө куралдар мазмуну жана түрлөрү боюнча бир нече түрлөргө бөлүнөт: көркөм сүрөт, графикалык, предметтик, ж.б. Мындагы сүрөттөрдү сыпаттап берүүдө каармандар, алардын сырткы турпаты, кийимдери, тулпар жана башка жаныбарлары, аларды курчап турган жаратылыш көрүнүштөрү мугалимдин сөзү аркылуу өтө элестүү баяндалып берилет. Мисалы: Эки көздөн от чыккан, Жазы маңдай, жайык төш, Кырча мурун, кызыл көз. Кызыл күрөң даңкайган, Кыйын баатыр жан чыкты («Семетей» эпосунан Карадөөнүн сүрөттөлүшү).

Биз эксперименттик иш-тажрыйбабызда “Манас” эпосунун искусство тармактарында алган орду жөнүндө интеграцияланган сабакты уюштурууда көрсөтмөлүүлүк принцибине басым жасадык. Окутуу практикаларында көрсөтмөлүүлүк принциби маалыматтарды студенттердин элестүү кабыл алуусунда жана өздөштүрүүдө оң натыйжаларды берди. Сабакта

көрсөтмөлүүлүк принцибин ишке ашыруудагы төмөнкүдөй талаптарды сактадык:

- Сабакта көрсөтмө куралды пайдалануу убактысын аныктадык;
- Көрсөтмө куралдар сапаттуу жана сан жагынан чеги белгиленди;
- Мугалим тарабынан заманбап техникалык каражаттарды пайдалануу жолдору өздөштүрүлдү.

Биз предметтик көргөзмөлөр жана техникалык каражаттардын жардамы менен көргөзмө куралдарды пайдалануунун бир нече моделдерин иштеп чыктык. Интеграциялоо жараянында пайдаланылган көрсөтмө куралдар өтүлүүчү окуу материалдарынын тематикалары менен дал келген маалыматтарды камтый алыштыгына көңүл бурдук. Алгач «Манас» эпосу боюнча тартылган көркөм сүрөттөр атактуу сүрөтчүлөрдүн (Б.М. Смирнов, И.Безинович, А.Михайлов, С.А.Чуйков, Т.Садыков, С.Чокморов, Т.Т.Герсен, Г.Айтиев) тарткан сүрөттөрү, скульптура жаатында иштеген (О.Мануйлова, Т.Садыковдун), айкелчилердин скульптуралык эмгектери, театр сахнасы үчүн коюлган «Айчүрөк», «Манас» опералары, «Сейтек», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек», «Айкөл Манас» драмалары сыяктуу театр чыгармаларынан алынган көркөм сүрөттөрдү, портреттерди топтоп, же болбосо алар жөнүндө жазылган дисктер, маалыматтар, интернеттен алынган видео материалдар слайдка жайгаштырып, мультимедиялык каражаттарды даярдадык.

Сыноо кезинде лекциянын мазмунуна байланыштуу сүрөттөрдү тандап алдык. Сабактын бир катар мүнөттөрүндө “Манас” эпосуна байланыштуу видео-тасма, телефильмдерди пайдаландык. Ал учурда көркөм сүрөттөрдү пайдалануу менен сүрөттөгү сюжеттерге да, аны тарткан сүрөткердин чыгармачылык чеберчилигине да баа берилип, образдарды, андагы кырдаалдарды көз менен көрүп, жүрөгү менен туюуга мүмкүнчүлүк түзүлөрүн байкадык. Мындай шарттарда сабак бир гана кыргыз тарыхы менен эмес, искусство тармагы менен да тыгыз интеграцияланат. Ар бир предметтин өздүк

эстетикалык аянтчасы бар экендигин мугалим эсинде тутушу зарыл. Мисалы, көркөм өнөр менен Манас таанууну окутуу ырахатка батуу, зор кубанычка бөлөнүү сезимин ойгото алышы керек. Жагымдуу эмоциялар гана студенттин сабакка деген ынтаасын ойготуп, жаңы таанып-билүүчүлүк иш-аракетти жасоосуна мүмкүндүк берет. Мына ошол негизде көркөмдүк циклдеги предметтер мугалимге чоң жардам көрсөтө алат. Анткени, ошол предметтер аркылуу студенттердин искусствого болгон көз карашын калыптандырып, өнөр менен турмуштун байланышын көрсөтүп, аны оң эмоциялуу маанай менен толуктай алат, мындай сабактын иштелмеси №2–тиркемеде берилди (№2 – тиркемени караңыз).

Мындай сабак-лекциядан кийин албетте студенттерди кызыктырган суроолорго жооп берилет жана практикалык сабактарга төмөнкүдөй мазмундагы тапшырма берип, студенттерге жыйынтыктоочу мүнөздөгү ишти тапшырдык, т.а.: «Манас» эпосундагы ар бир образга карата айтылган саптардан таап, жаттап, аларды тарыхый фактылар менен байланыштырып талдап келүү.

Албетте, эпостун искусстводогу ордун ачып берүүдө жана предметти интеграциялап окутууда экскурсияларга чыгуу студенттерде өзгөчө таасир калтырарын көрдүк. Анткени окуу экскурсиясы окутуу процесин уюштуруунун эффективдүү формаларынын бирине кирет. Окуу экскурсияларында студенттер тарыхый жерлер, эстеликтер, искусствонун түрлөрү боюнча танышышат жана изилдөө ишмердүүлүгү уюштурулат. Манас таануу предметин тереңдетип окутууда төмөндөгү экскурсиялардын түрлөрүн пайдаландык.

а) Программадан тышкары экскурсиялар. Мында окулуучу материалдар менен байланышы бар жалпы билим берүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ болгон экскурсиялар көзгө урунат. Анткени мугалим байыркы адамдардын, улуу инсандардын тарыхын жана жашоосун өзүн көрсөтүп бере албайт, сөз менен гана түшүндүрүшү мүмкүн. Ал эми музейлерге, сүрөт галереяларына экскурсия жасоо аркылуу студенттер кыргыз элинин байыркы жашоо-шартын, алар колдонгон буюм экспонаттары, көркөм сүрөттөр аркылуу

көз менен көрүп, элестетүүсү артат. Музейлердин, сүрөт галереялардын өсүп келе жаткан муундарды маданий-тарыхый дөөлөттөргө каныктыруу, маданий-тарыхый процесстерди жана алардын күнүмдүк турмушу менен байланышы тууралуу чыгармачылык ой жүгүртө билүүгө тарбиялоодо мааниси чоң.

б) Тарыхый окуялар же эпосто аты аталган топонимдик аталыштагы ыйык жерлерге экскурсиялар. Кыргызстандын аймагында «Манас» эпосуна байланыштуу аталган ыйык жерлер өтө көп. Мындай жерлерге экскурсия жасоо менен студенттерде эпостун сюжетине кызыгуу, окуя болгон жерлердин тарыхына, эпикалык каармандардын тегине, мүнөзүнө, баянына кызыгуу, изилдөө аракети артат. Ыйык жерлердин тарыхына, элдик ишенимдердин мазмуна, жер, суу, жаныбарлар, өсүмдүктөр жөнүндөгү билимдерди үйрөнүүгө болот. Албетте, бул учурда студенттер эпос тууралуу билгендерин география, биология менен тыкыс байланышта тереңдетүүгө жетишишет.

в) Тарыхый эстеликтер, «Манас» темасындагы айкелдер боюнча экскурсиялар. Кыргызстандын бардык аймактарында элдин сыймыгына айланган скульптураларга саякат жасоону уюштуруу мүмкүнчүлүгүн жаратса болот.

г) Театрларга, опера-балет театрларына кирүү. А.Малдыбаев атындагы кыргыз мамлекеттик академиялык опера жана балет театрында А.Токомбаевдин “Манас”, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбековдордун либреттосуна В.Власов. А.Малдыбаев, В.Фере музыкасына жазылган “Айчүрөк” опералары коюлса, аны көргөнгө аракет жасоо керек. Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында Ж.Садыковдун «Манастын уулу Семетей», «Сейтек», «Айкөл Манас» драмалары коюлганда студенттерди шартка карай мүмкүн болушунча көрүүгө үгүттөө зарыл. Себеби мындай маданий эс алуу студенттердин предметти окуганда алган теориялык билимдерин практика жүзүндө көрө алууга шарт түзүлөт. Окуялардын өзөгүн, каармандардын мүнөзүн эстеп калууга жардам берет. Каармандардын образдарын ачууда аткаруучулардын кийимдери, үнү, келбеттери

көрүүчүлөрдүн ошол окуялардын ичинде жүргөндөй таасир калтырат. Учурда көпчүлүк эл театрларга чанда барышат. Руханий маданиятты көтөрүү үчүн театрлардын ролу тууралуу учкай сөз кылуу максатка ылайыктуу.

д) Тарыхый-адабий экскурсия тарыхый инсандар, жазуучулар, манас таануучулар, окумуштуулар, манасчылар, искусство ишмерлери менен жолугушуу формасында жүрөт. Мындай жолугушуулардан студенттер кызыккан суроолорун берип, жандуу баарлашууларды жүргүзүшөт.

Биз жогоруда интеграциялап окутуудагы экскурсиянын ролу, алардын мазмунуна карай бир нече түрлөргө ажыратылышын жана алардын максаттарына токтолуп өттүк. Практикада аларды кандай уюштуруу керек жана мугалим алдын ала кандай маалыматтарга ээ болушу зарыл?

Биринчиден, мугалим алдын ала жашаган жеринин жана студенттердин шартына жараша барылуучу экскурсиянын маршрутун түзүш керек. Окуу жайдын окуу методикалык бөлүмү жана студенттер менен кеңшип пландаштырып алуусу шарт. Эгерде экскурсиянын аралыгы алыс аймакты түзсө, тамак-аш, жатакана маселелерин, студенттердин коопсуздук чараларын көрүп, командировка каражаттарын окуу жай менен чечип алуусу тийиш. Экскурсиянын максаты–манасчылар, эпостогу образдар менен скульптуралык чыгарманы салыштыруу, кыргыз маданиятынын тарыхына көз жүгүртүү. Студенттердин ташка чегилген образды же скульптуралык чыгармаларды түшүнүшү үчүн төмөнкүдөй маселелер чечилиши керек болот:

- скульптуранын искусстводогу орду;
- скульптуранын кыска тарыхы;
- скульптуранын жанрдык өзгөчөлүгү;
- скульптуралык чыгарманы көрө билүү;
- скульптуралык чыгарма үчүн пайдаланылган материалдар;
- көрүнүктүү кыргыз скульпторлору;
- дүйнөлүк таанымал чыгармалар (алардын авторлору, сүрөттөрү).

Бишкектеги Улуттук филармониянын алдындагы «Манас» архитектуралык-скульптуралык комплексиндеги, ордо калаанын аянтына

коюлган Манастын эстелиги, Бишкек шаарына жакын Чоң-Арык айылындагы «Манас айылы» тарыхый-этнографиялык комплекстери, Ысык-Көлдөгү «Рух ордо», Таластын «Манас-ордо» улуттук-этнографиялык комплексиндеги, Ош шаарынын дарбазасындагы жана Кызыл-Кыя шаарына курулган Манастын эстеликтери, Баткен шаарындагы “Манас” комплексиндеги Манастын жана анын кырк чоросу эстеликтеринин бирине экскурсия уюштуруу сунушталат. Мугалим сабакка кандай даярданса экскурсия учурунда да экскурсиянын объектисин жана каралуучу маселелерди аныктап алат. Экскурсиянын программасын түзүп (күн тартибин), изилдөөнүн методикасы (студенттердин көңүлүн эмнелерге буруш керек), каражаттары, тапшырмалары жана экскурсиядан алынуучу жыйынтыкты түзүш керек. Мындай экскурсиялык сабактын уюштуруу үлгүсүн №3-тиркемеде бердик (№3-тиркемени караңыз).

Экскурсиядан кийин студенттерге жеке иликтөөлөр (тарыхый, библиографиялык, архивдик, интернет булактары ж.б.) жүргүзүүгө, ар түрдүү маалыматтарды топтоо тапшырмалары берилет.

Демек, экскурсия учурунда искусство чыгармалары менен таанышуу төмөнкүдөй максаттарды ишке ашырууга жардам берди:

- студент кыялында элестеткен образды көз менен көрүп, салыштыра алат;
- адамдын ички дүйнөсүн сырткы көрүнүшү аркылуу аңдап билүү сезими өсөт;
- руханий керектөөлөрүнүн көптүрдүүлүгү жогорулайт;
- студент маданий түрдө эс алат;
- турмушту көркөм көрө билүүсү жана аңдап таануусу калыптанат;
- турмуштун эстетикалык чагылуусун түшүнөт;
- искусствого кызыгуу жөндөмдүүлүгү жогорулайт;
- патриоттук сезими ойгонот;
- ички дүйнөсү тазаланат;
- тарыхый маданиятка көңүл бурат ж.б.

Манас таануу сабагын өткөрүүгө багытталган мындай метод-ыкмалар окуп-үйрөнүүнү активдештирип, предметтин башка окуу предмет менен жалпы темаларды бириктирип байланыштыруу аркылуу окутуу процессинде студенттердин таанып-билүүчүлүк иш-аракетинин деңгээли жогорулайт. Андыктан, интеграциялык ыкманы колдонбогон сабактар менен интеграция ыкмасын колдонуп өткөн сабактарды салыштырып талдоо, жыйынтыктоо сабактарын интеграциянын түрлөрүн кеңири пайдалануу аркылуу өткөзүү, анализдөө, синтездөө иштерин чогуу жүргүзүп, келечектеги сабактардын пландарын да чогуу түзгөн оң.

Манас таануу предметин башка предметтер менен тогоштуруп отуруп, окутуу процессин чыгармачылык негизде өздөштүрүүгө мүмкүн болор иш-аракеттердин түрлөрүн тандоо-сбактардын дидактикалык максатын так аныктоого да көмөк берет. Интеграциялык сабактын сапаттык деңгээли студенттердин практикалык сабактарга даярдануусунан да көз каранды. Эгерде студенттердин башка предметтерден алган билимдери жетишээрлик деңгээлде болсо, предметти тогоштуруп окутууда алардын сабакта активдүү катышуусуна жакшы мүмкүндүк түзүлөт. Ошондуктан сабакта колдонулган предмет аралык материалдар студенттердин алган билимдеринин тегерегинде тандалып алынат. Сабакты оюн, предметтик, тажрыйбалык, сүрөттөө, музыкалык иш-аракеттер менен коштоп уюштуруу да студенттердин активдүүлүгүн ашырат.

Экперименттик тажрыйбабызда Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялоодо ар кандай ыкмалар менен окутуп көрдүк. Биринчи кезекте аталган предметтен тарых предметтеринин орток мазмунун таап, андай учурлардын тизимин түзүп алган оң. Сабакты пландоо кезинде интеграциялануучу сабактын темасы тандалып алынат. Андан соң предметтердин темасын мазмуну боюнча иреттеп, окшош темаларды бириктирип өткөзүү үчүн календардык убакытты туура белгилеп койгон дурус. Биздин эксперименттик тажрыйбабызда интеграциялык сабакты өткөрүү үчүн «Географиялык реалигияда Манастын этнографиясы жана топонимикасы» деген дагы бир тема тандалып алынды.

Студенттер Манас таануу сабагында география жана тарых предметтинен алган билимдерин кеңейтип, мурдагы билимдери менен салыштырып өздөштүргөндөй даражага жеткирүүгө аракеттендик. Ошондой эле бул предметтерди эпос менен байланыштырып окутуу сабакты кызыктуу уюштурууга жана аны эсте каларлык кылып өткөрүүгө мүмкүндүк берди. Буга чейин география, тарых боюнча алган билимдери студенттерде көркөм чыгарманы түшүнүп окуу, анын эпостун мазмунун элестетип кабылдоого шарт түздү. Бул учурда биз “Манас” эпосундагы кыргыздардын географиясын изилдөөгө көп салымын кошкон окумуштуу-географ К.Матикеевдин эмгектерин пайдаландык [125, 15].

Эпостогу окуялар негизинен Борбордук Азиядагы (Кытай, Монголия) согуштук аракеттер чөлдүү талааларда жана тоолордо жүрүп, бирде жеңилип, талоонго учурап, бирде жеңишке жетип отурган. Бул аймактардын ландшафты 100 миллион жылдар мурда калыптана баштаган. Тарыхта белгилүү болгон Улуу кыргыз каганатынын күчөп турган учурунда кыргыз эли Түндүк батыш деңизден (Түндүк муз океаны) Ысык деңизге (Индия деңизи), Тайып (Аравия) элинен Түнөргөн деңизге (Тынч океан) чейинки аралыктын элин, жерин билишип, алар менен карым-катнаш түзүп турган. Ошондой эле Борбордук Азияда жамаатташ жаткан кытай, тибет, манжу элдеринин жер-суусун эң жакшы билишкен. Ошондуктан согуштарда көбүнесе жеңишке ээ болушуп, Шибердин (Сибирь) Ача-Мерин жайыгынан Кара-Тоого (Кара-Корумга), “Узун дубалдан” Хазар (Каспий) деңизине чейинки чөлкөмдөрдү байырлаган кыргыз эли аздыгынан акырындап отуруп көптөгөн жерлеринен ажырап, Теңир-Тоого гана ээлик кылып калган.

Байыртадан эле жортуулга чыкканда кошунду жер шартын жакшы билген адамдар, окумуштуу-географтар баштап жүргөнү тарыхтан белгилүү. Мисалы, Александр Македонскийдин кошунун Аристотель биздин аймакка чейин баштап келген. Ал эми «Манас» эпосундагы “Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан” деген саптарда кыргыз кошунун Бакай баштаганы айтылат. Ал дайыма кошундун алдында жүрүп, кошун өргүй турган жер, согуш

болуучу талааны, кошундун жолун тактайт. Бакайдын география, астрономия жагдайында өтө билимдүү инсан экендигин Азия чөлкөмүнүн тоолорун, сууларын, ашууларын так билишинен билсе болот. Манасчы С. Орозбаковдун вариантында 547 топонимдик аталыштагы жер-суу аттары жолугарын окумуштуулар баса белгилешет. Анын Борбордук жана Орто Азияга тиешелүүсү – 160, Жети-Суу, Жунгария, Чыгыш Түркстанга – 180, Монголияга – 90, Кытай жана Манжурияга – 55, Алдыңкы Азия, Иран, Аравия, Индияга – 16, Чыгыш Европага – 8. Мындан эпостогу окуялар эбегейсиз чоң чөлкөмдү кучагына алса да, негизги окуялар Теңир-Тоо, Жети-Суу, Жунгария, Чыгыш Түркстанга, Алтай, Монголияда болуп өткөнү айтылат.

Борбордук жана Орто Азиядагы эң чоң тоо системасы 2450 чакырым узундукту түзөт (Борбордук Азиянын географиялык картасы пайдаланылат). Ал эки бөлүктөн туруп, Кыргызстандын аймагындагы бөлүгү эпосто Азирети-Тоо, Теңир-Тоо, Чоң Ала-Тоо (Батыш-Тянь-Шань), ал эми Бобордук Азиядагы бөлүгү Кичи Ала-Тоо (Чыгыш-Тянь-Шань) деп айтылат. Тоонун бул эки бөлүгү Муз-Зоодо биригип, андан батышты жана чыгышты карай бийиктиги азайып отуруп, чөлгө кирип жок болот. Хан-Теңир тоосунан үч тоо чынжыры бөлүнүп, алар эпосто түрдүүчө айтылат. Ысык-Көлдүн күнгөйүндө Улабастын тоосу (Сары-Жаз) башталып, ал Опол-Тоо (Какшаал-Тоо) андан ары Ара-Түз (Арпа), Даван (Фергана) тоолору менен биригет. Эпосто бул аймак мындайча айтылат:

Анжыян Кашкар арасы,

Ала-Тоонун бийиги,

Андагы аты Ара-Түз,

Азыркысы атагы

Арпа деп айтат анык сөз [121, 1488].

Эпосто Азирети-Тоо көптөгөн чоң жана кичине тоолордон тураары айтылат. Алар Кең-Кол, Талас тоолору, Орто Чаткал (Пскем), Алай, Суусамыр ж.б. дайыма Ала-Тоо деп айтылып, кыргыздын ата конушу жайыттуу, суулуу жерлер экендиги Манастын Алтайдан бери көчкөндө сүрөттөлөт. Көптөгөн

окумуштуулар-тарыхчылар, археологдор, географтар Борбордук Азияны байыркы цивилизациянын чыгыштагы өзөгү болуп, ал Египетте – Нил, Грецияда – Афина, жакынкы чыгышта – Месопотамия сыяктуу чоң ролду ойногон деп белгилешет. Манас доорунда жашаган кыргыздар Орол (Урал) тоодон Желпимиш-Жеткайтка (Индия), Хазар (Каспий) деңизинен Мухит көлүнө (Кытай деңизи) чейинки аралыкты так билишкен. Манасты Алтайда хан көтөрүү учурунда кыргыз жери жөнүндө мындай маалымат берилет жана андан ары кытай-калмак жери, эли жөнүндө ханга айтышат:

Ары чети Орол Тоо,
Эске алып деңиз көлүнү,
Талашып Иле чөлүнү.
Оркун (Орхон) дарыя жери бар,
Анын ары жагында (чыгышында)
Уюган калмак эли бар.
Көкө-Нор көлү бар.
Губий-Шамуу (Гобби-Кумтаг) чөлү бар.
Теңир-Ноор (Тенгри-Нур) көлү бар
Текши-Арш (Бейшань) деген чөлү бар.
Кесепет шаар Кантон бар.
Таңшут (Тайюань) деген шаар бар,
Каспан Кара-Тоо(Наньшань),
Ар жагы Мухит Көл деген [123, 352].

Эпосто Ажыбай менен Айдардын алтымыш тилди билишин кыргыздардын билим алган, илимдүү кишилери болгондугун жана башка элдер менен тыгыз байланышта жүргөнүнөн кабар берет. Көкөтөйдүн ашына Бокмурун Каркырадан туруп, Азия чөлкөмүн Айдарга толук баяндап баруучу жердин алыстыгын күн эсебинде айтат. Мындай тактык азыркы географтар үчүн да оңойго турбастыгы маалым.

Кыбыланы (Батышты) бет алып,
Кылчайбай жолго кириңиз.

Бухарай шарып ары жагы
Бузулган чамбыл бери жагы.
Эң бир чети элиңдин
Орто чаткал жердеген
Буудайык уулу Музбурчак [123, 1490].

Бул ыр саптарынан кыргыз элинин батыштагы чек арасы Бухара шаары экендиги, ал Орто Чаткалда (Чыйырчык өрөөнүндө) жашаган Музбурчакка таандык экендиги көрүнүп турат. Ал эми Бузулган Чамбыл бул Кара–Тоо, Ак-Тоо, Нура-Тоолор. Себеби бул тоолор тектоникалык күчтүн натыйжасында талкаланып бузулган. Азыр да Ак-Тоонун ортосундагы ашуу Чамбылдын ашуусу деп аталат.

Андан ары сен барсаң,
Бадахшан, Балык (Балх) жери бар.
Албан түрдүү эли бар,
Маамытсултан ханы бар.
Аскерге чыгар адамы
Алты жүз миң саны бар [123, 1491].

Мында көп уруудан турган Ооганстан, андагы Кичи Памир тоолору, Балх шаары жөнүндө айтылды.

Андан өтүп сен барсаң,
Мысыр (Мисир, Багдад) менен Көпө бар.
Сейиттин уулу Кемел бар.
Андан өтүп аларсың,
Күн батарга саларсың.
Кубайыстын (Аравия чөлдөрү) чөлү бар,
Ар жагынан андасаң
Дарыя- Шор көлү бар,
Тайып урук пери бар
Тайыптын (Сауд Аравиясы) Көнөк беги бар,
Андан өтсөң дайра бар...[123, 1493]

Бул ыр саптарында Айдар Иран жана Ирак элдерин ашка айтып, кийин Кубайыстын чөлү аркылуу Арабстандын беги Көнөккө кабар бермек. Ыр сабындагы Дарыя-Шор Тигр дарыясын бойлой жайгашкан туздуу көлдөр. Андан кийин Айдар Ефрат дарыясынан өтүп, Тайып-Перилер өлкөсү (Аравияга) барып, Таиф шаарына кабар берген. Андан ары Желпинишке (Индия), Алтын–Казык жылдызына багытталып, оң тарапка (түндүк-чыгышка) жол тарта тургандыгын айтат. Эпосто Айдар ар бир шаар, өлкөлөрдү толук кыдырып чыккандыгы айтылбайт. Айдар ошол тараптагы хандарга, баатырларга, балбандарга кабар берет, алар өз элине жеткирет.

Кыргыздардын географиялык маалыматы эң жогорку болгонун Айдардын бул аралыктарды тогуз айда басып өтө тургандыгы так баяндалып, тогуз ай толук толгондо ашка коноктордун келе башташы айтылат:

Толгонуп дүйнө жүзүнө,

Тогуз айда жетиптир.

Тогуз ай толук толгондо,

Үч жүз миң тиккен үйү бар,

Үч ата уулу бийи бар... [123, 1498] - деген саптар менен толукталат.

«Манас» эпосу тарыхый окуяларга катышкан элдердин, уруулардын саны менен да айырмаланат. С.Орозбаковдун варианты менен тактаганда, 115 этноним катышып, анын 8и кыргыз элине, 55и түрк элдерине, 22и монгол тилдүү элдерге, 19у кытай элине, 3ү перстерге, 2си христиан элдерине, дагы 2си Европа элдерине жана бирден Жапанга, еврейлерге, эргежээлдерге, арабдарга тиешелүү экендиги ырасталат. Эпосто жолуккан казак (кайсак), аргын, кыпчак, түрк, нойгут, ногой, найман, жедигер, катаган, канды, уйшун, алчын, коңурат, өзүбек, татар, дөлөс, кара калпак, угус этностору Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн доорун көрсөтсө, ал этностор азыркы кыргыз элинде урук жана уруу катары жолугушу кыргыздардын этногенетикалык татаал курамдан калыптангандыгын жана башка түрк элдери менен бир уңгудан таралгандыгын ырастайт [125, 60].

Мындай интеграцияланган сабактарда географиялык картанын жардамы менен эпостогу сюжеттик окуялардан кыргыздар басып өткөн жолдорду аныктоого болот. Аны студенттер өз алдынча иштөө сааттарында аткарышат. Алар эпостогу кыргыздардын Ала-Тоодон Алтайга көчкөндөгү жана Алтайдан кыргыздардын Азирети-Тоого көчкөндөгү жол картасын түзүү тапшырмаларын алышат. Студенттер тапшырмаларды аткарууда эпосто аты аталган жерлердин байыркы кыргызча топонимдик аталыштары менен бүгүнкү күндөгү жаңыча аталыштарын салыштырып кароого жана эпостон ал жерлерде жашаган байыркы жана азыркы этностор тууралуу маалыматтарды аныктоого багыт алышат. Аткарылуучу тапшырмалар студенттер өздөштүргөн материалдардын тегерегинде болушуна көңүл буруш керек.

Мындай сабакты уюштуруу студенттердин санжыраны үйрөнүүдө да пайдалуу каражаттардын бири болуп эсептелет. Манас таануу предметин тарых, география сабагы менен интеграциялап өтүүдө өзгөчө студенттердин таанып билүүгө болгон иш-аракеттери айрыкча өсөрүн байкадык.

Сыноо иштери кезинде интеграциялык окутуудан мындай жыйынтыктарды алдык :

1. студенттердин ой-жүгүртүүсүнүн илимийлүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзөт;
2. студенттер үчүн таанып–билүүнүн табигый-илимий методдорун кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт;
3. курчап турган дүйнөдөгү объективдүү байланыштар чагылдырылат; илимдердин бирдиктүү комплекси түзүлөт;
4. студенттердин билим сапаты жогорулайт;
5. тарых, география жана Манас таануу сабактарына болгон кызыгуу ойгонот;
6. студенттердин Манас таануу менен тарых сабактары ортосундагы жалпылык түшүнүгү калыптанат;

7. студенттердин окуу китептеринде сунушталган нерселерге салыштырмалуу татаалыраак нерселерди түшүнүп, окуусуна, өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө болгон ишенимди калыптандырат;

8. окумуштуулардын илимий эмгектерин мындан аркы окуу процессинде студенттер тарабынан пайдаланууга жардам берет;

9. студенттердин кругозорун кеңейтип, алардын чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн өнүктүрөт;

10. Манас таануу жана тарых боюнча негизги курстун программалык материалын өздөштүрүүгө, терең түшүнүүгө жардам берет;

11. студенттерди илимий изилдөө ишине багыттайт.

Интеграциялап окутууда предметтердин мазмунун жалпы бир бүтүндүккө бириктирүү үчүн ал бүтүндүн өз ара бөлүктөрүнүн өзүнчө бөлүкчөлөрүнө ээ болуу зарыл, о.э. өзүнчө бөлүкчөлөрдү кайрадан бириктирип түшүнүү, бүтүндүктү чогултуп түшүнүү аркылуу гана ишке ашат. Демек, окутуу процессинде элементтерди интеграциялоо кандай ишке ашырылышын, элементтерди бириктирүүнүн этаптары, интеграциялоонун жүрүшүн, эмне себептен интеграциялануучу элементтердин автономдуулугун сактоо зарылдыгын, интегративдүүлүктүн жаңы сапаттары кантип пайда болорун көрсөтүү максатка ылайык келет.

Мындай проблеманы ар тараптуу үйрөнүүдө таанып-билүүдөгү табигый-илимий методдун комплекстүү колдонуу шартында гана аткарууга мүмкүн. Ал өзүнчө төмөнкү элементтерди камтыйт:

а) проблеманы түшүнүү, аны так аныктоо жана башка проблемалардан ажыратуу;

б) алынган проблемаларга байланышкан бардык кырдаалдарды үйрөнүү;

в) проблеманы чечүүдөгү изилдөөнү жандандыруу;

г) гипотезаны текшерүү боюнча эксперимент жүргүзүү жана аны пландаштыруу, көзөмөлдөө экспериментин жүргүзүү;

д) жыйынтыктоо жана аны негиздөө, проблеманы чечүүнүн оптималдуу ыгын тандоо;

е) жыйынтыктарды жаңы кырдаалдарга таратуу.

Демек, Манас таануу предметин окутууда тандалган ар бир теманы башка предмет менен жакындатуу жана шайкеш келтирүү интеграцияланган сабактардын технологиясын түзөт. Мындай сабактар темалардын көркөмдүк-эстетикалык элементтерин эске алуу менен предмет мугалимдеринин өз ара макулдашуусу жана биригип иш кылуусу аркылуу ишке ашырылат. Сабактарды интеграциялоо аркылуу студенттердин кабыл алуусу, руханий көз карашы, чыгармачылыгы, эстетикалык таануусу жана ой-жүгүртүүсү өсөт. Окутуунун дидактикалык жеткиликтүүлүк принциби ишке ашырылат.

2.3. Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуу боюнча методикалык иштердин системасы

Азыркы мезгилде илим менен техниканын өтө тез өнүгүшү, жаңы технологиялардын турмушубузга кириши учурдагы билим берүүнү алдына коюлган дидактикалык талаптарды өзгөрттү. Бул биздин өлкөбүздөгү билим берүү системасынын жаңылануусунун жана мектептерде, ЖОЖдордо билимдин мазмунун өзгөртүүнүн зарылчылыгын пайда кылды. Илим жана информатика дооруна ылайык сапаттуу иштей ала турган, жогорку жашоо стандарттарын камсыз кыла алган, түрдүү көндүмдөргө, терең билимге ээ болгон интеллектуалдуу, компетенттүү, мобилдүү, социалдашууга тез кирген жаштарды тарбиялоо бүгүнкү күндөгү негизги милдеттердин бири болуп калды.

Ушул маселелерди чечүүдө Европа мамлекеттериндеги окутуу процессинде колдонулуп жаткан Болондук системага (б.а. кредиттик технологияга) өтүү маанилүү ролду ойноп баратат. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында да Болондук процесс практикалана баштады.

Дегинкисинде, кредиттик технология аркылуу окутулуучу дисциплиналар үч топко бөлүнөт: биринчиси мамлекет тарабынан көрсөтүлгөн, экинчиси ЖОЖдор тарабынан белгиленген, үчүнчүсү студенттер өздөрү тандаган дисциплиналар. Мында, КРнын Билим жана илим министрлигин атайын токтому аркылуу Манас таануу предмети мамлекет тарабынан көрсөтүлгөн

дисциплиналарга кирет. Болондук процессте предметтерге бөлүнгөн сааттар кредит менен өлчөнөт. Манас таануу предметин үйрөнүүгө берилген саат – 64 саат. б.а. 4 кредит (ар бир кредит 15 саат). Анын ичинен, аудиториялык-практикалык саат – 16 саат лекция, 14 саат (2 кредит) практикалык саатка ылайыкташтырылган. Студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн бөлүнгөн саат - 30 саат (2 кредит). Ар бир семестрдеги кредиттин көлөмүнө жараша модуль алынат. Модулдун тапшырмалары программанын негизинде белгилүү бир бөлүмдөрдөн кийин тест аркылуу, жазуу жүзүндө, оозеки ж.б. формаларда, ошондой эле ал тапшырмаларды студенттер реферат, доклад жазуу, эссе, дил баян, буклет даярдоо аркылуу аткарышат.

Модулда студенттердин билими 100 баллдык система аркылуу бааланат. Ар бир семестрдеги модулда тапшырмалардын оор-жеңилдигине карай балл берилет. Жыйынтык балл б.а. баа экзаменде коюлат. Студенттер ар бир модулга алдын ала даяр болушу талап кылынат. Модульдарды өздөштүрүү студенттин жеке иш аракетине байланыштуу болот. Булардын бардыгы кредиттик технологияга ылайык мугалим тарабынан түзүлгөн Манас таануу предмети боюнча силлабуста (sullibus) берилет.

Силлабуста жумушчу программа сунушталып, анда предметтин максат жана милдеттери, өтүлүүчү лекциялык жана практикалык темалар жана алардын негизинде студенттердин өз алдынча иштеринин тизмеси, тапшырмалары, көлөмү орун алат. Кредиттик технология шарттарында студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн ролу жогорулайт. Студенттердин өз алдынча иштери (СӨАИ) эки формада жүргүзүлөт: биринчиси – окутуучунун көзөмөлү астында иштөөсү, ушул саатта кээ бир түшүнбөгөн суроолор боюнча студенттер окутуучу менен аудиторияда бирге иштешет; экинчиси – студенттердин аудиториядан тышкары өз алдынча иштөөсү б.а. ар бир студентке берилген жекече тапшырмалар аткарылат.

Кредиттик технологияга байланыштуу ЖОЖдордо Манас таануу предметине берилген көлөмдөгү саат өлчөмүнүн аздыгынан, биз предметтин мазмунунун кененирээк чагылдыруу максатында интеграциялап окутуунун

атайын курсун түзүп, аны тандоо аркылуу өтүлүүчү дисциплиналарга киргизип, тажрыйба жүргүзгөнүбүз жөнүндө I главада белгилеп өткөнбүз. Жумушчу программасында көрсөтүлгөн студенттерге берилүүчү билимдер сабак учурунда практика жүзүндө ишке ашырылат. Ал эми сабакты уюштуруу үчүн, адегенде, анын максат-милдеттерин аныктоочу, студенттер тарабынан өздөштүрүлүүчү билим жана билгичтиктерди эске алган жана теманын мазмунун камтуучу планды түзүү талап кылынат.

Сабактын планы – бул чыгармачылык изденүүнүн башаты. Мугалимдин интеграцияланган сабактын каражаттарын таба билүүсү үчүн иш-аракеттин конкреттүү программасы зарыл. Эң биринчи мугалим өзү үчүн ыңгайлуу конспект түзүш керек. Анда мугалим «Манас» эпосун тарых дисциплинасы менен интеграциялоонун алдынан төмөнкү маселелерди тактап алат:

1. интеграциялоонун темасы, интеграциялоонун максаты, милдети аныкталат;
2. интеграциянын мазмуну жана тарых предметинин же предметтин ичиндеги кайсы бөлүктөр (тарыхый окуялар, доорлор, тарыхый инсандар, материалдык жана руханий маданият, топонимдер ж.б.) киргизилиши;
3. сабактын формасын (сабак-лекция, сабак-семинар, сабак-конференция ж.б.), сабактын алып баруу методун (проблемалык баяндоо, издөөчүлүк, изденүүчүлүк ж.б.) тандоо;
4. бирге сабак өтүүчү предметчи мугалимдин теманын алкагында гана аракет жасоого болгон даярдыгы жана анын көз караштарынын дал келүүчүлүгү;
5. сабакты өткөрүүнүн убактысын, ордун аныктоо;
6. интеграциянын деңгээлин (күчүн) белгилөө;
7. пайдалануучу окуу каражаттарын тандоо;
8. студенттердин сабакка даярдыгынын деңгээлин эсепке алуу;

9. аларга теманын алкагында предметтерди байланыштырып турган ойлондуруучу суроолорду даярдоо;

10. интеграциялык сабакта окуучулардын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын аныктоо;

11. жыйынтыктарды жаңы кырдаалдарга таратуу.

Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялоонун мазмуну Манас таануу, тарых жана психологиялык, педагогикалык илимдин талаптарына ылайык келүүгө тийиш. Сабак логикалык жактан так жана айкын, материалды баяндоо образдуу-эмоционалдуу, предметтерден алынган материалдар бири-бири менен айкалышып, бириктирилген жалпылоолор жана корутундулар ынанымдуулугу менен өзгөчөлүнүшү керек.

Манас таануу сабагында жалпы педагогикалык жана дидактикалык багыттагы үч максат коюлат:

1. Билим берүү максаты: эпостун сюжеттик окуяларынан, жаралуу тарыхынан, Манас таануу илиминин тарыхы, манасчылар жана изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен кыргыз тарыхын, маданиятын, жашоо-образын, элдүүлүгүн аң-сезимдүү таанып-билүү, ой-жүгүртүп, түшүнүп, баалап, корутунду чыгарып билим алуу.

2. Өнүктүрүүчү максат: студенттердин ой-жүгүртүүсүн илимийлүүлүгүн андан ары өнүктүрүү.

3. Тарбиялык максат: программадагы материалдар аркылуу студенттердин аң-сезимине улуттук идеяларды калыптандыруу, Манастын осуяттарын сактоого тарбиялоо.

Интеграциялык сабак – бул мугалим менен студенттердин жандуу чыгармачылыгы. Эң негизгиси: интеграциялык окутуунун максатынан келип чыгып, түшүнүктөрдү окутуудагы кээ бир тараптарын жалпы бирдикке чогултуп, окуу материалын тереңдетип түшүнүүсү боюнча студенттердин аналитикалык системалык ишмердүүлүгүн өздөштүрүүнү камсыз кылат.

Азыркы учурда сабактардагы ар түрдүү предметтерди, айрыкча гуманитардык предметтердин циклинде интеграциялоо жаңылык эмес. Предметтерди интеграциялоодо окуу предметтери системалуу үйрөтүлөт, башка предметтердин методикалык, теориялык мыйзамдары да кошо окутулат, тактап айтканда предметтер аралык интеграцияны предметтик интеграция толуктап барат. Натыйжада, билимдин жаңы категориялары, сапаттуу ыкмалары пайда болот. Билим берүү тармактарында (мектеп, орто жана жогорку окуу жайлар) предмет мугалимдеринин бирдиктүү өткөн сабактары практикада колдонулуп келет.

Интегративдүү сабактын түрү өтө көп. Эки предметти, үч-төрт же беш предметти да бир сабактын өзүндө интеграциялоого болот. Мурдагы бөлүмдө интегративдүү сабакты эки жана андан да көп предмет мугалимдери менен биригип же мугалимдин жалгыз өзү базалык билиминин негизинде айкалыштырып өтүүсү мүмкүндүгү жөнүндө айтып өткөнбүз. Ошонун негизинде мугалим интегративдүү тема менен бөлүмдөрдү, курстарды, блокторду карап чыгат. Интегративдүү курсту кандайдыр бир тема боюнча сынак же таймаш, олимпиада, аукцион түрүндө өткөрсө да кызыктуу болот. Мында мугалим өзүнүн чыгармачылык жөндөмүнө жараша ар кандай ыкмаларды тандай алат. Интегративдүү сабактарга коюла турган негизги милдеттердин бири – студенттердин өз алдынча иштөөсүнө кеңири жол ачуу. Интеграция процессинде окутуунун материалдарынын мазмунун ар тараптан кеңейтип, үйрөнгөн материалга болушунча терең анализ жасоого мүмкүндүк берилет. Мындай сабактар белгилүү бир темада тереңдетилген билим берүүнү көздөйт. Сабак процессинде билим берүү системасынын пайдалуу жана жаңы ыкмаларын колдоно билүү кажет. Ал ыкмалар окутуу процессинде берилген тапшырмаларды студенттердин өз алдынча чыгармачылык менен чече билүүсүнө жана алардын логикалык ой-жүгүртүүсүнө багытталат. Предметтердин ар тараптуу болушу билимдин терең болуусуна шарт түзөт. Предметтерди сабак процессинде бири-бири менен байланыштырып окутуу болсо, студенттин билим деңгээлинин өсүшүнө таасирин тийгизет. Окутууда

туура тандалган методика мугалимдин сабактын максатына толук жетүүсүн камсыздайт. Бул багытта окутуунун активдүү методдору адистерди даярдоодо перспективдүү жолдорунун бири катары кызмат кылат жана студенттердин таанып-билүү ишмердүүлүгүн калыптандырат. Интеграцияланган сабактарды лекция, практика, семинар, студенттердин өз алдынча иштөөсү, модулдук окутуу, өзүнчө темалар боюнча конференция, дебат, кроссворддор, иштиктүү оюндар, сахна сабак ж.б. методдор аркылуу уюштуруу иштердин системасын түзөт. Ал эми бул системаны окутуунун технологиялары ишке ашырат.

Окуу процессинде интеграция стихиялуу жана башкаруу формаларында жүрүшү мүмкүн. Биринчи учурда студент тигил же бул теманын үстүндө мугалимдин жардамысыз эле окулуп жаткан предметтик маселелерди башка предметтерден алган маалыматтары менен толуктап, колдоно алат. Бардык окуу предметтерин үйрөнүүдө **стихиялуу интеграцияны** уюштуруу ыңгайлуу жана натыйжалуу ыктардын бири.

Эпосту окутууда стихиялуу интеграция дайыма кыргыз тили предмети менен коштолуп жүрөт. Ч.Валиханов: “Азыркы кыргыздардын байыркы кыргыздардан таптакыр бөлүп кароого болбойт, тескерисинче бири-бири менен байланышта турат”, – деп белгилеген [112,164].

Карагай жалгыз, мен жалгыз,
Кайрылаарым дагы жок,
Кайгуулга чыгып сыр айтар,
Кайрылаарым бирөө жок.
Бүгүн көргөн эртең жок,
Үзгүлтүк кылып адамды,
Кейитет экен дүйнө шок. [121,14]

Мында кыргыз тилинин, «Манас» эпосунун сөздүк курамында байыркы түрк тилинин көптөгөн элементтери, ыр уйкаштыктары сакталгандыгын көрүүгө болот. "Манастын" тили көркөмдөлгөн, миллиондогон саптарды ырга айланткан ыргактуу тил экендигин белгилеп өтүп, андан соң эпос боюнча

сөздүк жумуштарын аткарышат. Мисалы төмөнкүдөй тарыхый сөздөрдүн маанилери чечмеленет:

кайгуул – чалгын

ажо – падыша , баш кан, мамлекет башчысы

жайсаң калмак сөзү – башчы

жаң-жуң монгол сөзү – башкы командачы, полководец

даң-калмактардагы административдик чин

дуу-дуу - аймактык кытай жарым каны, провинциянын башчысы.

Мындан кийин төмөнкүдөй сөздөрдүн синонимдери табылат: кайгуул – эрөөл – жесек – кароол – чыңоол – сакчылык – күзөт – чалгын – тоорул ; чоро – бөгөл – нөкөр – жоокер – кыргак (ишенимдүү чорого айтылуучу эпитет сөз) – сардар – саркер.

Башкаруу маанисин туюндурган терминдер:

Або-бек, ажо, каган, баш каган, кан, кол башчы, жол башчы, зардал (баатыр, жол башчы), кашка (уруу башкаруучу же уруудан, жоокерлердин арасынан чыккан мыкты жетекчи), сай кашка (өңкөй баатыр), сардал (башкаруучу, мыкты билерман), калдай, саркер, падыша, бек, бий, улук, султан, манап, уруу башчы, эрен башы.

Эскирген сөздөр: **Албарс**-өтө курч болоттон жасалган курал.

Жазайыл-замбиректин бир түрү, чоң мылтык.

Очогор-эски мылтыктын түрү.

Тинте-бычак, канжар, шамшар.

Саадак-жаа салып жүрүүчү булгаары баштыкча.

Туулга-металлдан жасалган баш кийим.

Чарайна-баатырлардын төшүнө, далы ортосуна тартыла турган темирлери, денеге кынаптап жасалган ичтен кийиле турган соот кийим.

Бадана-кооздоп жасалган ок өтпөс сырткы кийим.

Соот-металлдан жасалган аскердик ок өтпөс кийим.

Олпок-1.Баатырлардын соот менен кошо кийүүчү калың сырткы жоо кийими. 2.Кебез, жүн олпокко металл тор кошулат. 3.Манастын ак олпогу. **Чалбар**-кандагай шым.

Көк жеке-мурунку мезгилдерде баатырлар кийүүчү өтүк.

Чобдор өтүк-каңылтыр калак темирлер менен капталган ок, найза өткүс өтүк.

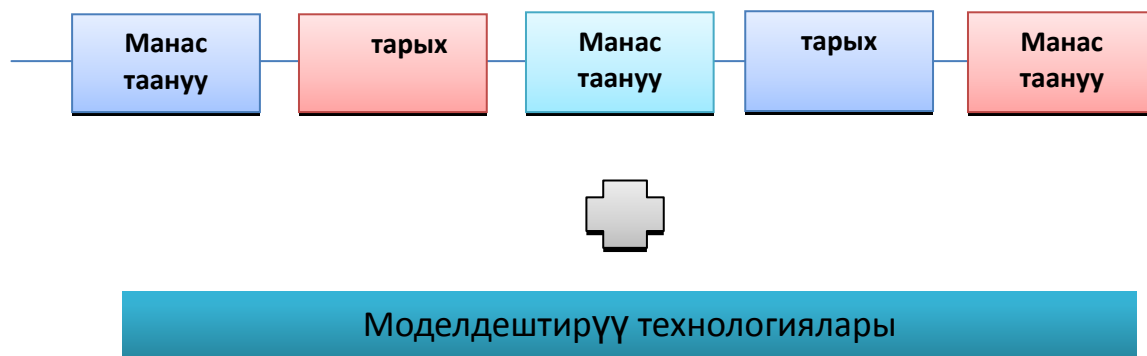
Сөздүк жумуштарынан кийин бул сөздөрдүн тегерегинде афоризм, фразеологизмдерди жана макал-лакаптарды жазуу жана алардын маанисин чечмелөө жумуштары сунушталат. Мисалы: Жүрөгүндө жалы бар, суук укурук салуу, түндүгүн түшүрүү, жер жарылып термелет, балтыр эти толо элек, талпагын ташка жаюу, сырты жалын, ичи чок, кабыргасы сөгүлүп, койнунда котур ташы бар ж.б.

Начар чоро—жолдо жаткан дөңгөч. Ханы бар аскердин аштыгы бар.Тоо ташсыз болбойт, эл башсыз болбойт. Чокморлуу жоого темир калкан камда. Жоо чапкан алпка айып жок. Калайык колдогон алп-журт ээси. Каны жок калк болбойт, эли жок кан болбойт.

Манас таануу предметин кыргыз тили менен интеграциялоодо эпостогу архаизм же тарыхый сөздөрдүн маанилерин табуу, афоризм, фразеологизмдерди кепте пайдалануу сыяктуу жумуштар аркылуу студенттердин эпостун тилин түшүнө билүүсүнө жана кеп байлыгын өстүрүүгө бир кыйла шарт түзүлөт. Студенттер бул жумуштарды аткарууда К.К.Юдахиндин сөздүктөрүн, кыргыз тилинин түшүндүрмө жана фразеологиялык сөздүктөрдүн жардамында аткаруусу сунушталыш керек. Студенттер мындай тапшырмалар аркылуу тарыхтагы жана эпостогу баатырлардын жоо-жарактары, жоо кийимдери, аскердик тактикалар, мамлекетти башкаруу системасын тарыхый булак экендигин даана аныктай алганга жана элестетүүгө жетишилет.

Манас таануу предметин окутууда кыргыз тилинен башка предметтерди да стихиялуу интеграцияланышын карап чыктык. Мисалы, «Манас» эпосундагы кыргыздардын дүйнө таанымы, диний ишенимдери жөнүндө сабак

өткөндө студенттер эпостон мугалимдин жардамысыз эле тарых жана дин таануу предметтеринен алган билимдерин эпостогу материалдардан таап, далилдей алышат. Мындай сабактарды интеграциялоонун аралаш түрүн жүзөгө ашыруу технологиялары аркылуу уюштурууга болот (Сүрөт 16).

Сүрөт 16. Аралаш типти жүзөгө ашыруу технологиялары

Эпосто Семетей Букардан чыгып Таласка келе жатканда Сары дайраны кай жеринен өтөрүн пйбилбей, апкаарып турганда атасы Манас көзүнө көрүнүп, жол көрсөтүп, өзү баштап кечип бериши сыяктуу окуялардан көзгө көрүнүүчү пир, рух, арбак колдоо ишенимдери бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатканын айтууга болот.

Манасчылардын манасчылык өнөрлөрүнүн калыптанышында да түш көрүү, аян алуу, рух колдоо, касиет алуу сыяктуу окуяларга туш болушун бүгүнкү күнү эч ким тана албайт. Бул ишенимдер азыркыга чейин сакталып келет. Мындай ишенимдер тарых илиминде **анимистик түшүнүк** деп, анда чексиз ааламдагы кудурет-күчкө кайрылат. Эпостун көпчүлүк элдик варианттарында Манас жана анын чоролору ант бергенде, алардын оозуна пайгамбарлардын аттары кирбейт, алар "төбөсү ачык көккө", "төшү түктүү жерге", асмандагы айга, күнгө, караңгы түнгө жалынышат. Ал эпосто мындай айтылат:

Мойнуна курун салынып,
Мазарды көрсө бай Жакып,
Баркырап ыйлап жалынып,
Бербесең Теңир чарам жок,

Жанымда болгон карам жок [121, 15].

Мында Теңир менен Асман синоним сөздөр эмес, Теңир менен Кудай, Алла синоним деген түшүнүгү каралат. Азыркыга чейин кыргыздар: “Улуу жараткан! Теңир колдосун! Манас атанын арбагы колдосун! Жигит пирим колдосун!”-деген каалоо-тилектерин айтышып, чексиз ааламдагы кудурет-күчкө кайрылышат.

Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушу, Манастын көк бөрү болуп кубулган кырк чилтенге жолугушу, ууда жүрүп Желмаянды, андан соң сур күчүктү таап алышы жана ага иттин пири катары ишениши, кыраан куштардын, аттардын же болбосо бугу, кайберендердин ыйыктыгы, колдоочулук касиеттери эпосто көп кезигет. Маселен, Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Көк жору тууган көзү ачыла элек кызыл эт күчүктү Манас Медияндын чөлүндөгү *Кум-Булактын* боюндагы кумайдан, кайыбынан таап алат (кыргыз уламыштарында Кумайык жорунун жумурткасынан чыгып, аны жети күнгө чейин таап алса, кыраан итке, андан кечиксе жоруга айланат, элде жору мисалдаш куш түшүнүгү калыптанган). Ошондо Кумайыкты «сыңар күнөө кылбаган зайып багат», — деп угуп, Букардын каны Темиркандын кызы Каныкейге куда түшүп: «Кумайык багып сен берсең, Азарым анык салармын. Кол жеткен жердин баарына, Каныш кылып алармын, Артылып камчы чаппасмын, Айкалтып күнү албасмын. Бенделигим билгизбейм, Бек сөзүн сага тийгизбейм», — дейт. Каныкей «Күндүзүндө тынч албай, Түн ичинде уйку албай, Оозу менен сүт берип, Колу менен эт берип, Кырк кез ордун түбүнө багат» [117, 146].

Манас өлгөндө анын башка сыйкырдуу жаныбарларындай эле Кумайык мөгдөп, аза күтөт, анын касташ туугандары Абыке, Көбөшкө кызмат кылыштан моюн толгойт. Семетей Букардан Таласка алгач келгенде жолунан биринчи болуп тосуп чыгат, ал Кыяс колдуу жарадар болгондо, сөөгүн душмандан коргоп, эч кимди жолотпойт. Кийин Семетей, Бакай, Айчүрөк, Күлчоро кайып болуп, дүйнө кезип кеткенде, касиеттүү жаныбар катары ал дагы кайып болот.

Мындай ишенимдер **тотемизм**, диндин байыркы формасы деп белгиленет. Ал уруучулук коомдо пайда болуп, айрым уруулардын тегин (бугу, сарбагыш, жагалмай, бөрү ж.б.) жаныбарлар, өсүмдүктөр менен байланыштырып, алардын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенишкен.

Байыркы руна жазууларында: *“Мен жети карышкыр өлтүрдүм, мен илбирс менен бугуларды өлтүргөн жокмун”*, -деген саптарда илбирс менен бугулар тотем катары көрсөтүлгөн [162,212].

Эпосто **фетиштик түшүнүктөр**, б.а. буюмдардын, нерселердин (тумар, бут, жай таш, тул ж.б.) кереметтүү күчүнө ишенген көз караштар да арбын. Калмак-кытайлар азыркыга чейин бут жана бурканына сыйынышат. Эпостун сюжетинде берилген Көкөтөйдүн ашында Жолой өзүнүн бурканына сыйынып, колдоо күтөт. Байыркы кыргыздарда өлгөн эркектин үйүндө маркумду элестетүүгө тийиш болгон жыгачтан, териден ж.б. куурчак сымал тул жасоо салты болгон. Тикесинен коюлган жаздыкка маркумдун чапанын жаап, үстүнө чалмасын коюп, бурчка коюлуп, көшөгө тартышкан жана чоң ашын бергиче, б.а. бир жыл сакталып, кийин өлүк коюлган жерге көмүлгөн. Бул салт адам өлгөндөн кийин да жаны жашай берет деген ишенимде анын арбагын сыйлоо, кастарлоо түшүнүгүн эске салган. Мунун далилдерин археологиялык казылмалар аркылуу таштык маданият жана байыркы түрк мезгилине таандык көр куурчактарын Тувадан жана кыргыздар жашаган аймактардан, Түштүк Кыргызстандан да табышкан. Эне-Сай ташка чегилген жазууларда төмөнкүдөй саптар бар:

Жетимиш бир жашымда көк теңирдеги күндү көрүүдөн калдым. Силерден, өз мамлекетимден, силерден, жеримден, өз суумдан, силерден...Менин канышам мунарада тул жасады. Силерден.. [162,212].

Эпосто Манас каза тапканда Бакай жыгачтан Манастын сөлөкөтүн, тулун жасап, ак кийизге ороп, күмбөзгө койдурат. Каныкей энебиз болсо Манастын сөөгүн душмандар кордобостугу үчүн Эчкилинин Кара-Зоосун ойдуруп, баатырдын денесин ок өтпөс жибектен жасалган ак олпок менен жаап, курал-жарагын жанына коюп, үңкүргө жашыруун койдурат. Байыркы кыргыздарда

өлгөн эркектерди курал-жарагы менен, аялдарды зер буюмдары менен коюу культу сакталган.

Эпосто Көкөтөй көзү өтөрдө:

Кылыч менен кырыңар,

Кымыз менен кырыңар.

Чарайна менен чаптаңар,

Булгаары менен каптаңар [123, 1449], -деген керээзи баатырдык (антикалык) доордогу сөөк коюу салтын баяндап турат .

Тарых барактарындагы маалыматтарда Күнчыгыштагы көчмөн турмуш өткөргөн уруулар жана улуттар өздөрүнүн атактуу адамдары каза болгондо анын өлүгүн арча жыгач тактага таңып, эл жашаган аймактан алыс, обочо жерде өскөн бийик дарактын башына илип коюшканы айтылат. Арадан бир жыл өткөн соң, табытта калган сөөктү алып келишип, өрттөп, же жерге көмүшкөн. Кыргыздар ошондон бери сөөк коюу же сөөк жашыруу деп келишет. Аскер жүрүш учурунда баатырдык менен курман болгон жоокердин этин шылып, сөөгүн чаначка салып, “туулган жердин топурагы буюрсун ” деп мекенине алып келип, жерге жашыруу салтын кыргыздар ыйык сактаган [131, 46].

Кыргыздар эзелтеден далынын, куттун кереметине ишенишкен. Эпосто кырк чородон Агыдай далы көрүү аркылуу ашкере сүйлөп, ал эми Төлөк мыкты төлгөчү саналат. Байыркы мезгилдерден бери көптөгөн элдердин арасында койдун карынынан табылган таштын (жай таш) жардамы менен аба-ырайын өзгөртүү, айрыкча жамгыр, кар жаадыра ала турган өзгөчө адамдар болгон. Алар жайчылык дубаларды окуп, тиешелүү ырым-жырымдарды жасап, бир эле убакта бакшылык, эмчилик жана шамандык милдеттерди аткарышкан. Эпосто Алмамбет - жай таш аркылуу жайчылык өнөрдүн ээси. Эпикалык терс каармандар Куяс, Жолой, Нескара, Алооке да жай таштын керемет-күчүн устаттык менен пайдаланган эпизоддор да арбын.

Демонологиялык күчтөр, кыялый кубулуштар менен күрөшүүчүлөр же арбактарды башкара алган, аларды өзүнө киргизе алган адамдар **шамандар** деп

аталган. “Шаман” термини тунгус элинен келген, “толкунданган, көтөрүлгөн” деген маанини берет. Мисалы, эзелки кыргыздардын шамандык түшүнүгү боюнча төрөп жаткан аялды албарсты басат имиш. Эпостун сюжетиндеги Чыйырдынын төрөттөн кыйналышын «албарсты басуу» менен байланышта кароо жана ага карата кан Жакыптын курмандык чалышы шаманисттик ишенимдин бир мисалы боло алат. Мындан сырткары, ажына, абсун, алаткак, кешмир сыяктуу шаманисттик түшүнүктөр да эпосто көп жолугат. Кыргызстандагы бүбү-бакшылардын жолугушу жана алардын бакшы болуу касиетин мойнуна алганга чейинки кыйналышы, ырым-жырымдарды өткөргөндөн кийин арбак жетекчиси болушу жөнүндө угуп, окуп жүрөбүз. Демек мындай кишилерди шамандар тобуна киргизебиз.

Окумуштуулардын изилдөөсүндө манасчылык өнөрдүн берилиши (арбактардан аян алуусу), ырым-жырымдардын өткөрүлүшү, эпосту талыкпай узун саптар менен узак мөөнөт аткаруусу жана адамды дарылап, кургакчылыкка же мал-жанга келген жутка жана дартка каршы тазалоо касиеттеринин эске алып манасчыларды да шамандар категориясына киргизсе болот. Бирок манасчылар өздөрүн шаман деп эсептешпейт жана эл тарабынан да аларга бакшылар сыяктуу шек менен каралбастан, ишенич менен касиетин сыйлайт, б.а. аларга шаман катары карашпайт [158, 341]. Буга байыртадан Манасты ыйык көрүп келген элдик түшүнүк себеп болсо керек.

Башкаруу интеграциясы таптакыр башка көрүнүштө жүрөт. Мындай интеграциянын негизги дидактикалык аспабы катары предмет аралык байланыштар кызмат кылат. Окутуунун белгиленген баскычтарында мугалим табигый түрдө предмет ортосундагы окуу материалынын мазмунуна төп келген маалыматтарды даярдап алып баруу салттык көрүнүш.

Эпос менен философия предметтерин бирдикте окутууну мисал кылып алсак болот. Эпосто элдик философиянын акылман ой-чабыттары, алдын ала көрөгөчтүк менен жасаган иш-аракеттери, оптимисттик көз караштары-жамандык канчалык күтүүсүздөн келип, канчалык оор болсо да, ага каршы тура алуучу жакшылык күчтүн болору, ал акыры салтанат кураы белгиленгендигин

мисал келтирүүгө болот. Эпикалык ушул салтка ылайык Манас кыргыз элинин башына каран түн түшүп, күчтүү жоо тарабынан чабылып, ата конуш жеринен туш-тушка зордук менен сүрүлүп, чилдей таратылганда туулат. С.Орозбаковдун вариантында кыргыздарды баш коштуруп турган Каракан (кээ бир варианттарда Ногой кан) каза болгондо анын уулдары бийликти тышкы душманга тарттырып жиберишет. Мында кыргыз элин биримдикте кармап, тышкы жоодон сактанууга кудуреттүү кылган Каракандын (Ногойдун) иши даңазаланып, анын өзүндөй боло албаган уулдарынын чабалдыгы, жөндөмсүздүгү астыртан сыңдалат. Элдин башын бириктирген башчысы болбосо, элдин чабылып-чачылары белгиленет. Элдин мүдөөсүндөгү эр-азаматтын төрөлүшү жана элди бөлүп-жарып, талап, туш келди тараткан жоодон өч алат, кыргыздарды өз мекени Ала-Тоого кайрадан ээ кылат, күчтүү мамлекетке айландырат.

Интеграциянын экинчи багытында интеграциялык процесс бир гана предметтин рамкасына батпаган билимдердин белгилүү комплекси тандалат.

Акыркы жылдары предмет аралык байланыштарды үйрөнүү проблемаларына кызыгуу өсүп баратат. Билим берүүнүн структурасы жана мазмунунун кайра каралып жатканынан интеграциялык процесстер потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдү бере алат. Мугалим ар башка предметтердеги билимдерди интеграциялоо аркылуу окутуунун принциптерине таянуу менен, предмет аралык байланыштардын идеяларын бир канча багыттарда лекциянын мазмунуна карата ар түрдүү жолдор аркылуу ишке ашырат. Алар:

- интеграцияланган лекцияларга көбүнчө белгиленген тема боюнча окуп-үйрөнүү, бышыктоо, жана жалпылоо максаттары коюлат;
- лекция учурунда студенттердин ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн өзгөрүшү, техникалык каражаттарды колдонуусу каралат;
- интеграция предметтердин мазмунунун бири-бирине төп келүүсүн, көп жактуулугун аныктайт, бири-бирине жакындатат;
- үйрөнүүчү материалдын мазмуну элемент катарында (предмет аралык байланыш аркылуу семинардык сабактарды уюштуруу) бөлүп каралат;

- мугалим гуманитардык илимдерди бириктирүүчү атайын уюштурулган жалпылоо лекцияларын предметтер аралык байланыш принциптерине таянып, жетектейт;

- интеграциялык лекция эпизоддук материалдарды гана колдонуучу предмет аралык байланыштын салтуу методдоруна айырмаланат;

- интеграциялык лекциянын предметтик анализи көп пландуу объект катары каралат. Мында сапаттуу билим алууга, жалпы категорияларды, түшүнүктөрдү илимий жактан жандашууга, түшүндүрүп берүүдө колдонулат.

Манас таануу предметин окутууда дидактиканын тарыхка кайрылуу принциби жогорку деңгээлде ишке ашырылат. Манас таануу илими, “Манас” эпосун изилдөө – кыргыз адабият таануу илиминин, анын ичинде фольклористиканын “Манас” эпосун жыйноону, изилдөөнү, бастырып чыгарууну ишке ашыруучу тармагы. Манас таанууда тарыхтан алынган маалыматтар, эпостун чыгыш доору, манаस्ताануучулардын, окумуштуулардын өмүр баяны, манасчылар, алардын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү, варианттардын идеялык-көркөмдүк салмагы, бири-бири менен жакындыктары, айырмасы, поэтикасы, элдүүлүгү, жарыяланыш тарыхы, басылыштары (илимий жана массалык), окутуу проблемалары, идеясы жана каармандары, жомоктун сюжети жана композициясы, типологиялык байланышы, эпостун кыргыз маданиятындагы орду ж. б. проблемалар изилденүүдө. Атайын илим катары өзүнчө багыт алып илимий принциптер түзүлгөн. “Манас” эпосун изилдөө тарыхы боюнча интеграцияланган сабактын мазмуну 4-тиркемеде берилди (4-тиркемени караңыз).

Мындай иштер аркылуу тарыхый кырдаалдар жана тарыхый инсандардын өмүр баянын берүү менен сабактын ички интеграциясы сыноо мезгилинде толук ишке ашты жана биз төмөндөгүдөй натыйжаларга жетиштик:

- тарых сабагынын материалдары эске түшүрүлдү;
- маалыматтарды кыскача бердик жана тактыгына жетиштик;
- студенттердин билими, ой жүгүртүүлөрү өрчүдү.

Интеграциялык сабактар башка сабактардан төмөнкүдөй касиеттери менен айырмаланат:

- окуу материалынын ыкчамдуулугу, өтө тактыгы;
- сбактын ар бир этабында интеграциялануучу предметтердин материалдарынын байланышы, логикалык тең шарттуулугу;
- сбакта колдонулуучу окуу материалынын көлөмүнүн чоңдугу.

Мындай сабактарды пландаштырууда жана уюштурууда мугалим төмөнкү шарттарды эске алуусу зарыл:

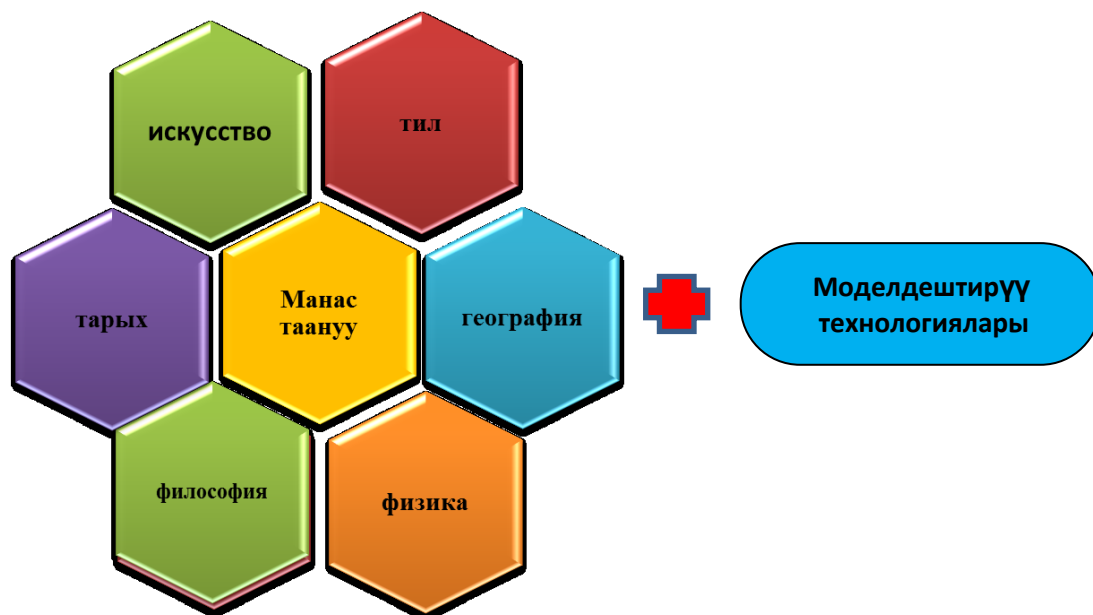
Интеграцияланган сабактарда эки-үч предметтердин тиешелүү темаларынын мазмуну бириктирилет. Ошондуктан интеграциялык сбактын максатын туура тандап алуу керек. Эгерде интеграцияланган предметтерден берилүүчү жалпы максат аныкталган болсо, аны ишке ашыруу үчүн керектүү маалыматтар да такталууга тийиш. Интеграцияланган сбак учурунда ишмердүүлүктүн ар түрдүүлүгүн терең түшүнүүгө, ашыкча жүктөмдөн арылтуу, аны пландаштырууда студенттердин ишмердүүлүк жүктөмүнүн өлчөмүн кылдаттык менен аныктоо зарыл. Азыркы орус жана чет элдик окумуштуулар, ошондой эле кыргыз дидактиктеринин изилдөөлөрү боюнча интеграциялык сабактардын структурасы төмөндөгүдөй үч элементтен турат:

- предметке гана таандык болгон билимдер жана билгичтиктер;
- башка предметтер боюнча билимдер жана билгичтиктер;
- тандалган предметтик билим жана билгичтиктерди интеграциялап окутуу.

Биз эксперименттик практикабызда И.Раззаков атындагы КМТУнун Кызыл-Кыядагы жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунда өткөргөн сабактарыбызда интеграциялык сабактардын ушул элементтеринин структурасына көңүл койдук. Бул окуу жайда, негизинен, тоокен тармагы боюнча адистер даярдалат. Студенттердин кесиптик билимдери менен Манас таануу предметиндеги жакындыктарды, байланыштарды интеграциялап окутууну көздөдүк. Мисалы, «Манас» эпопеясындагы кыргыздардын байыркы элдик билимдери» деген теманы геология, география,

философия, астронмия, медицина ж.б. илимдери менен интеграциялоо жолдорун иштеп чыктык.

Окуу процессинде интеграциялоонун мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Андай сабакта маалыматтардын чектен ашып кетпесине көңүл коюу зарыл. Ошондуктан, мугалим интеграцияланган сабакты алып баруу үчүн бардык маалыматтардын көлөмүн алдын ала анализдеп, мазмуну боюнча төп келген маалыматтарды гана тандап алуу керек. Мындай учурда интеграциялоонун курчама түрүн моделдештирүү технологияларын пайдаланууга болот (Сүрөт №20).

Сүрөт 17. Курчама типти жүзөгө ашыруу технологиялары

Мисалы, мугалим “Манас” эпосундагы жер жана жердеги геологиялык процесстер тууралуу билимдер жана философиялык көз караштар, эпостогу өлкөлөр, этностор жана алардын географиялык жайгашышы, элдик табыпчылыктын үлгүлөрү жана башка билимдер жөнүндө берилген эпизоддорду жыйнап алат. Алардын кайсы илимдер менен тыгыз байланыштырса болот, ал илимде бул эпизоддор кандай түшүндүрүлөт, илимийлүүлүгүн, предмет менен болгон байланышын анализдеп, маалыматтарды мугалим өзү же предметтик мугалимдеринин жардамында аткарат. Окутуу процессин интеграциялоодо мугалим менен студенттерде

жаңы психологиялык маанайды жаратуу максатында сабакты геология, география предметине арналып жасалган кабинеттердин биринде өткөрөт.

Мында аңгемелешүү кезинде берилүүчү суроо-жооптор төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

1. Биздин тоолордон табылган, деңизде жашаган жаныбарлардын калдыктарынын табылышын кандай түшүндүрүүгө болот?

- Геология илиминде Фергана, Талас, Чүй өрөөндөрүнүн триас, бор жана юра доорлорунда деңиз каптап тургандыгы жөнүндө далилдер көп.

2. Тоолор кантип пайда болот?

-Жер кыртышынын плиталар жана платформалар деп аталган чоң көлөмдөгү бөлүктөрү тектоникалык кыймылдардын натыйжасында горизонталдык жана вертикалдык багытта дайыма кыймылда болушат. Натыйжада, бул бөлүктөрдүн четки участкалары бири-бирин түртөт же бири-биринен алыстайт. Бул процесстер бүктөлүүлөрдү пайда кылып, антиклиналь же синклиналь деп аталган рельефтин формаларын пайда кылат, б.а. тоолор же ойдуңдар пайда болот.

3. Ысык-Көлдүн түбүндө шаар калдыктары бар экендиги айтылат. Шаар суунун түбүндө калышына эмне себеп болгон?

-Ысык-Көлдүн ордунда Усун мамлекетинин борбору Чигу (Кызыл өрөөндөгү шаар) деген шаар болгон. Б.з. башында тектоникалык кыймылдардын таасиринде көлдүн суусу көтөрүлө баштап, шаарды суу каптап калган.

4. Кандай факторлордон улам Орто Азиядагы Арал деңизи соолуп калды? Анын экологияга тийгизген терс таасирлери барбы?

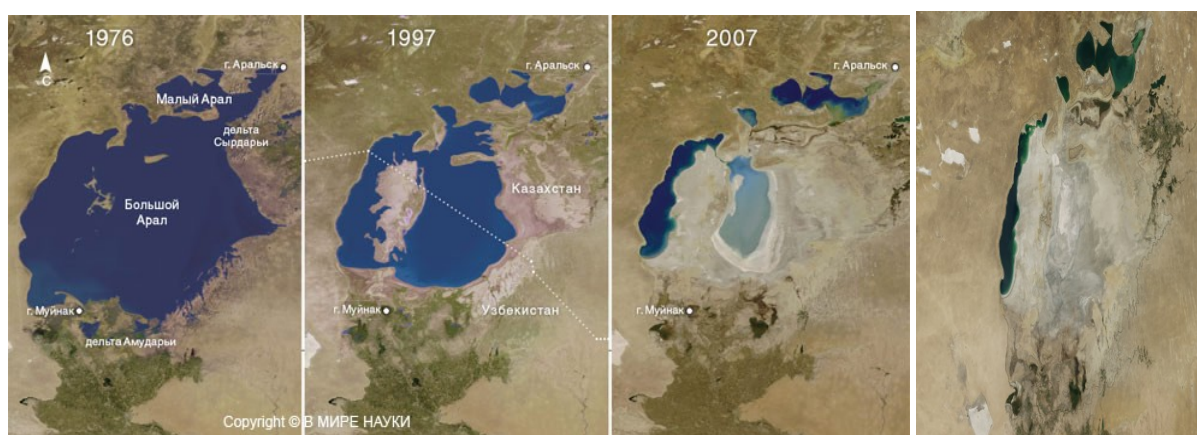
- Деңизге куюлуучу куймалардын азайышынын таасиринен Арал деңизи кургап, чөлгө айланып калды. Деңиз түбүнө чөккөн туздар бууланып, айлана-чөйрөгө аба массалары жана шамал аркылуу тарап жатат (слайд аркылуу Арал деңизинин азыркы абалдагы интернет булактарындагы сүрөттөр көрсөтүлөт, 18-сүрөттү караңыз). Суроолорго жооп берүүнүн негизинде студенттер тарых же башка геология, география предметтеринен алган билимдерин эске түшүрүү

аркылуу ойлонот. Алар жер бетинин түзүлүшү, улам мезгил, доорлордун өтүшү менен биздин жерибизде ар түрдүү тоолор, мелтиреген түздөр, чалкыган деңиздер, какыраган чөлдөр орун алмашышына саресеп салышат. Жоопторду тарыхый, географиялык, геологиялык карталар менен да көрсөтүп, далилдөөгө болот.

Сүрөт 18. Арал деңизинин азыркы абалы.

Мындайда мугалим Арал деңизинин 1976-ж., 1997-ж., 2007-ж., 2015-жылдардагы спутниктен тартылган сүрөттөрүн пайдаланат (**сүрөт 19**). Жыйынтыгында студент теманы чын жүрөгү менен кабыл алып, өз жеринин тарыхына болгон кызыгуусу, ал тургай, гуманисттик сезим-туюмдары артат жана экологияны сактоо керектиги жөнүндө ойлонот.

Сүрөт 19. Арал деңизинин спутниктен тартылган сүрөттөрү

Өтүлүүчү теманы түшүндүрүүдө көргөзмө материалдарды пайдалануу жакшы натыйжа берет. Мындай көргөзмө материалдарды кайра-кайра жарай тургандай жасоо керек. Мисалы, Манас таануу сабагында «Манаста» айтылып

кеткен саптардын мазмунун төмөндөгүдөй интеграциялоо аркылуу көргөзмө курал жасап, (слайдка жайгаштыруу) мультимедиялык каражаттар аркылуу талдоого болот (келтирилген саптарды экранда көрсөтүүдөн мурда оозеки көркөм окуп, мазмунун студенттерге талдатып, андан соң экрандагы таблицаны пайдаланып түшүндүрүүгө да болот). Мындай көргөзмө материалдарды Манас таануу сабагында гана эмес, интеграцияланган предметтер тарых, геология же география сабактарында да пайдаланса болот (Таблица 3).

Таблица №3

«Манас» эпосунда	Тарыхта	Геологияда
Тоо бузулуп сай болду Сай козголуп тоо болду. Аты калып өзү жок, Ар канча деңиз жоголду. Ошол күндөн ушул күн, Коо бузулуп сай болду, Асты-үстүнө айланып, Сай бузулуп тоо болду. Калдайып жаткан бул жердин, Кайсы жери соо болду, Ошол күндөн ушул күн, Деңиз кургап чөп болду, Чөл бузулуп көл болду, Түз бузулуп төр болду. Чокусу көктү тиреген, Зоо бузулуп саз болду, Каз-өрдөгү ойногон, Какыр жерге көл бүттү..	Жер бетинин тарыхында улам өткөн доорлордун түпкүрүнө жылган сайын биздин жерибизде ар түрдүү тоолор, мелтиреген түздөр, чалкып жаткан деңиздер, какыраган чөлдөр орун алмашып, жер бети өзгөрүп турган.	Биздин жерде палеогон жана бор мезгилдеринде (мындан 37-137 млн. жылдар мурун) азыркы аркайган кыргыз тоолору пайда боло элек, мелтиреген түз талаа жаткан. Климаты ысык жана кургак келип, өсүмдүксүз азыркы Казакстандын Батпак Талаасы сыяктуу какыраган чөл болгон. Ал эми Фергана өрөөнү тарапта толкуган «көк деңиз» орун алган. Андан мурунураак, юра мезгилине (мындан 137-197 млн. жыл мурун) климат нымдуу жана жылуу болгондуктан, субтропикалык өсүмдүктөр дүркүрөп өскөн. Көп жерлерде чытырман токой, былкылдак саз, майда көлдөр, суулар болгон. Ал эми Пермь мезгилинде жана карбон мезгилинин аягында (мындан 240-325 млн. жыл мурун) Орто Азияда мурункудан башкача жалпак тоолор, атылып турган жанар тоолор болгон.
Ошол күндөн ушул күн, Коо бузулуп сай болду, Асты-үстүнө айланып, Сай бузулуп тоо болду.	Ыр саптарында жер кыртышындагы өзгөрүүлөр асты-үстүнө айлануу жолу менен өтөт деген маанини берет. Жер бетинде терең чөккөн коо же сай бийик көтөрүлүп, тоо болот.	Жер кыртышынын кыймылы дайыма багытын өзгөртүп турат. Бул жаратылыштык кубулуш геология илиминде «инверсия» деп аталат.
«Төккөн кумдай күн өттү, Түгөнбөс эчен түн өттү, Эсеп жеткис жыл өттү»	Мезгилдин эсеп жеткис узактыгы баяндалган. Христиандар Жер пайда болгондон бери 7 миң, Персиялыктар 12 миң, Вавилондуктар 2 млн жыл өттү дешсе, илимде Жер планетасы мындан 4,5-5,5	Геологияда жердин жашын академик А.П.Виноградов 5 млрд жыл өттү дейт. Анткени жер тоо тектеринен мурда болгондугун эсепке алган.

	млрд. жыл мурда жаралган деп айтылат.	
Ошол күндөн ушул күн, Төккөн кумдай күн өттү. Түгөнбөс нечен түн өттү, Эсеп жеткис жыл өттү. Сай ташындай жан өттү, Санаттагы кан өттү, Санжыргалуу эл өттү.	Тарыхчылар тарых жөнүндө сөз болгондо убакытты мындан 25, 50, 100, 150 жыл мурун деп санашат. Ал эми археологдор болсо убакытты кылымдар же маданият доорлору менен эсептешет.	Геологияда да убакытты жүз (кылым) миң, млн, млрд жыл деп эептейт.
«Элүү жылда эл жаңы, Жүз жылда жер жаңы»,	Тарыхта доорлор мезгилдердин улам өзгөрүүсүнөн алмашып, ар бир доордо элдин маданияты, социалдык абалы жаңыланып турат. М: Кокон хандыгы, Совет бийлиги, Эгемендүүлүк ж.б.	Мында элге караганда, жер кыртышындагы кыймыл өтө жай өтөт деген түшүнүк каралган.
ЖЫЙЫНТЫК Эпосто жерибиздин тарыхындагы сай - тоого, деңиз - чөлгө, түз – төргө, ошол эле көтөрүлгөн жерлердин кайрадан ойдуң-түзгө, тоо - коого, чөл - көлгө, зоолор - сазга айланганын баядалат. Жер жөнүндөгү илимдердин илимий тыянагында жер кыртышынын кыймылындагы биримдүүлүктү жана ритмдүүлүктү көрсөтүп турат деп айтсак болот.		

Таблицага түшүрүлгөн маалыматтардан эпостогу айтылган саптар бир гана тарыхый мазмунду гана камтыбастан, геология илимине тиешелүү билимдерди берип, элибиздин кылымдар бою жер бетиндеги өзгөрүү процесстерине дайыма байкоо салып жүргөн инсандар болгонун «Манас» эпосу далилдеп турат. Эпосто жалаң гана геологиялык баян эмес, илимдин башка тармактары (биология, физика, медицина ж. б.) боюнча да кызык маалыматтар бар. Эпостогу ал үчүн эпостогу Көз камандар окуясын же болбосо Чоң казаттагы окуяларды пайдалансак болот.

Мындай тапшырмалар студенттердин илимий изденүүлөрүн өнүктүрүүгө жана эпостун толук сюжетин окууга түрткү берет. Алсак, предметтерди интеграциялоонун негизги милдети студенттердин эсинде ааламды бүтүндүктө таанууну калыптандыруу жана мындай жыйынтыкка жетишүүгө болот. Ошентип, сабакты мындай интеграциялоодо төмөнкүдөй критерийлер эске алынат:

- ар башка предметтер менен Манас таануу предметинин объектисинин окшоштугу же жакындыгы;

- теманы түшүндүрүүдө башка предметтер аркылуу ала турган маалыматтарга болгон муктаждык;
- мугалимдин ар башка предметтерден кабардар болушу же ар башка мугалимдер тарабынан биргеликте сабак өткөнгө шарттардын түзүлүшү;
- студенттердин ар башка илимдерди жана Манас таанууну бирдикте түшүнүүгө жарамдуулугу;
- изденүү методу аркылуу чыгармачылык ишмердүүлүккө үйрөтүлүшү;
- ой жүгүртүү деңгээлинин өркүндөлүшү ж.б.

Интеграциялык сабактардагы татаал маселелерди кароо, интеграциянын спецификациясы катары алганда, студенттердин аракеттеринин бир калыпта болуусун талап кылат. Бул аракеттер коюлган максаттарга жетүүдө, аларды ишке ашырууда ар кандай мамилелерди колдонууну жана үйрөнүүнү талап кылат. Өзгөрүп туруучу шарттарга көз каранды болгон проблемалык кырдаалдардан чыгуунун ар кандай варианттарын изилдөө жана чечүү ой жүгүртүүнүн активдүүлүгүн өнүктүрөт.

Биз ишибиздин I главасында өтүлүүчү теманын мазмуну жалпылаштырылган, тематикасы кеңири маалыматтарды камтыган учурда предмет мугалими эркин интеграциялай алгыдай маалыматка ээ болгон болсо, анда сабакты жалгыз өзү алып барса да болот деп белгилеп өткөнбүз. Мына ошондой интеграцияланган сабактын модели төмөндө берилди:

«Манас» эпосундагы улуу идеялар, эпостун тарыхый тагдыры, кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын учурдагы абалы

Сабактын максаттары:	Көрсөткүчтөрү:
Эпостун негизги идеялык маанисин б.а. Манастын жети осуяты жөнүндө маалымат алышат; өз алдынча ой жүгүртүшөт;	Тарыхый маалыматтарды андап түшүнсө; окуу китептеринен жети осуят жөнүндөгү окуп түшүнсө;

элдин тарыхтагы турмуштук тажрыйбасынан жыйынтыкталган идеялар экендигин таанып билишет; бүгүнкү күн жана эпостун тарбиялык идеясын салыштырышат; эпостун көркөм, баатырдык чыгарма катарында гана эмес, тарбиялык мааниси зор тарыхый чыгарма катары таанып билишет; чыгармадан тарбиялык маани алышат; сабакта ар бир адамдын оюн туура кабыл алып, бири-биринин инсандыгын сыйлоого үйрөнүшөт.	ар бир айтылган ойдун чоң мааниси бар экендигин билсе; эпос менен бүгүнкү күндүн тарбиялык проблемасын андап билсе; берилген маалыматтардан тарбиялык маалыматтарды андап билип, окуп, маани берип түшүнсө; чыгарманын мазмунун окуп билсе; ар бир ой баалуу экендигин билип, адамды эмес, ойду сындоо керектигин түшүнүп жетсе жана сабактагы “алтын эрежени” сактай алса.
--	--

Сабактын башында мугалим студенттерден доскага же дептерлерине ата-энесинен уккан осуяттарын жазганга шарт түзөт.

Мисалы: жакшы жүр, кечке көчөдө максатсыз жүрбө, сылык бол, окуудан калба, жакшы дос күт, жакшы оку, акчаңды үнөмдө, ушак айтпа, калп сүйлөбө, бир туугандарыңа күйүмдүү бол, жаманга жанашпа, калп айтпа, улууга жай бер ж.б.

Андан соң «мээге чабуул» методу менен суроолорду берет:

1. «Осуят» деген сөздүн кандай маанисин билесиңер?
2. Ата-энеңерден кандай осуят уккансыңар?
3. «Манастын жети осуяты» тууралуу билгениңерче айткылачы.
4. Эмне үчүн эпостун тематикалык мазмунунан «Манастын жети осуятын» тандап алдык деп ойлойсуңар?

Интеграцияланган сабакты уюштурууда да талкуу усулдарын колдонуу сабакты активдештирүүгө, студенттер менен ич ара интенсивдүү кызматташууга жардам берет. Мисалы, «тегерек үстөл» ыкмасы аркылуу талаш-тартыш суроолорду жана коомдук проблемаларды талкууласа болот.

Талкуу үчүн доскага суроо жазылат:

Кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын учурдагы абалы

Студенттерге темага карата доскага жазылган тапшырмаларды аткарууга, талкууга даярданууга убакыт берилет. Манастын жети осуятын талкуулоо аркылуу студенттер өз оюн кыскача, так түшүндүрүп бере алат.

1. Позицияны тандаңыз, өз оюңузду баяндап жазыңыз;
2. Ал оюңуздун себебин жазыңыз;
3. Ал себепти түшүндүргөн мисал келтириңиз;
4. Пикириңизди жалпылап, жыйынтык чыгарыңыз.

Студенттин жообу:

1. Позициям-Улуттун биримдиги. Себеби:
“Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,
Бөлүнүп калды кыргыз –деп,
Бөлөк элге кеп кетет”.
2. Мисалы, эпосто кыргыздардын күчтүү башкаруучусу өлгөндөн кийин эл башкаруусуз калып, биримдиги жоктугунан күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылат. Тарыхта мындай окуялар көп болгон. Кыргыздардын уйгурлар менен, калмактар менен болгон согуштары же XIX к. Кыргызстанды Россиянын басып алуусу сыяктуу тарыхый окуялар буга күбө.
3. Жыйынтык чыгарам: Биримдикке келүү, бүгүнкү тарыхый учурдун таламына ылайык жалпы кыргыз улутунун улуттук сезимин ойготуучу, улуттун өкүлү катарында ар-намысын козгоочу милдет деп түшүнүү – ар бир инсандын мойнундагы парзы.

Мындай жол менен Манастын жети осуятына карата ар бир студент өз көз карашын билдирип, кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөштөр жана учурдагы бул идеологиянын зарылчылыгы жөнүндө талкууну жүргүзүшөт. Бул методдун жардамы менен студенттер конкреттүү проблема боюнча көз караштарын, ойлорун жактоого үйрөнөт. Ал студенттердин билимдерин байытат, иреттейт, бекемдейт жана тема боюнча териштирүү дымагын пайда кылат. Мындай талкуулардан соң мугалим алардын айрым жетишпеген маалыматтарын белгилеп, кемчилигин аныктап, түзөтүү, толуктоо багытында Манастын осуяттарын тарых предмети менен интеграциялап, төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарат.

“Манас” эпосу–кылымдардан бери кыргыздардын бардык табылгаларынан жыйнаган алтын казынасы. Бул казынанын жалпы жыйындысы келечек муундарга калтырган ата мурасы болгон осуяттар. Алар “жети осуят” катары “Манастын” өз мазмунунан алынган. Эпостун башкы темасы, идеясы бири-бири менен түздөн-түз байланышып, сюжетиндеги окуялар аларды тереңдетип, кеңейтип турат. Кылымдар бою жети осуяттагы камтылган ойлорду элибиз туу тутуп келген. Эл арасында болсо ата-бабанын андай ыйык осуяттарын аткаруу салтка айланган. Мына ушундай пафосто “Манас” эпосунан алынган “Жети осуят” тууралуу кеңири талдоо иштери аткарылат. Алар дагы тарыхый материалдар менен ырааттуу ички мазмундук байланышта каралып, интеграциялоонун жарыш түрүн моделдештирүү технологиялары аркылуу жүзөгө ашат (Сүрөт 20).

Сүрөт 20 . Жарыш түрүн моделдештирүү технологиялары:

Мугалим тарыхый-генеологиялык дарак тибиндеги көрсөтмө куралдын негизинде сабакты бышыктайт (Сүрөт 21).

Сүрөт 21. Тарыхый-генеологиялык дарак

Кыргыздын тарыхында Барсбек каган, Эрен улук, Алп Сол кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөсө, XVII-XVIIIкк. жунгарларга каршы күрөштө кыргыз-казак ханы Эр Эшим, Тагай бийдин урпактары Дөөлөс баатыр, Манап бий, Көкүм бий, Жарбаң баатыр, Чаа бий, Базыл баатырлар эрдик көрсөтүшкөн. XVIIIкк.70-жылдары кыргыз-казак чабыштарында Аблай хандын баскынына каршы Жайыл баатыр, Бишкек баатыр, Маматкул бий, Эр Садыр, XIXкк.

ортосундагы казактардын ханы Кененсарынын жортуулуна каршы турган Ормон хан, Жантай, Жангарач, Ажыбек баатырлар казак колун катуу сестенткен. XIXкк. ортосунан Шабдан баатыр, Бөлөкбай бий, Байтик баатырлардын аракети менен казак-кыргыз боордоштук мамилеси калыбына келтирилген. Кокон хандыгынын баскынчылык саясатына каршы турган Тайлак баатыр, Табылды баатыр, Исхак Асан уулу (Полот хан), Алай канышасы Курманжан датка, XIXкк. аягында орус падышачылыгынын колониялык эзүү саясатына каршы Мадали Дүкчи эшен жана Зыядин Максым уулу, кыргыз мамлекетинин негизделишине негиз салган И.Раззаков, И.Айдарбеков, А.Орозбеков, Ю.Абдырахманов, Т.Кулатов, Б. Исакеев сыяктуу кыргыз баатырлары улуттук ар-намыс жана патриоттуулукту бийик кармаган атуулдар.

Бүгүнкү элибиздин акыл-эстүү ар бир инсаны ошол ата-бабаларыбыз ардактаган, кийинки муундарга мурас калтырган асыл түшүнүктү бийик тутуп, өз иштери, жүрүм-туруму менен өзүнүн жеке керт башына да, жалпы улутубуздун ар-намысына да шек келтирүүгө жол бербей, эли үчүн колдон келүүчү аракети менен кызмат өтөп, патриоттук үлгү көрсөтүүсү – адамдык да, ата уулдук да парзы (бул сабактын калган материалдары 5-тиркемеде берилди).

Интеграциялык сабактардагы маселелер, стандарттык эмес темалар жаңычылдык, алынган жыйынтыктардын тууралыгын баалоо зарылчылыгын ойготот. Ал ой жүгүртүүгө сын көз менен кароону өнүктүрөт. Интеграциялык сабактардагы студенттер тарабынан алынып жана иштелип жаткан маалыматтын чоң бөлүгү аларды көп жылдык жана оперативдүү эске тутуусу, билимди системалаштыруу, жалпы методдорду жана маселелердин чечимдерин кабыл алуу, аларды колдонуу, негизинен, эске тутууну өнүктүрөт. Мындай сабактар башка сабактардан айырмаланып, көп учурда эске тутуунун деңгээлин жогорулатууга багытталган.

Эгерде сабактарда көрсөтүлгөн тезистер негизсиз жана далилденбеген болсо, ар кандай предметтер боюнча алынган билимди кеңири бириктирүү табийгый болбой калар эле. Интеграциялык сабактардагы талкуулоого

далилдерди кезектештирүүгө, ар кандай илимдердин каражаттарын негиздөөнүн логикасына үйрөтүү ой-жүгүртүүнүн далилдөөчүлүгүн өнүктүрөт. Проблемаларды кароо үчүн тандалган предметтерди, салыштырмалуу Манас таануу, тарых, философия предметтеринин керектүү материалдары алынып, изилдөө көп кырдуу, ар тараптуу, кандайдыр бир компонентин жоготпостон, сакталуусу зарыл.

Педагогикалык ишмердүүлүк бул илимдин жана искусствонун чыгармачылыктын жана нормалардын биригүүсү, тогошуусу. Ошондуктан окуу ишмердүүлүгүндөгү ыктардын ар түрдүүлүгүн туура айкалыштырып, интеграциялоо өтө маанилүү. Мындан ийгилик жана окутуунун жыйынтыгы келип чыгат. Ошентип мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүндө дайыма изденүү үчүн, педагогикалык чыгармачылык үчүн мейкиндик бар. Салттуу эмес методиканын деңгээлинде окутуу технологиясы жана предметтер боюнча билимди интеграциялоо деңгээлинде педагогикалык чыгармачылык үчүн мейкиндик ачылат. Интеграциялап окутуу студенттердин интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ.

Өтө тездикте өзгөрүп жаткан жашоо педагогдордо массалык билим берүү практикасындагы окутуунун изилдөө методдорун жана адам жашоосундагы изилдөөчүлүк жүрүш-турушунун маанисин жана ролун кайра карап чыгууга мажбурлайт. Предмет аралык байланыштарды интеграциялоонун негизиндеги жаңы методдорду жана ыктарды пайдалануу төмөнкүлөрдү өнүктүрөт:

-табигый илимдерди таанып билүүгө болгон кызыгуу; таанып билүү активдүүлүгү, жаңы тажрыйбага болгон айкындык, бир гана дүйнөлүк-коомдук көрүнүштөгү жана жаратылыштын маңызына кирүү гана эмес, о.э. бул максат үчүн ар кандай түшүндүрүүнүн ыктарын табуу;

-ой-жүгүртүүнүн ишмердүүлүгүнүн активдүүлүгү; ишмердүүлүктүн ыктарын жана билимин иштеп чыгуу жөндөмдүүлүгү жана аны жаңы шарттарга өткөрүү, диалог жүргүзүү жана кызматташтык жөндөмдүүлүгү.

Эки методу тең атайын бөлүнгөн убакыт аралыгында (бир нече мүнөт, бир нече жума, ай) дайыма студенттердин өз алдынча (жекече, кош, топтук)

ишмердүүлүгүнө багытталган. Бул инсанга багытталган педагогиканын маселеси.

ЖОЖдордо студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүү төмөндөгү көйгөйлүү аспектилерди карайт:

1. изилдөөнү жана интеграциялык билимди талап кылган проблема актуалдуу;
2. болжолдонгон жыйынтыктардын практикалык, теориялык таанып-билүүчүлүк маанилүүлүгү;
3. студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгү;
4. илимий изилдөөнүн мазмундуу бөлүгүн түзүү;
5. изилдөө методдорун колдонуу б.а. проблеманы, максатты, маселени изилдөө гипотезаларын, аларды чечүү жолдорун анализдерди, акыркы жыйынтыктады аныктоо жана иштин жыйынтыгын чыгаруу.

Илимий-изилдөө технологиясын колдонуу, бир жагынан, окутуунун авторитардык стилинен четтөөнү божомолдосо, а экинчи жагынан окутуунун каражаттарын жана формаларын, ыктарын негиздүү айкалыштырууну терең ойлонууга түрткү берет. Интеграциялап окутууда студент өзүнүн чыгармачыл потенциалын ишке ашыруу мүмкүнкүнчүлүгүнө жана предметтик билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Алар андан аркы ЖОЖдогу окутууга болгон адаптацияны жеңилдетет

Экинчи глава боюнча корутунду

Экинчи глава **“ЖОЖдордун педагогикалык эмес багыттагы факультеттеринде Манас таануу курсун тарых менен интеграциялап окутуунун модели жана аны жүзөгө ашыруу”** деп аталып, анын биринчи параграфтында **Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуунун мазмуну жана модели** каралды. Анда Манас таануу сабагынын эффективдүүлүгүн артырууда интеграциялап окутуу методун колдонуунун жолдору изилденди. Эпостун энциклопедиялык мазмуну,

предметтер аралык, айрыкча тарых предмети менен интеграциялап окутуу, дүйнө таанытуу милдеттерин аткарылышынын моделдери түзүлдү.

Мындай модель менен сабак өтүү окутуу–тарбиялоо процесстериндеги эффективдүүлүгүн арттырууда өзгөчө мааниге ээ экенин тастыктады. Анткени ар кандай предметтерден турган интеграциялык билим интеграциялык сабактардын жардамы менен ишке ашырылып, кеңири натыйжа берери ачык байкалды.

Аталган модель аркылуу окутууда биз Манас таануу предметин тектеш жана бири-биринен алыс болгон предметтер менен интеграциялап окутуп көрдүк. Мисалы: Манас таануу – тарых , Манас таануу – адабият, Манас таануу – философия , Манас таануу – геология, Манас таануу – география , Манас таануу – медицина ж.б. Себеби улуу эпостун мазмунунун өтө тереңдиги мындай мүмкүнчүлүктөрдү бере алат. Айрыкча, студенттер эпостун тарыхый мазмунуна көбүрөөк кызыккандыгына байланыштуу биз тарых предмети менен интеграциялап окутуу жолдоруна басым жасадык. Биздин максат Манас таануу предметин Кыргызстан тарыхы предмети менен интеграциялап, тарых менен этномаданиятты, этнопедагогиканы жуурулуштурулуп, бирдиктүү түрдө ЖОЖдогу компоненттердин эсебинен окутук (жумушчу программанын мазмуну III главада берилди).

Анда биз Манас таануу сабагын интеграциялык байланыштын улантуучулук, тутумдашып кетүүчүлүк, жарыш (параллель) байланыш, аралаш, тутумдашуу сызыктары жана курчама моделдерине салып көрдүк. Окуу материалынын мазмунун интеграциялоонун предмет ичиндеги жана предмет аралык интеграция түрлөрүн көрсөттүк. Манас таануу сабагындагы предмет аралык байланыштарды пайдалануунун горизонталдык жана вертикалдык тематизмдери да каралды.

Интеграцияланган сабактарды көп учурда эки же андан көп предмет мугалимдери жана айрым учурда мугалим жалгыз өткөрсө да болорун байкадык. Ал байланыштырылуучу предметтердин санына жана мазмундун жөнөкөй же татаалдыгына жана мугалимдин билим деңгээлине көз каранды

болот экен. Биз сабактарыбызды интеграциялоо учурунда предметтер арасындагы мазмундук дал келүүчүлүктү эске алып, тарых предметин деталдаштырып, эпостогу сюжеттик окуяларды бөлүкчөлөргө бөлүп алып, тарых мугалими менен биргеликте тарыхый материалдардын да бөлүктөргө ажыратылган маалыматтарынын бириктирилишин карап чыктык. Интеграцияланган сабактарда түрдүү предметтерди окутуу методдору бириктирилип, ал окутуу каражаттары менен ишке ашырылды. Манас таануу предметин интеграциялап окутуу практикасында сабактардын ар түрдүү формаларын (лекция, сабак-конференция, сабак-диспут, сахна сабагы, ж.б.), ыктарын пайдаландык.

Манас таануу предметин тарых менен интеграцияланган сабактардын максаттарынын ишке ашырылышы анын жыйынтыктары менен түшүндүрүлөт:

- предмет боюнча билим деңгээлинин жогорулашы;
- студенттердин интеллектуалдуу ишмердүүлүгүнүн өзгөрүлүшү;
- түрдүү предметтердин бириктирилиши менен андагы колдонулган кээ бир сөздөрдүн мааниси (буюмдардын, курал-жарактардын, кийимдердин, аскердик чин ж.б.) кайсы бир доорлорго таандык экендигин аныктоо;
- эпостогу окуялар менен тарыхтагы окуяларды салыштыра алышы;
- эпостогу каармандардын прототиптерин аныктай алышы;
- эпостогу каада-салттардын кайсы доорлого тиешелүү экендигин аныктай алышы;
- кыргыздардын дүйнө таануусун жана диний ишенимдерин үйрөнүү;
- мамлекетти башкаруу саясаты жана аскердик тактикаларын анализдей алышы;
- сабак жана сабактан тышкаркы учурларда студенттердин таанып билүүгө болгон кызыгуусун ойгото алуу;
- чыгармачылык менен иштөөгө (сахна көрүнүштөрүн даярдоо, ыр саптарынан жаттоо, сүрөт тартуу, дил баян, реферат, макала, доклад ж.б.)

Экинчи параграфта **Манас таануу предметин интеграциялоо үчүн окуу материалдарын тандоонун критерийлери жана принциптери, Манас**

таанууну интеграциялап окутуунун формалары жана ыкмалары берилген. Интеграция принцибинин окутуу жараянындагы бардык компоненттердин өз ара байланышын, системанын бардык элементтерин, системалык аралык байланышын, окутуунун мазмунун, анын формаларын жана методдорун аныктоодо жетектөөчү экендиги аныкталды.

Интеграциялык сабактын **толук, толук эмес жана блоктук** формаларын манас таануу предметин окутууда пайдалануу жолдору каралды. Интеграциялык окутууда ой-жүгүртүүнүн илимий стилине таандык болгон сапаттык жыйындысы бир убакта терең калыптанууга жетишүүгө мүмкүнчүлүк берерин байкадык.

Интеграцияланган сабактар аркылуу Манас таануу предметинин мазмунун гана жеткирип койбостон, студенттердин коммуникативдик, интеллектуалдык сапаттарын, чыгармачылык жөндөмдөрүн өстүрүүгө аракет кылдык жана мындай сабактарда колдонулган методикалык ыкмалардын ар биринин кызматы жана мааниси бар. Окуу предметтердин арасындагы байланыш түшүнүктүн жалпылыгына таянат. Мисалы мында биз эпостун сюжетин бөлүктөргө ажыратып, тарых менен интеграциялоодо А.Н.Бернштам, В.В. Бартольд, М.О.Ауэзов, Н.Я.Бичурин, И. Молдобаев, М.Ч.Мамыров жана башка тарыхчы-окумуштуулардын жазган эмгектерин пайдаландык.

Үчүнчү параграфта **Манас таануу курсун тарых дисциплинасы менен интеграциялап окутуу боюнча иштердин системасы** каралды.

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында да Болондук процесске байланыштуу Манастаануу предмети мамлекет тарабынан көрсөтүлгөн дисциплиналарга киргизилип, 4 кредитти (32 аудиториялык саат -2 кредит: 16 саат лекция, 16 саат практикалык саатты; СӨАИ сааты -32, 2 кредит) түзөт. Предмет боюнча 100 баллдык система аркылуу модуль алынып, модульдун тапшырмалары программанын негизинде белгилүү бир бөлүмдөрдөн кийин тест аркылуу, жазуу жүзүндө, оозеки ж.б. формаларда, студенттердин өз алдынча иштерин (СӨАИ) реферат, доклад жазуу, эссе, дил баян, буклет

даярдоо аркылуу аткарышат. Кредиттик технология шарттарында студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн ролу жогорулайт.

Бул бөлүмдө «Манас» эпосун тарых дисциплинасы менен интеграциялоонун каражаттарын көрсөттүк. Алар:

1. интеграциялоонун темасы, интеграциялоонун максаты (билим берүү, өнүктүрүүчү, тарбиялык), милдети (өз алдынча иштөөсүнө кеңири жол ачуу ж.б.) аныкталат.

2. интеграциянын мазмуну жана тарых предметинин же предметтин ичиндеги кайсы бөлүктөр (тарыхый окуялар, доорлор, тарыхый инсандар, материалдык жана руханий маданият, топонимдер ж.б.) киргизилиши;

3. сабактын формасын (сабак-лекция, сабак-семинар, сабак-конференция ж.б.), сабактын алып баруу методун (проблемалык баяндоо, издөөчүлүк, изденүүчүлүк ж.б.) тандоо;

4. бирге сабак өтүүчү предметчи мугалимдин теманын алкагында гана аракет жасоого болгон даярдыгы жана анын көз караштарынын дал келүүчүлүгү;

5. сабакты өткөрүүнүн убактысын, ордун аныктоо;

6. интеграциянын деңгээлин (күчүн) белгилөө;

7. пайдалануучу окуу каражаттарын тандоо;

8. студенттердин сабакка даярдыгынын деңгээлин эсепке алуу;

9. аларга теманын алкагында предметтерди байланыштырып турган ойлондуруучу суроолорду даярдоо;

10. интеграциялык сабакта окуучулардын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын аныктоо;

11. жыйынтыктарды жаңы кырдаалдарга таратуу.

Жыйынтыгында интеграциялык сабактардын стандарттык эмес темаларды өтүүдөгү жаңычылдыгы, студенттердин эске тутуусу, интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү, чыгармачыл потенциалы, ой жүгүртүүгө сын көз менен карай билиши сыяктуу жөндөмдөргө ээ болуп, билимди системалаштыруу жолдорунун өнүгүшүнө алып келери аныкталды.

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА.

ЖОЖДОРДО МАНАС ТААНУУ КУРСУН ТАРЫХ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ БОЮНЧА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ

3.1. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү

Бул эксперименттик изилдөөнүн алдына төмөндөгүдөй максаттарды койгонбуз: ЖОЖдордогу Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун жалпы абалын аныктоо, интеграциялап окутуунун жол-жоболорун иштеп чыгуу жана экспериментте сыноо.

Максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер аныкталган:

-дүйнө лүк деңгээлде жүргүзүлүп жаткан интеграциялоо процессинин билим берүү тармагында предметтерди интеграциялоодогу инновациялардын жайылтуу механизмдерин изилдөө жана аны практикада колдонуу, күтүлгөн натыйжага жетишүү;

-ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу процессинин жалпы абалы жана интеграциялап окутуу методунун окутуу процессине тийгизген таасирин аныктоо;

-Манас таануу предметин интеграциялоо боюнча мугалимдердин компетенттүүлүгүн билүү;

-предметтерди интеграциялоонун студенттердин тарбия (эл, жер үчүн күйүп жанган адис катары калыптандыруу), билим алуусуна тийгизген оң жана терс таасирлерин табуу;

-предметтерди интеграциялоо процессин натыйжалуу жүргүзүүгө кедерги болгон кө рүнүштө рдү аныктоо;

-Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутуунун методдорун аныктоо жана алынган натыйжаны талдоо.

Ушул жерден мугалимдин интеграциялоодогу компетенттүүлүгү жана анын критерийлери тууралуу кеп кылалы. Анын компетенттүүлүгү деп төмөндөгүлөрдү кошсок болот. Атап айтканда:

- интеграциялоонун маани-манызын түшүнүүсү;
- интеграциялап сабак өтүүнүн моделин түзө билүүсү;
- предметти башка предметтер менен интеграциялай алуусу;
- интеграцияланган сабактын структурасын түзө билүүсү;
- интеграцияланган сабактын уюштуруу чеберчилиги;
- интеграциялоо үчүн окуу материалдарын тандай билүүсү;
- интеграцияланган сабактын формаларын, ыкмаларын тандай билүүсү;
- интеграцияланган сабактын мазмунун аныктай алышы;
- интеграциялап окутуунун технологияларын ишке ашыра алышы;

Эксперимент учурунда мугалимдин мына ушундай компетенцияларын эске алуу менен, анын сабактарына баа берүүнүн багыттарын тандап алдык. Ал критерийлер сынообуздун ар бир этабында эске алынып жана мугалимдин ишмердигин баалоодо жетекчиликке алынды.

Эксперименттик сыноо иштерибиз үч этапта, тактап айтканда, аныктоочу, изденүүчү жана окутуучу мүнөздө өткөрүлдү. Адегенде, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя экономика, укук жана технологиялар институту (БатМУ КЭУТИ), Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту (КМТУ КЖПИ), КМТУнун Тоо-кен иштери жана технологиялары институту (КМТУ ТКТИ) жүргүзүлдү. ЖОЖдордун педагогикалык эмес багыттагы факультеттеринде окуган студенттерине аныктоочу эксперимент жүргүзүлдү.

Сурамжылоо ишибизде Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя экономика, укук жана технологиялар институтунан 75 студент (эксп.

топко – 40, текш. топко – 35), Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту 75 студент (эксп. топко – 40, текш. топко – 35) жана КМТУнун тоо-кен иштери жана технологиялары институту 105 студент (эксп. топко – 50, текш. топко – 55) катышты. Жалпысынан 255 студент, алардын ичинен эксперименттик топко – 130, текшерүүчү топко – 125 студент катышты.

Биринчи сынообуз абалды аныктоо максатында 2012-2013-жылдар арасында өткөрүлдү. Бул сынообуздун алдына: ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу процессинин жалпы абалы, предметти интеграциялап окутуу боюнча мугалимдердин компетенттүүлүгү, студенттердин Манас таануу предметин кайсы предметтер менен интеграциялоого кызыгуусун аныктоо максаттарын койгонбуз.

Аныктоочу этапта студенттердин предметтерди интеграциялоо принциптерин, методдорун түшүнүү деңгээлин билүү, Манас таануу предмети боюнча билимдерин аныктоо үчүн атайын иш-аракеттерди жүргүзүүнү пландадык. Ал иш-аракеттер төмөнкүлөр:

- Манас таануу предметин башка предметтер менен бирдиктүүлүгүнүн, жакындыгынын көлөмүн аныктоо: эң жакын предметтер, жакын предметтер; байланыштуу предметтер;

- «Манастын» учкул, сөздөрүн, кооз, поэтикалуу, образдуу таамай саптарынан, окуяларынан жатка айта алышы жана аларды түшүнүүсүн аныктоо.

Алгач анкеталык суроолор түзүлүп, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя экономика, укук жана технологиялар институту (БатМУ КЭУТИ), Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту (КМТУ КЖПЖГИ), КМТУнун Тоо-кен иштери жана технологиялары институту (КМТУ ТКИЖТИ) – жалпысынан 168 анкета таратылды.

Эксперименттик материалдарда камтылган анкеталык суроолорду таратуудан мурда, БатМУ КИТЭП, КМТУ сыяктуу жогорку окуу жайларында Манас таануу предметтеринен сабак берип жаткан мугалимдер менен баарлаштык. БатМУ КЭУТИнин окутуучусу Д.Жумабаева, Кыргыз тоо-кен институтунун окутуучусу Э.Кадралиевалар менен бирдикте Манас таануу предметин интеграциялап окутуудагы маселелердин тегерегинде пикир алыштык. Мугалимдер предметти интеграциялоодо башка предметтер менен байланышкан темалар материалдарды окуу жана сабактардын моделдерин түзүү, предметчи мугалимдер менен тыгыз байланыш жүргүзүү, интернет булактары менен таанышуу, эпостун тарыхыйлуулугун анализдеген илимий эмгектер, макалаларга да көңүл буруу зарыл экендигин белгилешти жана экспериментти биргеликте жүргүзүүдө көмөк көрсөтүштү. Аныктоочу этапта студенттердин предметтерди интеграциялоо принциптерин, методдорун түшүнүү деңгээлин билүү үчүн түзүлгөн суроолорго жараша иш алып бардык. Алсак, студенттерден «интеграция» термини боюнча студенттердин түшүнүгүн аныктоо максатында студенттерден сурамжылоо жүргүзгөнүбүздө, алардын көпчүлүгү туура жоопторду бере алышкан жок. Ошондуктан Манас таануу предметин башка предметтер менен бирдиктүүлүгүнүн, жакындыгынын көлөмүн аныктоодо: эң жакын предметтер, жакын предметтер; байланыштуу предметтер деп ажыратып, сурамжылоо ишин жүргүздүк. Биринчи талап боюнча сурамжылоодон студенттердин басымдуу бөлүмү Манас таануу предметине эң жакын предмет катары кыргыз тили жана адабият, тарых жана география предметтерин көрсөтүштү. Ал эми жакын предметтер катарына философия, укук, дин таануу, психология, педагогика, геология, аскердик билимдер сыяктуу предметтерди көрсөтүшсө, медицина, искусство, математика жана физика илимдерин байланыштуу предметтерге кошушкан.

Биз мындай жыйынтыктан Манас таануу курсун башка предметтер менен интеграциялоо зарылдыгын түшүнүү деңгээли жетишээрлик экендигин жана эң көп интеграциялануучу предметтер катары кыргыз тили жана адабияты, тарых, география предметтери деп тааныгандыктарын аныктадык. Ошондуктан

экспериментибизди жогорудагы предметтер менен көбүрөөк интеграциялоого басым жасоого аракет кылдык.

ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу кандай жол менен ишке ашырылып жаткандыгын аныктоо максатында студенттерге төмөндөгүдөй анкеталык суроолор берилди.

Таблица 4. Анкеталык сурамжылоонун көрсөткүчү

	Анкеталык суроолор	Жооптор	Ст.с аны	%
			168	
1	Манас таануу курсу кайсы предметтер менен тыгыз байланышта окудунар?	а) Адабият	140	83
		б) Тарых, философия, педагогика, география	28	17
2	Манас таануу предметин башка предметтер менен бирдикте өтүлдүбү?	а) Жок	133	79
		б) Ооба.	35	21
3	Манас таануу курсун кайсы предметтер менен бирдикте өтүлүүсүн каалайсынар?	а) тарых	150	92
		б) география	18	8

Таблицада көрүнүп тургандай, Манас таануу предметин башка предмет окутуучулары менен бирдикте сабак өткөн учурлары БатМУ КЭУТИде 35 % түздү. Көрсө, бул окуу жайда Манас таануу предметин тарых окутуучусу берет экен. Ал эми калган окуу жайларында предметчи мугалимдер менен интеграциялык сабактарды уюштуруу жокко эсе экендиги байкалды. Сурамжылообуздун жыйынтыгы ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу процессинин жалпы абалы канааттандырууларлык эместигин көрсөттү. Бирок, студенттер предметтерди интеграциялап окууга кызыгууларын билдиришти.

2013 – 2014-жылдарда жогоруда аталган окуу жайларда **изденүүчү** (калыптандыруучу) эксперимент жүргүзүлдү. Жүргүзгөн экспериментибиздин максаты ЖОЖдордогу предмет окутуучуларына Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун,

атуулдук тарбия жана терең билим берүүнүн, анын жол-жоболорун иштеп чыгуу, студенттердин чыгармачыл ой жүгүртүүсүн, теориялык-практикалык билимдерин текшерүү, ар түрдүү илимдердин татаал баскыктагы маалыматтары менен тааныштыгы, эпосту таанып-билүүгө болгон кызыгуусу, чыгармачыл изденүүсү жана дүйнөнү бүтүндүктө кабыл алуусун аныктоо максаттары коюлду.

Аталган максаттарга ылайык Манас таануу сабагын интеграциялап окутууну уюштуруу жолдору, материалдарды тандоонун принциптери менен критерийлери, окуу сааттарын пландаштыруу, окутуу модели жана аны жүзөгө ашыруу технологиялары аныкталып, аларга жараша сабактардын методикалык иштелмелери даярдалды.

Студенттердин Манас таануу илимин тарыхый мазмунун түшүнүү деңгээлин (жогорку, орто, төмөн) аныктоо максатында ар бир окуу жайдын тандалган топторуна төмөнкүдөй тесттик тапшырмаларды бердик, ал тапшырмалар №6 тиркемеде көрсөтүлгөн (№6 тиркемени караңыз). Экспериментке коюлган тесттик тапшырмалардын жалпы тематикалары төмөндөгүдөй болду:

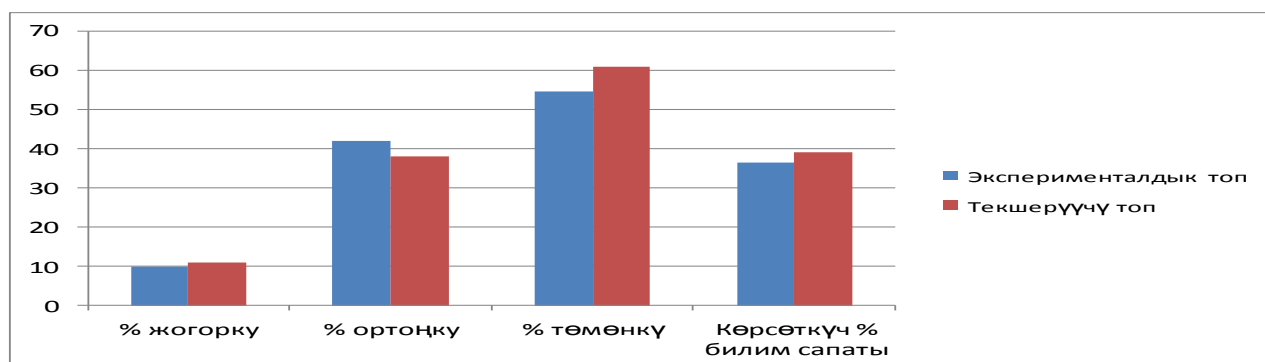
1. “Манас” эпосунун сюжеттик окуялары;
2. Кыргыз тарыхынын эпопеяда чагылдырылышы. Тарыхый доорлор;
3. Мамлекеттүүлүк– «Манас» эпосунда;
4. “Манас” эпосундагы жер жана анда узак убакыттарда жүрүп туруучу процесстер тууралуу билимдер жана философиялык көз караштар.

Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграцияланышы боюнча Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя экономика, укук жана технологиялар институту (БатМУ КЭУТИ), Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту (КМТУ КЖПГИ) жана КМТУнун тоо-кен иштери жана технологиялары институтунун (КМТУ ТКТИ) студенттери арасындагы сурамжылоонун жыйынтыгын чыгардык жана студенттердин

билим деңгээлинин көрсөткүчүнүн жыйынтыгы төмөндөгү 5-таблицада жана 22-сүрөттө берилди.

Таблица 5. Студенттердин билим деңгээлинин көрсөткүчү

ЖОЖдун аты	Тайпанын түрү	Студ. саны	Студ. саны %	Деңгээл						Көрсөткүч % билим сапаты
				жогорку	%	ортоңку	%	төмөнкү	%	
БатМУ КЭУТИ	Эксп.	40	100	3	7,5	14	35	23	57,5	42,5
	Текш.	35	100	3	8	12	35	20	57	43
КМТУ КЖПЖГИ	Эксп.	40	100	3	7,5	13	32,5	24	60	40
	Текш.	35	100	3	8,5	10	28,5	22	63	37
КМТУ ТКИЖТИ	Эксп.	50	100	4	8	15	30	31	62	38
	Текш.	55	100	5	9	16	29	34	62	38
жыйынтыгы	Эксп.	130	100	10	7	42	29,4	78	54,6	36,4
	Текш.	125	100	11	8,8	38	30,4	76	60,8	39,2

Сүрөт 22. Студенттердин билим деңгээлинин көрсөткүчү

Төмөнкү деңгээл: Студенттер Манас таануу предметинин тарыхый мазмунун жеткиликтүү билишпейт, бул боюнча билимдери тайыз. Улуу эпоско болгон кызыгуулары да жокко эсе. Таблицада көрүнүп тургандай, бул деңгээлдеги студенттердин саны кыйла көп, 54%-63% ды түзүп отурат.

Орточо деңгээл: Манас таануу предмети, анын ичинде эпостун кыска сюжеттик окуялары, манасчылык өнөр жана манасчылар, аларды изилдөөчүлөр жөнүндө студенттердин жетишерлик жалпы маалыматы бар. Бирок алардын географиялык аймактар, топонимика, эпостун геологиялык илимдер менен байланышы, “Манас” темасындагы жазылган макалалар, пикирлер менен тааныш эмес, эпостун тарыхыйлуулугу боюнча маалыматтары да жетишсиз. Мындай студенттердин саны 29%-35% га барабар экендиги аныкталды.

Жогорку деңгээл: Манас таануу предметинин калыптанышы, изилдөөчүлөр боюнча билимдери жетиштүү, манасчылык өнөрдү талдай алышат, улуу манасчылардын таржымалдарын кызыгып окушканы байкалып турат. Атуулдук тарбия алганы жетишээрлик деңгээлде. Бирок, Манастын тарыхтагы изине карата берилген суроолорго конкреттүү жооптору жокко эсе. Жалпысынан жогорку деңгээлдеги билими бар студенттердин саны аз, ал 7% - 9% ды түздү.

Изилдөө көрсөткөндөй, студенттердин Манас таануу предметинин тарыхый мазмуну боюнча түшүнүктөрү жетишсиз экендиги байкалды. Анын себептери аныкталды. Алар:

- студенттердин эпостун сюжетинин көлөмүнүн өтө чоң экендигине байланыштуу окуп чыга алышпагандыгы;

- мектепте “Манас” эпосу боюнча алган билимдеринин жетишсиздиги; китепканаларда жетишээрлик деңгээлде Манас таануу илимине байланыштуу китептердин аздыгы, ошондуктан алардын эпостун тарыхый мазмунга ээ экендиги жөнүндө түшүнүктөрүнүн жоктугу;

- мугалимдердин сабактарда, класстан тышкаркы сааттарда атуулдук таалим-тарбияга үндөгөн эпостун сөз берметтерин жугумдуу кылып уктура албагандыгы, манастын тилин курчап турган чөйрөдө эркин колдоно алууга аракет жасабагандыгы;

- эпостун тарыхый мазмунун ачып бере албагандыгы ж.б.

Мындан сырткары ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу багытында методикалык семинарлардын өткөрүлбөгөндүгү. Бул болсо Манас таануу курсун тарых менен интеграциялап окутуу боюнча мугалимдердин илимий-методикалык, дидактикалык суроо-талаптарын, илимий-педагогикалык муктаждыктарын канааттандыруу үчүн методикалык көрсөтмөлөрдүн зарылдыгын көрсөттү. Ал эми мындай көрсөтмөлөр Манас таануу илиминде жетишсиз экендиги аныкталды.

Эксперименттин бул этабын эки багытта жүргүздүк. Биринчи этабында Манас эпосу жана кыргыз тарыхы, ал боюнча жазылган илимий адабияттарды

окуп-талдап үйрөнүү болсо, андан соң, экинчи этабында студенттерге эпопеядагы сюжеттик окуялар менен тарыхый маалыматтардын окшоштугун, жакындыгын салыштырып, интеграциялык окутуунун принциптери менен методдорун системага салуу, интеграциялык моделдерди иштеп чыгуу аркылуу студенттерге атуулдук тарбия берүүдө аларды кантип пайдалана билүүнүн жолдорун аныктоо болду.

«Манас» эпосу – кыргыз улутунун дүйнө таанымын, тарыхын, маданиятын, илим-билимин, тилин өзүнө камтыган руханий баалуулук. Коомдо болуп өткөн саясий кырдаалдар өлкөдө элдин тынчтыгын, улуттар ортосундагы биримдикти сактаган, жерибиздеги кен-байлыктарды коргой алган, аларды сарамжалдуу пайдалана билген, жерин тарттырып жибербөөгө, мамлекеттүүлүгүн сактап калууга жана өлкөнү өнүктүрүүгө салымын тийгизген мекенчил жаш кадрларды тарбиялоо азыркы заманыбыздын орчундуу маселеси экендигин көрсөттү. Демек, өлкөнүн келечегин көтөргөн куруучулук, жол кыймылы, аскердик, тоо-кен, энергетика, экономика, айыл-чарба ж.б. багытта билим алып жаткан студенттерди Кыргызстан үчүн күйүп жанган адис катары калыптандыруу зарылчылыгы туулду. Ошондуктан, «Манас» эпосу – элдин тарбия жагдайындагы көз-караш идеяларды чагылдырган таалим-тарбия берүүчү касиетке ээ педагогикалык кенч экендиги талашсыз.

Эксперименттик изилдөөдө ”Манас таануу сабагын тарых менен интеграциялап окутуунун атайын курсунун программасын” И.Раззаков атындагы КМТУнун Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунун гуманитардык илимдер кафедрасында талкуулап, окуу жайдын Окумуштуулар кеңешинин чечими менен бекитип, бул курсту окуу планындагы ЖОЖдук компоненттердин эсебинен окутуп көрдүк.

Жогоруда аталган атайын курсунун программасы «Манас» эпосундагы кыргыздардын тарыхый доорлорун, этногенезисин, этнографиясын, философиясын, маданиятын, илим-билимин, мамлекеттүүлүгүн жана улуу идеологиясын ЖОЖдордогу студенттер үчүн жеткилең өздөштүрүүгө ылайыкталды.

Программанын максаты төмөндөгүлөр менен аныкталат:

- Республикабыздын педагогикалык эмес жогорку окуу жайларында студенттерди Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуу аркылуу элибиздин байыртадан келе жаткан маданиятын, мамлекетти башкаруу системасын, эл аралык мамилелерди жүргүзүү саясатын, эл-жерди коргоо идеологиясын терең түшүндүрүү аркылуу атуулдук тарбия берүү;
- педагогикалык эмес жогорку окуу жайларындагы Манас таануу курсун окутуу аркылуу студенттердин аң-сезимине кыргыз элинин патриоттук рухун, улуттук нарктарын, мекенчилдик идеяларын, инсандык асыл сапаттарын калыптандыруу.
- анын негизинде Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун принциптерин жана методдорун системага салып иликтөө;
- интеграциялап окутуунун принциптерине таянып, ЖОЖдордо Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун жол-жоболорун жана анын моделин иштеп чыгуу;
- «Манас» эпосун тарых предмети менен бириктирип, эпостун өзөктүү окуяларын тарыхый фактылар менен интеграциялап, жаңы ыкмалар менен окутуу аркылуу студенттердин билим деңгээлин жогорулатуу.

Курстун жалпы көлөмү 32 саатка ылайыкташтырылып, 4-семестрде өткөрүлөт. Лекция-16 саат, практика-16 саат.

Студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн – 32 саат, жыйынтыгында 4-семестрде экзамен тапшырылат. Ушул программада көрсөтүлгөн темаларды тандалган окуу жайларга сунуштадык, алар №7 тиркемеде берилди (№7 тиркемени караңыз).

2014-2015-жылдарда жогоруда аталган атайын курстун программасын окутуу менен бирдикте студенттердин алган билимдерин аныктоо үчүн профессор С.Рысбаев менен бирдикте “Манас таануу предмети менен тесттик тапшырмалардын топтомун” түзүп, жарыкка чыгардык. Бул китепче тандалып алынган окуу жайларга да берилип, эксперименттин жүрүшүндө оң

натыйжаларын берди. “ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу” деген окуу-усулдук колдонмобузда методикалык иштелмелерибизди бердик. Бул окуу-усулдук колдонмолорду пайдаланып, **окутуучу экспериментибизди** жүргүздүк. Окутуучу эксперименттин алдына **төмөнкүдөй милдеттер коюлду:**

- студенттерге терең билим жана атуулдук таалим-тарбия берүү багытына ылайык Манас таануу предмети боюнча тарыхый маалыматтарды жеткирип берүү;
- ушуга ылайык педагогикалык эмес жогорку окуу жайларынын студенттерин Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутуу аркылуу студенттерге терең билим жана атуулдук таалим-тарбия берүү;
- түзүлгөн атайын курстун программасынын негизинде окутууну уюштуруу;
- окутуучу эксперименттин жыйынтыгына ылайык студенттердин теориялык билимин жана практикалык компетенттүүлүгүн аныктоо үчүн тесттик тапшырмаларын түзүү.

Бул иликтөө ишибизде Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя экономика, укук жана технологиялар институтунан 75 студент (эксп. топко – 40, текш. топко – 35), Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институту 75 студент (эксп. топко – 40, текш. топко – 35) жана КМТУнун тоо-кен иштери жана технологиялары институту 105 студент (эксп. топко – 50, текш. топко – 55) катышты. Бул иликтөө ишибизде аталган окуу жайлардан жалпысынан 255 студент, алардын ичинен эксперименттик топко – 130, текшерүүчү топко – 125 студент катышты.

Бул иштердин жыйынтыгы менен студенттер ээ болуучу компетенциялар катары төмөнкүлөрдү эсептедик: «Манас» эпопеясынын толук сюжетин билүүсү, энциклопедиялык мазмунун аныктоо, эпостогу ар бир окуяларды кыргыздардын тарыхый окуялары менен салыштырып талдоо, байыркы тарыхый маданияттын үлгүлөрүн эпостон издөө, эпостогу

топонимдик аталыштарды географиялык тараптан аныктоо жана бүгүнкү күндөгү аталыштар менен салыштыруу, үчилтиктин идеялык, тематикалык мазмунун талдай билүү жана турмушта ал идеялар менен иш алып баруу.

Биз түзгөн программада «Манас» эпосу боюнча жазылган илимий эмгектерден кыргыз көчмөн элинин басып өткөн тарыхый доорлорун, мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү жана башкаруу саясаты, эпостун энциклопедиялык мазмуну (тарых, философия, география, биология, астрономия, медицина, геология, ж.б. илимдердин тармактары) боюнча билим берүү, андагы кыргыз дүйнөтаанымын, идеологиясын, манасчылык өнөрүн, эпоеядан белгилүү бир деңгээлде тарыхый турмуш чындыгын издөө, эпостун этнонимдерин, топонимдеринин аталышы, географиялык реалияда алардын жайгашышын аныктоо сыяктуу жагдайларга басым жасалды. Студенттердин улуу манасчылардын доор аралаган өмүр-тарыхын талдай алуу көрсөткүчү №8 тиркемеде берилди (№8 тиркемени караңыз).

Студенттер манасчылар, айтуучулук салт (түш), жана ар бир манасчынын айтуучулук өзгөчөлүгүн устаттарынын, шакирттерин эскерүүсү аркылуу таблицага жайгаштырып чыгышты. Мындан сырткары атадан балага өткөн манасчылык сейрек кездешүүчү мурас экендигин манасчылардын өмүр жолун изилдөө аркылуу аныкташты (№9 тиркемени караңыз).

Ошондой эле экспериментибизде студенттер манасчыларды иликтеп, доорлорду, муундарды байланыштырган манасчылык мектептин, алар жашаган доор таржымалын схема түзүп көрсөтүштү (№10 тиркемени караңыз).

Жыйынтыгында студенттер манасчыларды тарыхый жактан изилдеп, жогорудагыдай тизмени түзгөн соң төмөнкүдөй пикирлерин билдиришкен:

1. Ар бир манасчы өз доорунун оозго алынган кадыр-барктуу инсандары: Ырчы уул Манастын ырчысы, Жайсаң ырчы IX-X к.к. усун урууларынын чачырагандарын чогултуп өз канатына калкалаган кыргыз-хандын ырчысы, Токтогул ырчы XI-XVкк. Кетбука, Асанкайгы, Толубай сынчылар менен замандаш болгон жана ислам дини кыргыздын өз дининен четтетип жатканын

сындап ырдагандыгы үчүн Амир Темирдин колунан өлөт, XVII-XVIIIкк. Нооруз, Назар манасчылардан кийинки кылым манасчылары үлгү алган болсо, XIXкк. Назар, Тыныбек манасчылар Шабдан, Байтик сыяктуу баатырларды тарбиялаган улуу педагогдор (30 күн бою “Манас” угушкан), Сагымбайдын атасынын өз атын Ормон хан Орозбак деген ат менен алмаштырып койгон.

2. Салт боюнча манасчылык өнөрдү түш менен байланыштырууну мурда окумуштуулар «Манасты» угушу, сабак алып, үйрөнүп жатканда түшкө кириши табигый көрүнүш же өзүнүн даңкын ашыруу үчүн манасчы тарабынан ойлоп чыгарылган куру сөз деп баалашкан. Манас же ага байланышкан кейипкерлер башка улуттун адамына аян бербейт, «Манастын» руху кыргыздын бирин тандайт. Аянды ааламдан, кудай-арбактын тартуусунан алгандыгында, аларды айрым учурда өздөрүнүн жеке эрки эмес, а үстүртөн берилген күч бийлеп тургандыгынан адам баласы эске тутуу мүмкүнчүлүгүнүн илимде түшүндүрүп бере алгыс өлчөмдөгү ыр саптарын айта алышса керек. Тандалган адам үчүн же баш тартып, оорукчан болуп калуу мүмкүндүгү бар. Мисалы, Манасты айтпай койгон учурлар: Сагымбай атабыздын кыздары Токтобүбү жана Бурулбүбүнүн ооруп каза болушу; Шаабайдын манасчынын көзү көрбөй калып, жомокчулукту аркалагандан кийин гана оңолгону ж.б.

3. Манасчылар касиеттүү олуя кишилерден болот экен. Келдибек, Тыныбек, Сагымбай ж.б. манасчыларды оорулууларды айыктырышкан ж.б.

Билимдин синтездүүлүгү принцибине ылайык эпостогу негизги өзөк окуяларды кыргыздардын тарыхый доорлору менен салыштырдык. Тигил же бул темадагы маселелерди үйрөнүүдө окумуштуулардын Манас таануу илиминдеги бирдиктүү, синтезделген көз караштарын талкууладык. Мындай интеграциялык метод студенттердин кабыл алуу жана ой жүгүртүүсүнүн активдүүлүгүн өстүрөт. Студенттердин эпопеянын сюжеттерин билүүсү, реферат, дил баяндарды жаздыруу, экспериментибизди жүргүзүүдө оң натыйжа берди. Алар Манас таануу предметине карата изденүүчүлүк мамиледе болушту. Алар алган билимдерин жашоо-турмуш менен тыгыз байланыштырууга жетише алышты. Манас таануу предметин окутууда

стандарттык эмес сабактар, интеграциялык жана интерактивдүү методдор эксперименттик ишибизди жүргүзүүдө бир топ жемишин бере алды. Студенттер «Манас» эпосун тарых менен дал келүүчү жагдайларын аныктап, таблица, класстер, диаграммаларды түзүп келишти. Эксперименталдык тажрыйбабызды жүргүзүүдө студенттер эпопеянын сюжети менен тарыхый маалыматтарды аныктап, аларды талдай билүүгө машыгышты, аны ***№11 тиркемедеги таблицадан көрүүгө болот (№11 тиркемени караңыз).***

Мугалимдер аталган атайын курстун программасынын негизинде стандарттык эмес темаларды өтүүдөгү жаңычылдык жана интеграциялап окутуунун моделдери аркылуу эпостун тарыхый мазмунун үйрөтүү багытындагы иш-чараларды-сабакты уюштуруу, каражаттарды пайдалануу, илимий маалыматтарды берүү, адабий жана тарыхый анализ жасоо сыяктуу илимий-методикалык даярдыктарга ээ болуу аркылуу жакшы натыйжаларга жетүүгө мүмкүн экендигине ынанышты.

Биз экспериментибиздин жүрүшүндө аудиториядан сырткаркы Манас таануу предметин тереңдетип үйрөтүү үчүн төмөнкүдөй иш-чараларды өткөрдүк:

- “Манас—улуу эпоско айланган тарых” деген темада эссе жазуу сынагы уюштурулду ;
- «Манасчылык өнөрдөгү купуя сырлар» деген темада диспут өткөрүлдү (№12 тиркеме);
- Залкар манасчы Жусуп Мамай – 95 жашта (манасчы Ж.Мамайдын кыргыздардын тарыхый жана маданий мурасын сактоо ишине кошкон салымы) деген чоң салтанат уюштурулду (№13 тиркеме);
- Студенттер арасында синхрондуу манас айтуу боюнча конкурс өткөрүлдү;
- Манас архитектураларына саякат уюштурулду (Баткендеги Манас ордо, Ош шаарындагы Манас эстелиги, Таластагы Манас ордо ж.б. №3 тиркеме).

Ушулар менен катар эле, “Манас” казынасындагы жети осуят аттуу темада тарбиялык сабактын иштелмесин сунуш кылдык (*караңыз №5*

тиркеме).

Кызыл-Кыя жаратылышты пайдалануу жана геотехнологиялар институтунун 1-курс студенттери тарабынан улуттук топ (кыргыз улутундагы студенттер) жана бөтөн улут тобу (тажик, өзбек, татар, орус улуттарынан турган студенттер) синхрондуу манас айтуу боюнча жарышып, өздөрүнүн улуу эпоско болгон сый мамилесин көрсөтө алышты. Айрыкча манас айтуучулук өнөр боюнча Кызыл-Кыя шаардык сынактарда байгелүү орундарды алып жүргөн Маматисак уулу Жоомарт, Жалил кызы Адина, тажик улутунун өкүлдөрүнөн Мадаминов Шахрух, Маюсупов Сардор, Камалов Нодир сыяктуу студенттер окуу жайыбыздын жамаатынын алкыштарына ээ болушту. Жаштар арасындагы мындай жышаандар өлкөбүздө жашап жана билим алып жаткан башка улуттун өкүлдөрүнүн да улуттук мурасыбызга кайдыгер эместигинен кабар берет. Алардын кызыгууларын ойгото алуу билим берүүдөгү ийгиликтерибиздин натыйжасы деп ойлойбуз.

3.2.Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары

Эксперименталдык иштердин жыйынтыктарында төмөндөгүдөй бүтүмдөргө ээ болдук, тактап айтканда, студенттер Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутулгандан кийинки эпоско болгон мурдагы көз караштарынын кандайча өзгөрүлгөндүгү жөнүндө төмөнкүдөй жоопторду беришти:

- Манас таануу илими боюнча биздин маалыматыбыз көбөйдү;
- окуй турган, изилдей турган маселелердин өтө көптүгүнө ынандык;
- эпостун кыргыз тарыхынан алынгандыгы б.а. баян жомок сыяктуу жоктон бар болуп жаралган эмес, тескерисинче бардан жаралгандыгы аныктадык;
- манасчылыктын тышкы сыйкырдуу күчүн баамдадык;
- эпоско болгон ишеничибиз артты, ыйык аалам экендиги, Манас аталарыбыздын арбактарына шек келтирбөөгө ынандык;

- эпосту тарых менен талдоо жолдорун үйрөндүк;
- предмет атуулдук сезимибизди курчутту, кыргыз экенибизге сыймыктандык;
- диспуттарда улуттук аң-сезимибизди ойготууга болгон көз-караштарыбыз боюнча пикир алышууга, талаш-тартыштарга туруштук берип, ойлорубузду далилдөөгө аракеттендик;
- сүрөт көргөзмөсү, манас айтуу, улуттук буюмдарды жасоо, улуттук тамактар, оюндар, каада салттар, бийлер, элдик ырлар ж.б. чыгармачылыктарыбызды, өнөрлөрүбүздү көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алдык,

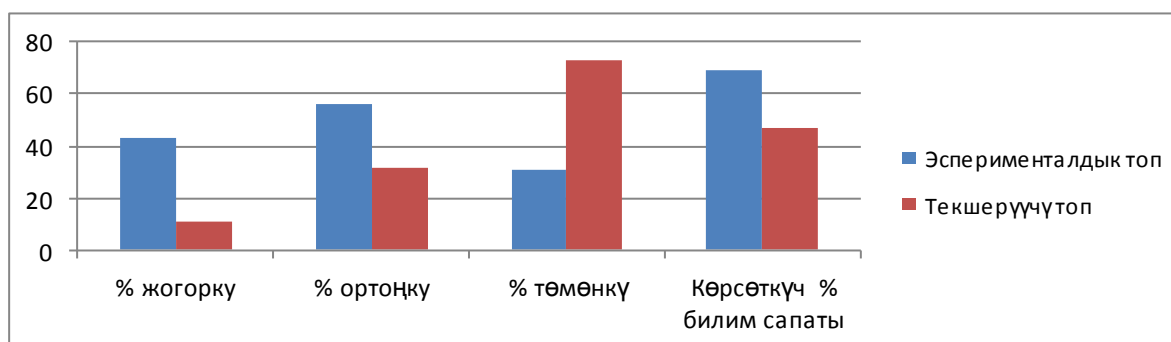
Буларды белгилөө менен студенттер предметке болгон кызыгуу ашканын, ага активдүү катышкандыктарын жана жакшы жыйынтык алышканын айтышты.

Эксперименталдык ишибиздин жыйынтыгында биз тажрыйба жүргүзгөн окуу жайлардын окутуучулары предметти тарых менен интеграциялап окуттуу аркылуу терең билим жана атуулдукка тарбиялоо боюнча багытталган иш тажрыйбабызга болгон ой пикирлерди уктук, алар студенттердин Манас таануу предметине болгон кызыгуулары жанданганын, дил баяндарды, эсселерди жазууда алардын көз караштарынын өзгөргөнүн жана кеп ишмердүүлүгүнүн байыганын, ар кандай диспуттарда, викториналык суроолордо активдүү катышышканын белгилеп өтүштү. Жогоруда биз тараптан өткөрүлгөн эксперименттин жыйынтыгында студенттерге тесттик тапшырмалар берилип, алардын жыйынтык жоопторунун негизинде билим деңгээлдери сандык жана сапаттык жактан анализденди.

Бул иликтөө ишинде, тандалган окуу жайлардагы топтордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу аркылуу билим деңгээлдери аныкталды. Эксперименттик жана текшерүүчү топтун билим деңгээлдерин жогорку, ортонку, төмөнкү деңгээлдерге бөлүп бааладык, ал төмөндөгү таблицада берилди (*Таблица 6 караңыз*).

Таблица 6. Студенттердин билим деңгээлинин көрсөткүчү

ЖОЖдун аты	Тайпанын түрү	Студ. саны	Студ. саны %	Деңгээл						Көрсөткүч	
				жогорку	%	ортоңку	%	төмөнкү	%	%билим сапаты	
БатМУ КЭУТИ	Эксп.	40	100	14	35	18	45	8	20	80	
	Текш.	35	100	3	8,5	14	40	18	51,5	48,5	
КМТУ КЖПЖГИ	Эксп.	40	100	13	32,5	17	42,5	10	25	75	
	Текш.	35	100	4	11,5	10	28,5	21	60	40	
КМТУ ТКИЖТИ	Эксп.	50	100	16	32	21	42	13	26	74	
	Текш.	55	100	4	7	17	31	34	62	38	
жыйынтыгы	Эксп.	130	100	43	30	56	39	31	21	69	
	Текш.	125	100	11	8,8	32	25,6	73	58,4	46,7	

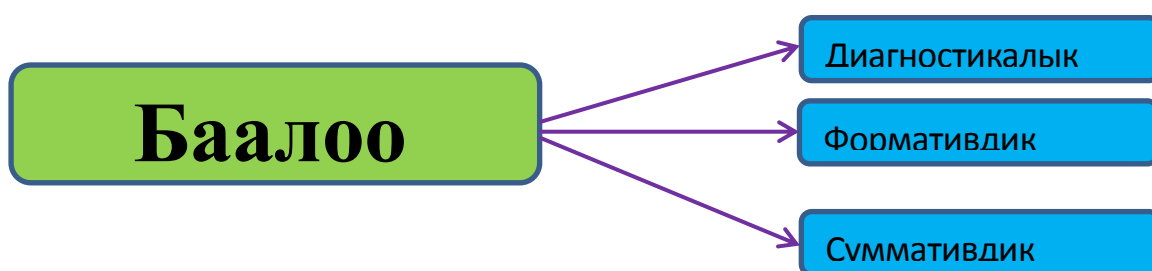
Сүрөт 23. Студенттердин билим деңгээлинин көрсөткүчү

Жогорудагы 6-таблицада жана 22-сүрөттө көрүнүп тургандай, эксперименттик топтордун өздөштүрүү деңгээлдеринин сандык пайызы жогорулагандыгы байкалды. ЖОЖдордо билим алып жаткан болочоктогу адистерди интеграциялап окутууда таалим-тарбия принциптерин пайдаландык. Аларга атуулдук тарбия берүүдө аныктоочу этаптагы көрсөткүчтөр менен жыйынтыктоочу этаптын көрсөткүчтөрүнүн айырмасы бар экендигин байкадык, тактап айтканда, БатМУ КЭУТИнин эксперименттик тобунун жогорку деңгээли 27,5 пайызга, ортоңку деңгээли 10 пайызга жогорулап, төмөнкү деңгээли 37,5 пайызга кыскарган, КМТУ КЖПЖГИнин жогорку деңгээли 25 пайызга, ортоңку деңгээли 10 пайызга жогорулап, төмөнкү деңгээл 37 пайызга кыскарган. Ал эми КМТУ ТКИТИнин жогорку деңгээли 24 пайызга, ортоңку деңгээли 13 пайызга жогорулап, төмөнкү деңгээл 36 пайызга кыскарган.

Тажрыйбабызды жүргүзүүдө текшерүүчү топто анчалык деле өзгөрүү байкалган жок, эксперименттик иштерибииздин жыйынтыктары таблицада көрүнүп тургандай, анын натыйжалуулугун көрсөттү.

Эксперименттин жыйынтыгынан предметти интеграциялап окутуу салтуу окутуудан бир кыйла натыйжалуу экендигин көрдүк.

Илимий-педагогикалык эксперименттин жыйынтыгын чыгарууда студенттерден оозеки жана жазуу (тест) иштери, программада көрсөтүлгөн темалар боюнча жалпы түшүнүктөрү, эске тутуусу, ой-жүгүртүүлөрү, активдүүлүгү, изденүүчүлүгү, өз алдынча иштөөсү, интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү, чыгармачыл потенциалы, кошумча маалымат булактарынан пайдалана билүүсү, алган билимдерин анализдей алуусу сыяктуу окутуу формаларынын баалоо системасына ылайык диагностикалык, формативдүү жана суммативдүү баа коюу эрежелери менен ишке ашырылды (Сүрөт 24).

Сүрөт 24. Окутуу формаларынын баалоо

Эксперименттин жалпы жыйынтыгы биз тараптан коюлган интеграциялап окутуунун илимий-теориялык негиздерин практикада текшерүүгө мүмкүнчүлүк берилгендиги, илимий иштерибииздин максаттары жана милдеттери натыйжалуу ишке ашкандыгын, илимий божомолубуздун туура чыккандыгын айкындап көрсөттү.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары, корутундулар жана практикалык сунуштар

Студенттердин билим деңгээлин жогорулатуу максатында жүргүзгөн экспериментибиизде ЖОЖдордогу предмет окутуучулары менен бирдикте

Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун, атуулдук тарбия жана терең билим берүүнүн, анын жол-жоболору иштелди.

Диссертациялык изилдөөдө аныкталган жумушчу божомолдун тууралыгын тастыктоо үчүн жүргүзүлгөн эксперименттик иштердин, ЖОЖдордо Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуу боюнча илимий-педагогикалык, методикалык адабияттарга жалпы анализ жүргүзүү жана Манас таануу предметин окутуу боюнча иштелип чыккан инновациялык, интерактивдүү жана интеграцияланган сабактардын жалпы моделин (удаалаштык, жарыш, курчама, аралаш, тутумдаш) жана аны жүзөгө ашыруу технологияларын (сбактын максаты, тематикалары, предмет аралык фактылар, байланыштыруунун принциптери, критерийлер, каражаттары ж.б.), мазмунун, формаларын, методдорун сунуш кылуу менен изилдөөнүн негизги максатын ишке ашыруунун натыйжасында төмөнкүдөй жалпы корутундуга келүүгө болот:

1. Манас таануу предметин ЖОЖдордогу окуу программаларында, окуу китептеринде жана илимий-теориялык, методикалык адабияттарда берилишинин, жайгашуусунун абалына жалпы анализ жасалды;

2. Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери: мазмуну, формалары менен каражаттары аныкталды;

3. Манас таануу курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун моделдери жана аны жүзөгө ашыруунун технологиялары иштелип чыкты;

4. Сунушталган методикалык ыкмалар эксперименттик жолдор аркылуу сыноодон өткөрүлдү, алынган натыйжалар ЖОЖдордо Манас таануу предметин окутуу практикасына сунуш кылынды.

Диссертациялык изилдөөдөн алынган жыйынтыктардын негизинде ЖОЖдордо Манас таануу курсун натыйжалуу окутуу боюнча төмөнкүдөй сунуштарды жасоого негиз берилди:

- ЖОЖдордогу Манас таануу курсун окутууда Кыргызстан тарыхы предмети менен интеграциялоо жагын окуу программаларын, окуу китептерин жазууда жетекчиликке алуу;
- Манас таануу боюнча жазылган окуу китептери, усулдук колдонмолор, дидактикалык материалдар инновациялык, интерактивдүү жана интеграциялык сабактарга ылайык толукталышы керек. Окуу материалдары “Манас” эпосунун кыргыз элинин тарыхы менен болгон генетикалык байланышын жана эпостун энциклопедиялык мазмунун түшүнүүгө, ошондой эле Манас таануу илими жөнүндө кеңири маалыматтарды берүүгө багыттоо;
- Манас таануу предметинин жумушчу программаларына окуу экскурсиялык (музей, сүрөт галереялары, тарыхый окуялар же эпосто аты аталган топонимдик аталыштагы ыйык жерлер, тарыхый эстеликтер, «Манас» темасындагы айкелдер боюнча экскурсиялар, театр, опера-балет театрларына баруу, тарыхый-адабий экскурсия тарыхый инсандар, жазуучулар, манас таануучулар, окумуштуулар, манасчылар, искусство ишмерлери менен жолугушуу) сааттарды киргизүү;
- ЖОЖдордо мамлекетке зарыл болгон адистерди өлкөнүн кызыкчылыгын көздөгөн мекенчил кылып тарбиялоо жана окутуу багытында кафедралардын окуу-усулдук секциясынын пландарына Манас таануу предметчи мугалимдери менен тарых жана башка предметчи мугалимдер ортосунда макулдашылган интеграциялык сабактарды уюштуруу жана анын аткарылышын көзөмөлгө алуу иш-чараларын киргизүү;
- ЖОЖдор арасында Манас таануу предметин интеграциялап окутуу багытында методикалык семинарларды уюштуруу жана интеграциялап окутуунун жол-жоболорун, анын моделдерин жайылтуу;
- окуу планындагы ЖОЖдук компоненттердин эсебинен Манас таануу предмети боюнча атайын курстарды киргизүү.

Колдонулган адабияттар

1. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. (Түзгөндөр: Ж.Шериев, А.Муратов). -Ф.: 1987. – 199 б.
2. Апыш Б., Д.Бабаев, Т.Жоробеков. Педагогика. Б. -2002. -176-б.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-бөлүк. - Б.: 1997. – 62 б.
4. Алымбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. - А. – Б.: Алтын тамыр, 2001 – 42 б.
5. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.
6. Алымов Б., Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / Ф.: Мектеп, 1981. – 111-б.
7. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун историзми [Текст]/ Э.Абдылдаев.- Ф.,1987. -157б
8. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] /Э.Абдылдаев. - Ф.,1981. -265 б
9. Арабай уулу И. Кыргыз алиппеси. Кириллица ариби менен 1- басылышы. Басууга даярдаган С.Рысбаев. - Б.: 2007,-29 б.
10. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Ф.: Мектеп, 1982, -48-58б.
11. Асаналиева Ж. «Манас» эпосун тарых менен байланыштырып үйрөнүү // Эл агартуу. - 2001, № 5-6. - 22-28-б.
12. Асипова Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников. Автореф. дис... д-ра пед. Наук.-Б.: 1974,- С. 24

13. Ананьев Б.Г. Теория ощущений. –Л.: Издательство ЛГУ, 1961
-446 с.
14. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания Текст. / Б.Г. Ананьев--
ISBN № 5-02008399-2.М.: Наука, 2000. 351с.
15. Большая советская энциклопедия. Т. 10/ под. ред. А.М. Прохорова.
М., 1972. С.-307.
16. Бабанский. Ю.К. Педагогика.1988. -С. -478.
17. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной
общеобразовательной школе. - М.: 1985. - 208 б.
18. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жө нүндө сөз: (Мектеп
мугалимдери, билим берүү кызматкерлери үчүн). - Б.: 1998. -628 б.
19. Байгазиев С., Рысбаев С. Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр
жана табылгалар. - Б.: Мектеп, 1992. -25-б.
20. Байгазиев С. Нурмолдо - XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана
даанышман педагогу. - Б.: 2005, 33-б.
21. Байгазиев С. Улуу Манас улутубуздун дил жана тил бешиги.
Б.1997.-3-5-бб.
22. Байгазиев С. "Манасты" мектептерде жана жогорку окуу
жайларында окутуунун концепциясы./ Кыргыз туусу, Б., 2012, -6 б.
23. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык
жана практикалык маселелери. 2-бас. - Б.: 2004. - 384-б.
24. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн
технологиясы. Б. 2011.-190-б.
25. Баймырзаев Б. Урпактар унуткан устат-Нурмолдо. Из калтырган
инсандар. Б.-2011, 99-100 бб.
26. Бакиров А. Историзм эпоса «Манас» Б.1997. -29-35 бб.

27. Беленький Г.И. О воспитательно-образовательных аспектах межпредметных связей // Советская педагогика. - 1977, №4-6. - 57-61- б.
28. Беляева А. П. Интеграция - ведущая тенденция развития дидактики как науки: [Электронный ресурс] /А.П.Беляева. - Электрон.ст., - Режим доступа к ст.: ftp://ftp.unilib.neva.ru/etu/belyaeva_krakow99
29. Безрукова В.С. Интеграционные процессы в педагогической теории и практике Текст. / В.С. Безрукова. Екатеринбург, 1994. – С.152.
30. Берулава М.Н. Теоретические основы интеграции образования Текст. / М.Н. Берулава. М.: Совершенство, 1998. –С. 192.
31. Бондарчук Л. Межпредметное связи как средство активизации восприятие художественного текста. - Киев, 1988.-34 с.
32. Борбугулов М. Адабият теориясы. Б.: 1996,-89б.
33. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л., 1991.-С.71-74.
34. Батаканова С.Т., Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.
35. Волкова А. Проблема использования произведений искусства на уроках географии // Искусство и школа: Кн. для учителя / Сост. А.К. Василевский. - М., 1981. сс. - 262-272.
36. Гузеев В.В. Познавательная самостоятельность учащихся и развитие образовательной технологии / В.В. Гузеев. - М.: НИИ школьных технологий, 2004. - 128 б..
37. Гумилев Л.Н. Хунну. Средняя Азия в древние времена. –М.,1960.- 28 с.
38. Данилюк А.Я. Метаморфозы и перспективы интеграции в образовании (текст) Педагогика.1998.-№2.-8с.

39. Данилюк А.Я. Учебный предмет как интегрированная система// Педагогика. -1997.- №4.- 24-28 с.
40. Жаныбеков А. Тарых сабагында поэзиялык чыгармаларды пайдалануу // Эл агартуу. - 1984, №1. - 10-14-б.
41. Жайлаубаева К. Казак тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуунун модели, анын талаптары жана жүзөгө ашыруунун практикалык маани-маңызы тууралуу Республиканский научно-теоретический журнал “Наука и новые технологии”. Бишкек. № 3, 2014. -276-280 б.
42. Жирмунский В. Тюркский героический эпос – Л.; 1974,-5-18-сс.
43. Жолдошев Р. Кыргыз элинин генеологиясы «Манас» эпосунда («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого карата өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумдун тезистерин) 27-28-август. Бишкек.1995.
44. Зверев И.Д. Интеграция межпредметных связей в общем и региональном экологическом образовании. // Региональные системы экологического образования/ Под ред. Л.П. Симоновой, А.Н. Захлебного, Н.В. Скалона. -М., Тобол.- 1998.- С. 144.
45. Зверев И.Д., Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе М., Педагогика.- 1977.- 178.
46. Зверев И.Д. Межпредметные связи как педагогическая проблема //Советская педагогика. - 1974, №10. -12. - 10-16-б.
47. Интернет сайттары: pedsovet.perm.ru/_pdocs/651.doc;
48. Имаева Н. Идеи воспитания в творческом наследии Токтогула. - Ф.: 1971.
49. Иманалиев К. «Манас» эпосун мектепте предмет аралык байланышта үйрөтүүнүн кээ бир маселелери // «Манас» - улуу рух. - Б.: 1995. - 147- 154-б.

50. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. - Ф.: 1984, 15-20 бб.
51. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. - Ф.Мектеп, 1976. -229.
52. Иманалиев К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп. - Ф.: Мектеп, 1972. –26 б.
53. Иманалиев К. Орто мектепте кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши. - Ф.: Мектеп, 1981.-144б.
54. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери. — Ф.: 1973. -208б.
55. Иманбаева З. Предметтер аралык байланышты бекемдөө. // Эл агартуу. - 1987, №10.-24-26 б.
56. Исаков Б. Манас сабагы. - Бишкек, 1994.- 650 б.
57. Исаков Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо). - Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.
58. Исаков Б. «Манас» эпосун окутуу. Бишкек,1989. -45-55 б.
59. Исамидинов И. Адабиятты жана анын теориясын предмет аралык байланышта окутуунун айрым проблемалары // Эл агартуу. - 2001, №7- 8. 15-22-б.
60. Исамидинов И. Кыргыз орто мектептеринде Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын уйрө нүүнүн процессинде окуучулардын адабий- теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу. - Б.: 1993. – 244 б.
61. Искусство и школа: Кн. для учителя / Сост. А.К. Василевский. - М., 1981. С.-252-262.
62. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. - Б.: КМУУ, 1994. –387 б.

63. Ишекеев Н. ., Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги [Текст] Н.Ишекеев. – Б.: 2011 – 197 -216 б.
64. Каменский Я.А. Избранные сочинения. — М.: 1955. -575с.
65. Краевский В.В. Методология педагогической науки.-М., 2000.С.- 5.
66. Коменский, А. Я. Избранные сочинения У А. Я. Коменский. – М.: Учпедиздат, 1955. С. –287 .
67. Концепция развития образования Кыргызской Республики до 2020 года. Кутбилим .-29, 5 август. 2011.-с.5-14.
68. Кожобаев А. Предмет аралык байланышты күчөтүү // Эл агартуу. - 1990, №4. -25-29-б.
69. Козуева А. Адабият сабагында портрет жана иллюстрациялардын үстүндө иштөө /Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин иш тажрыйбасынан - Ф.: 1968. -36-42-б.
70. Каримова Б.А., Убукеева А.Т. Филологиялык эмес жогорку окуу жайларында тил сабактарын интеграциялап окутуу. И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2013-ж.135-139 б.
71. Коложвари И., Сеченикова О. Как организовать интегрированный урок? // Народное образование, 1996, № 1. –С. 87-89.
72. Колокольцев Е.Н. Литература и изобразительное искусство // Межпредметные связи при изучении литературы в школе / Под ред. Е.Н. Колокольцева. - М., 1990. - 140-199 б.
73. Кудайбергенова Ч. 10-класста Осмонаалы Сыдык уулунун өмүрү жана тарыхый-илимий чыгармачылыгын предмет аралык байланышта окутуунун айрым маселелери// Эл агартуу. - 2001, №3-4. - 21-24-б
74. Караев Ө. «Манас» эпосунун жаралышы жана анын доору. Манас энциклопедиясы. Б.-1995-ж. 85-87-б.

75. Кудряшев Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. - М.: Просвещение, 1981, с. 75-87.
76. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения. - М.: 1981, с. -200.
77. Кулагин П.Г. О межпредметных связях в обучении. - М.: 1981,-с 310.
78. Култаева Ү. Кыргыз адабияты сабагында жогорку класстардын окуучуларынын билимин тереңдетүү максатында предмет аралык байланышты колдонуунун методикасы. - Пед. илим. канд. окумуш. даража үчүн жазган дисс. Автореф. - Ташкент, 1989.-24б.
79. Киргизско-русский словарь. Кыргызча – орусча сөздүк. Түзгөн К.К.Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1985. – 476 б.
80. Кыдырбаева Р. Сказительное мастерство манасчи. Ф.; Илим,1984.- 117с.
81. Кыргыз адабият таануусу жана сыны. 1 томдук (А.Акматалиевдин редакциялоосунда) - Б.: 2004.-
82. Кыргыз адабият таануусу жана сыны. 2 томдук (А.Акматалиевдин редакциялоосунда) - Б.: 2004.-
83. Кыргыз адабияты (Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү). Түз: Ж.Шериев, А.Муратов, КЭБР, Бишкек, 1994.; кийинки басылышы 2004,- 2006.
84. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы. Башкы редактор Ү.Асанов, жооптуу редактор А.Акматалиев. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. -254б.
85. Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы. Башкы редактор Ү. Асанов, жооптуу редактор И.Бекбоев. - Б.: 2004, -173. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

86. Кыргыз адабиятынын тарыхы: 7 томдук А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. - Б.: Шам, 2004
87. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы, 1-2-том. Фрунзе, Илим, 1981, 1990 (659б, 682б).
88. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Жооптуу редактору Асанканов А.- Б.: 2003.-463 б.
89. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия. 1-т. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. -228 б.
90. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы кытай тарыхый булактары (б.з.ч. Шк. –б.з.ч. IXк.) Жыйнак (Түзгөн Т.Өмүрбеков, Б.Шейшеканова) Б.2000. -110 б.
91. Кыргыздар. Түзгөн К.Жусупов. I-IVтом. –Б.,1993-1997.
92. Кененсариев Т. «Манас» эпосундагы этнонимдер. «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы. Б.-1995.60-б.
93. Калдыбаев С. Тесттик тапшырмаларды түзүү методикасы. Б.2010.-3-15 б.
94. Кадырова Ч. Кыргыздардын байыркы аскердик терминдери. Б.2008.-78 б.
95. Лихачев Б. Педагогика. Курс лекций. - М.: Юрайт, 1999,- 465 с.
96. Лямина З.Н. Интегрированные уроки – одна из средств привития интереса к учебным предметам. // Начальная школа. – 1995. – № 11. – С. 21.
97. Лошкарева Н.А. О понятии и видах межпредметных связей // Советская педагогика. - 1972, №4. С. - 48-56-6.
98. Максимова В.Н. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе. - Л.: ЛГПИ. – 1978.С. – 157.

99. Максимова, В.Н. Сущность и функции межпредметных связей в целостном процессе обучения Текст: автореф. дис. докт. пед. наук. / Максимова Валерия Николаевна. Ленинград, 1981. С . -40.
100. Максимова В.Н. Межпредметные связи и современный процесс обучение. -М.: 1984.-24-36.
101. Максимова В.Н. Интеграция в системе образования / В.Н.Максимова. - СПб, 1991.-84 с.
102. Мамбетакунов Э., Т.М. Сияев. Педагогиканын негиздери. Бишкек. 2008-ж.133-136-б.
103. Матисаков Ж. Адабият сабагында картаны колдонуу // Эл агартуу - 1979, №9- 29-6
104. Мамыров М.Ч. “Манас” эпосунун калыптаныш тарыхы.Б.2009-ж. - 272 б.
105. Мамыров М. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө.- Ф.; Кыргызстан, 1964.-12-19 б.
106. Мамытбеков З. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас»,- Илим,1993. С. -23
107. Молдобаев И. Эпос «Манас» - как источник изучения духовной культуры Кыргызского народа, - Ф.; Илим,1989.-13-25.
108. Молдобаев И. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас» - Ф.; Илим, 1985. -45.
109. Молдобаев И. «Манас» историко–культурный памятник кыргызов. Б., 1995. -310 бет.
110. Молдобаев. И. «Манас» эпосундагы элдик медицина/ Манасчылар – кыргыз элинин улуу инсандары Жыйнак . Б., 1993 .-103-114бб.
111. Молдобаев Ж. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Ош. 2011.-56 б.

112. «Манас» энциклопедиясы, Бишкек, 1995, 1,2 том. - 439б.
113. «Манас» эпопеясы жана искусство\ Б.1994. -45.
114. Межпредметные связи в процессе обучения. - М.: 1988. - 191 б.
115. Межпредметные связи при изучении литературы в школе / Сост. Е.Н. Колокольцев, А.В. Доновский, М.А. Дмитриева и др. - М., 1990. С. -223.
116. Муратов А. Адабият сабагы. Адабиятты окутуу. Б.-2012. 38-б.
117. Мусаев С. түзүүчү. «Манас» кара сөз түрүндөгү баяндама. Ф.;Илим 1986. -1-250 б.
118. С.Мусаев Тандалма эмгектердин эки томдугу (биринчи том). Б. 2015. -792 б.
119. С.Мусаев Тандалма эмгектердин эки томдугу (биринчи том). Б. 2015. -450 б.
120. Муратов А., Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.
121. Манас (С.Орозбаковдун варианты)1980-ж.16-б.
122. «Манас» (С.Орозбаковдун варианты).Б.,2010.-1840 б.
123. “Манас” (Ж.Мамайдын варианты).-186 б.
124. Матикеев К. Борбордук Азия Манас доорунда. Ош.1995.3-154 бб.
125. «Манас» Сагымбай энциклопедиясы / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.-Б. 2015. –1416 б.
126. Мусаева В.И. Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу. [Текст]: Методикалык колдонмо / Мусаева В.И. Б.: 2014. Билим басмасы,- 96б.
127. Мусаева В.И. Кыргыздын чечендик кебин окутуу. [Текст]: Монография / Мусаева В.И. Б.: Бийиктик – 2013. -302б.

128. Мусаева В.И. Фразеологиялык сөздүк [Текст]: Мусаева В.И Бишкек: ОсОО “Олл Колорс” 2009. – 86б.
129. Мусаева В.И. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Поэмалар, ырлар ҮШтом [Текст]: Антология / Мусаева В.И -Бишкек: КСЭ,2012 – 624б.
130. Мырзакматова А.С., Осмонов Ө.Ж., Молдокасымов К.С. Кыргызстан тарыхы боюнча аңгемелер: Орто мектептин 5-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., - Б.: 2000.-46б.
131. Манастаануу. Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайлары үчүн бирдиктүү окуу программа. Манастаануу институту. Б.-2012. -25.
132. Мадумарова М.К. ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу. Б.-2016.-110б.
133. Мадумарова М.К. Манас таануу сабагын тарых менен интеграциялап окутуунун атайын курсунун программасы. Б.-2013.-65 б.
134. Момуналиев С. Педагогикалык-психологиялык терминдердин сөздүгү. Б.-2014.-819 б.
135. Рахимова М.Р., Панкова Т.В. Кыргызская народная педагогика. - Б.: 1993. -87.
136. Рысбаев С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо. - Кант, 1998.-234.
137. Рысбаев С. Окуучунун дил баяны. - Б.: Шам, 2004. -100б.
138. Рысбаев С. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш
Б. 2013. -310.
139. Рысбаев С. Мектеп окуучуларына этнопедагогикалык жана этнографиялык билим берүүнүн мазмуну жана түзүлүшү тууралуу/Кыргызстандагы билим берүү системасы: кечээ, бүгүн жана эртең. Симпозиумдун материалдары. - Б.: Алтын тамга, 2007.-12-16-бб.
140. Рысбаев С, М. Мадумарова. Манас таануу боюнча тесттик тапшырмалардын топтому. Б.-2015.-67 б.

141. Словарь иностранных слов. Зав. редак. В. В. Пчелкина. М. 1989г. С. 449-201.
142. Сманбаев А. Предмет ортосундагы байланыш // Мугалимдер газетасы - 1968 - 27-апр.- 4 б.
143. Сарыгулов Д. Кемтилген китеп-Кемиген кыргыз. Б.-2007.58-б.
144. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. -Ф. 1970,-78-б.
145. Сайфаддин Аксыкенти, Тарыхтардын жыйнагы (Мажму Атут Таворях).-Б. -1996.
146. Сорокин Н.А. Дидактические значение межпредметных связей // Советская педагогика. - 1971, №8. - 54-60-б.
147. Сухаревская Е.Ю. Технология интегрированного урока. М.: Учитель, 2003
148. Саякбаев Ж. Кыргыздардын жаралышы жана бүткүл Евразияга тарашы. Б., -2011.
149. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Б. 2013.-4-8-бб.
150. «Семетей» (С.Каралаевдин варианты) 1-2-китеп.Ф.,1987, 1989.
151. «Сейтек» (С.Каралаевдин варианты) 1991.
152. Тургуналиев Т. «Манас»-кыргыз цивилизациясынын туу чокусу. И.Арабаев ат.КМУнун «Жарчысы». Бишкек, 2012, №4.
153. Тюнников Ю.С. Методика выявления и описания интегрированных процессов в учебно-воспитательной работе / Ю.С. Тюнников. - СПб.: СПбГУ, 1987. - 47 б.
154. Ташпынар М., Алимбеков А. Окутуунун жалпы методдору. Бишкек. 2004.-16-б.

155. Табалдиев К.Ш. «Манас» эпосу жана Теңир тоодогу археологиялык изилдөөлөр («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого карата өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумдун тезистери) 27-28-август. Бишкек.1995
156. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний Текст. / Н.Ф. Талызина. М.: Изд-во МГУ, 1975. - 344 с.
157. Түлөбаева Б. Ишеним жана билим дарылоо практикасында. Ысык-Көлдөгү ыйык жерлер китебинде: касиет, зыярат, өнөр. Бишкек-2009; 341-342бб.
158. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар).13.00.02.—окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты). Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган авторефераты. Б.-2010.
159. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар). 13.00.02. —окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. Б.-2010.-28б.
160. Оторбаев. Б. Адабиятты окутуунун технологиясы.Б. 2010. 69-б.
161. Осмонов Ө. Ж. , Асанканов А.А. . Кыргызстан тарыхы. Б.-2003. 64-65- бб.
162. Осмонов Ө. Ж. А.С. Мырзакматова Кыргызстан тарыхы. 10-кл. окуу китеби Б.-2004
163. Орозбекова Ж.К. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары. Б. 1997.-107.
164. Өмүралиев Б. Адабий каармандын чыгармадагы тилин үйрө түү// Мугалимдер газетасы. - 1958 - 16-январь.

165. Полевая запись. Келдибеков Доолетали, 1879 г. Рождения, бывший ученик мектаба «Экбаль». В книге: Сборник статей. Выпуск III.-Б.: Фонд «Сорос- Кыргызстан» Школа будущей элиты.)
166. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы: кыскача энциклопедиялык сөздүк. - Ф.: 1990
167. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в шести томах, т.1. -М.:Педагогика, 1988.с.136
168. Уразова Ж.Т. «Манастын уулу Семетей» драмасын окутуу. Ош.1999.
169. Убукеев М. «Манас» . эпическая культура кыргызов / Б.1998.
170. Үсөнбаев А. Жөө жомоктордун көркөм каражаттарын окутуу // Эл агартуу - 1973, №1 - 27-29-б.
171. Үсөналиев Т. Манас таануу курсун окутуу. Бишкек, 2003
172. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983.
173. Хохлов. Н. Г. Интегрированная система обучения в высшей школе за рубежом М.: МАСИ, 1990. – 111 с.
174. Худяков Ю.С. Вооружение кыргызского воина в позднем средневековье (к вопросу о возможности идентификации некоторых реалий из эпоса «Манас» Ф. Илим. 1988.
175. Шериев Ж., Муратов А. Адабият теориясы. - Б.: 2004
176. Чапаев Н.К. Структура и содержание теоретико- методологического обеспечения педагогической интеграции: Дис. д-ра. пед. наук: 13.00.01 / Н.К. Чапаев. - Екатеринбург, 1998. -308 б.
177. Эгембердиева А. «Молдо» түшүнүгүнүн совет мезгилине чейин колдонулушу. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде«Айгине» маданий-изилдөө борбору. Б.-2010.444-б.

178. Энциклопедический феномен эпоса «Манас» Сборник статей. Б.-1995.-470с.
179. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско - Ф.: Адабият, 1990.-27-34.
180. Яковлев, И. П. Интеграция высшей школы с наукой и производством
У И. П. Яковлев. – Л.: Издательство ЛГУ, 1987. –С. 128.

ТИРКЕМЕЛЕР

ТИРКЕМЕ 1

**Сабактын темасы: Кыргыз тарыхынын эпопеяда чагылдырылышы,
тарыхый доорлор**

Сабактын максаты:

1. Билим берүү максаты: «Манас» эпосу тарыхый доорлор жөнүндө айтылган баян экендигин жеткирүү.
2. Өнүктүрүүчү максат: сынчыл ойломду өстүрүү
3. Тарбиялык максат: Патриоттуулукка, эл-жерди сүйүүгө, элдин каада-салтын үйрөнүүгө, тарыхты сыйлоого үйрөтүү.

Көрсөткүчтөр. Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде:

- студент лекцияны туруктуу жана калтырбай угуп, анын мазмунун түшүнө алса;
- түшүнүгүн адабий тилде мазмундуу айтып бере алса, темага карата суроо бере алса;
- окуяларды иретке келтирип, мүнөздөмө берип, анализдей алса;
- өтүлгөн темалар менен жаңы темада алган билимдерин байланыштыра алса.

Сабактыын тиби: жаңы материалды өздөштүрүү сабагы.

Сабактын формасы: топтордо иштөө,

Колдонулган ыкма: лекциялык, түшүндүрмө-иллюстративдик жана интерактивдүү методдор.

Сабактын жабдылышы: темага жараша керектүү илимий-методикалык адабияттар, окумуштуулардын портреттери жана керектүү сүрөттөрү, карталар.

Жаңы теманын планы: Тарыхый инсандардын тарыхый окуялардын эпосто чагылдырылышы.

1. Окумуштуулардын эпостун жаралышы боюнча божомолдогон пикирлери.
2. Эпопеяда баяндалган өзөктүү эпикалык окуялардын кыргыздар басып өткөн тарыхый доорлорго шарттуу түрдө бөлүштүрүлүшү.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. И.Молдобаев. «Манас» историко–культурный памятник кыргызов.-Б., 1995.
2. «Манас» Энциклопедия, I – II томдор. -Б., 1995.
3. Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Сборник статей. Сост. С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев. –Б.,1995.
4. Кыргыздар. Түзгөн К.Жусупов. I-IVтом. –Б.,1993-1997.
5. М.Мамыров. «Манас» эпопеянын калыптаныш тарыхы, -Б., 2005.

6. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми. -Ф.,1987.
8. И.Молдобаев. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа.- Ф., 1989.
9. Манастаануу. И.Арабаев атындагы КМУнун Манастаануу институту.- Б., 2013
10. Абдылдаев Э. «Манас» эпопеясынын тарыхый өнүгүшүнүн этаптары. -Ф.,1981.
11. А.А.Асанканов. «История Кыргызстана». -Б., 2009
12. Табалдиев К.Ш. «Манас» эпосу жана Тенир тоодогу археологиялык изилдөөлөр («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого карата өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумдун тезистери) Бишкек, 27-28-август, 1995
13. Жолдошев Р. Кыргыз элинин генеологиясы «Манас» эпосунда («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого карата өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумдун тезистери) 27-28-август, Бишкек,1995

Сабактын жүрүшү. Биринчи этап:

Уюштуруу. Акыл чабуулу усулу. Мугалим студенттердин ар кандай көз караштарын, түшүнүктөрүн аныктоо максатында ойлондуруучу суроолорду доскага жазат:

5. “Манас” эпосу качан жаралган?
6. Биринчи айтуучу ким деп айтылат?
7. Эпостогу окуялар тарыхтагы кайсы окуялар менен дал келет?
8. Тарыхта Манас атанын жашап өткөндүгү жөнүндөгү ой силерди кызыктырабы?

Студенттер буга чейин уккан, түшүнгөн жана өздөрүнүн көз караштарын ойлонбой туруп айтышат. Алардын айтылган ойлору ара-арада студенттерден сурап турулат (5 мүнөт).

Экинчи этап: Жаңы тема

1. **Манас таануу сабагынын окутуучусу:** Айрым окумуштуулар “Манастын” жаралышын б.з.ч. мезгил менен байланыштырып, ал мындан үч миң жыл мурдагы окуяларды баяндайт деп божомолдошот. Манас таануучу-окумуштуу, профессор И.Молдобаев “Манас” эпопеясында баяндалган өзөктүү эпикалык окуяларды кыргыздар басып өткөн тарыхый доорлорго шарттуу түрдө төмөнкүдөй ажыратат **(И.Молдобаев. «Манас» историко–культурный памятник кыргызов.Б., 1995. 62-бет)**

- 1) Хунну доору (б.з.ч. VIII-б.з. V) ;
- 2) Байыркы түрк жана кыргыздар доору (VI-IXкк);
- 3) Кара-кытай жана караханийлер доору (X-XIIкк);
- 4) Монгол мезгили (XIII к);
- 5) Алтын Ордо жана башка хандыктар доору(XIV-XVIкк.);
- 6) Жунгар жана ойрот-калмак доору (XV-XVIIIкк.);
- 7) Соңку мезгил түптөлүү доору (XIX-XXкк).

Үчүнчү этап: Бышыктоо. Студенттердин кызыгууларынан улам келип чыккан же түшүнүксүз эпизоддорго байланыштуу берилген суроолору боюнча аң гемелешүүлөр жүрөт. Андан соң , тапшырма берилет.

Тапшырма: Студенттерге сунушталган адабий булактар менен таанышуу, семинардык сабактарга эпостун тарыхыйлуулугун изилдеген окумуштуулардын эмгектерин окуп, анда жазылган пикирлердин кайчылаштыгын, ар тараптуулугун анализдөө, тарыхый доорлорго мүнөздүү белгилерди таблицага жайгаштыруу, окумуштуулардын божомолундагы Манастын, Алмамбеттин, Көкчө, Кошой, Коңурбай, Жолой сыяктуу каармандардын прототиптерин пайдаланып класстерлерди түзүү жана өз пикирин билдиргенге даярдануу.

ТИРКЕМЕ 2

**Сабактын темасы: «Манас» эпосунун искусство тармактарындагы
алган орду**

Сабактын максаты:

1. Билим берүү максаты: Искусство тармагында «Манас» эпосунун чагылдырылышы менен таанышуу;

2. Өнүктүрүүчү максат: Көркөм өнөрдү, театр өнөрүнүн максаттуу пайдалануу аркылуу студенттердин кругозорлорун байытуу, эпос аркылуу дүйнөнү таанып билүүсүн арттыруу;

3. Тарбиялык максат: студенттерди рухий маданиятка урмат жана сый менен мамиле жасоого тарбиялоо.

Көрсөткүчтөр. Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде:

-студент лекцияны мазмунун терең түшүнө алса;

-искусствонун ар бир тармактарынын өзгөчөлүктөрүн ажырата билсе;

-студенттер ушул тармактар менен таанышууга кызыгуусу артса.

Сабактын тибби: жаңы материалды өздөштүрүү сабагы.

Сабактын формасы: топтордо иштөө.

Сабактын жабдылышы: искусство чеберлеринин портреттери жана алар жараткан чыгармалардын сүрөттөрү.

Жаңы теманын планы:

1.Кыргыз улуттук сүрөт өнөрүнүндө эпос темасынын камтылышы.

2.Улуттук маданий баалуулуктарды сактоо боюнча Т.Садыковдун жасаган эмгектери.

3. «Манас» театр сахнасында.

Адабияттар:

1. «Манас» Энциклопедия. I-Птомдор.-Б., 1995.

2. Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Сборник статей. Сост.С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев. –Б.,1995.

3. И.Молдобаев. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. Ф., 1989.

4. С. Байгазиев. Манастаануу Б.,

«Манас» эпосунун искусстводо чагылдырылышы да Манас таануу предметинин мазмунунун бир бөлүгүн түзөт. Манас таануучу С.Мусаев туура белгилегендей, «Манас» эпосу искусствонун ар кайсы түрлөрүнүн

элементтерин камтыйт. «Манас» эпосу кыргыз элинин дүйнөгө болгон көз карашын, тарыхын чагылдыруу менен сүрөт өнөрүнүн да белгилүү деңгээлде өнүгүп келгендигин далилдейт. Мисалы, эпостогу каармандарды сүрөттөө, адатта, оозеки түрдө болгону менен, алардын сырткы турпаттары элестүү баяндалган. Манасчылардын портреттерин, Манас жана эпостогу көптөгөн каармандардын образдарын атактуу сүрөтчүлөр жогорку деңгээлде жаратышты. Б.В.Смирнов, И.Безинович, А.Михайлов, С.А.Чуйков, Т.Садыков, С.Чокморов, Т.Т.Герсен, Г.Айтиев, Т.Курманов сыяктуу өнөр адамдарынын тарткан сүрөттөрү кыргыз улуттук сүрөт өнөрүнүн эпос темасынын башкы жетишкен ийгиликтери болуп саналат.

Атап айтсак, Б.В.Смирнов орус сүрөтчүсү болсо да, кыргыз элинин революцияга чейинки маданиятын, тарыхын, этнографиясын окуп үйрөнүүгө салым кошкон маданий ишмер. Петербургдан сүрөтчүлөр академиясын бүтүрүп, 1903-жылы Орто Азияга уюшулган экспедицияга катышып, Пишпек шаарында Кенжекара ырчыдан “Семетей” эпосунан үзүндү угат жана аны фоно жазууга жазып алат. Атайбек деген котормочунун жардамы менен кара сөз түрүндөгү котормосун кагазга түшүрөт. Семетейдин Айчүрөккө жолугушун жана айтуучу Кенжекаранын портретин кагазга тартат. Көрүнүктүү сүрөтчү Семен Афанасьевич Чуйков кыргыз элинин турмушун көлөмдүү көркөм формалар менен сүрөттөйт. Ал «Манастын сейилге чыгышы» аттуу полотносунда тулпарларды, чоролор куш салып, тайган агытып, көңүл ачып жүргөнүн даана көрсөткөндүгү менен баалуу (Экранда С.А.Чуйковдун «Манастын сейилге чыгышы» аттуу сүрөтү көрсөтүлөт). Теодор Теодорович Герцен (портрети көрсөтүлөт) – сүрөтчү, монументчи, графикачы. Ал манасчы С.Орозбаковдун «Манас» эпосунуна графикалык сүрөттөрдүн монумент циклдери түзгөн (Сүрөт 18, экранда аны чыгармалары тартылат).

Сүрөт 18.

Т. Т. Герцен. Манастын төрөлүшү.

Т. Т. Герцен. Манастын төрөлүшү.

Т. Т. Герцен. Бакай.

Т. Т. Герцен. Алмамбет.

Т.Т.Герцен. Каныкей

Улуттук тунгуч сүрөтчү Г.Айтиев (экранда Г.Айтиевдин портрети чагылдырылат) кыргыз жергесинин кооз табиятын гана мыкты тартпастан, улуттук маданияттын улуу устаттарынын портреттерин да чеберчилик менен жараткан (экранда анын Саякбай

Карала уулунун скульптуралык портрети). Сүрөтчү бул эмгегинде манасчынын чылык ырдан бүткөн образын чеберчилик менен жеткизе алган. Булардан сырткары, бир канча белгилүү сүрөтчүлөр да бул темада далай чыгармаларды жаратып жатышат (экранда Т.Курмановдун “Бакай”, “Сейтек”, Б.Жумабаевдин “Бакай”, А.Асановдун “Манас дайым чакырат” деген сүрөттөрү көрсөтүлөт).

Ал эми скульптура жаатында иштеген О.Мануйлова эпоско такай кайрылып, гипстен жана металлдан жасалган тоголок барельефтердин «Иллюстрациялар» сериясы жана башка образдарды жараткандыгы белгилүү. Кыргыздын тунгуч айкелчиси Т.Садыков өз элинин улуттук мүнөзүн таң каларлык композициялары менен бүткүл дүйнөгө таанытты. Ал өзүнүн, шакирттеринин скульптуралык эмгектерин борбор калаага жана өлкөнүн бир канча аймактарына жайгаштырып, “ачык асман алдындагы музейге” айландырууга жетише алды. Т.Садыковдун «Манас» архитектуралык–скульптуралык композициясы Бишкек шаарынын демине дем берип турган эң бир салабаттуу көрүнүшкө ээ болуп, чоң идеялык-көркөмдүк күчтөгү образдарды түзүп турат («Манас» архитектуралык–скульптуралык композициясы ж.б. айкелдери экранда чагылдырылып турат). Таластын

«Манас-ордо» улуттук-этнографиялык комплексиндеги, Баткен шаарында да Т.Садыков тарабынан жаралган “Манас” комплексиндеги Манастын эстелиги кырк чоросу менен таштан жасалган көркөм өнөрлөр ар кандай адамды кайдыгер калтырбайт. Мындан сырткары, 2010-жылы Бишкек шаарынын аянтына коюлган Манастын эстелиги, Ош коогалаңдуу окуяларынан кийин шаардын дарбазасына курулган Манастын эстеликтери, Барсбек кагандын айкелдери кыргыз элинин душмандан коркпогон эр жүрөктүүлүгүн көрсөтүп, анын тукумдарында да ата-бабаларынын каны агып, эл-жерин бекем коргой алчу күчкө ээ экендигин ырастап тургандай дем берет. Талас, Ысык-Көл ж.б. аймактардын баарында Манастын, манасчылардын келбети элибиздин көркөм өнөрүнүн жетишкендиктеринин бири катары бааланат.

Чындыгында, кыргыз искусствосунун көптөгөн тармактарында Манас темасы өз ордун таба алган. Мисалы, театр өнөрү совет дооруна чейин эле кыргыздарда калыптанган деп айтууга болот. Театр элементтери улуттук каада-салттарыбызда байыртадан сакталып келген. Аш-тойлордо, эл көп жыйналган жерлерде төкмө акындар, куудул-чечендер, эпос айтуучулар өз таланттарын көрсөтүшкөн. Манасчылар ар бир каарманды же окуяны сүрөттөөдө үнүн да, кыймылын да өзгөртүп, жалгыз актердун ролун аткарган. Сахнада өзү актер, өзү дирижерлук кылган. Кыргыз улуттук профессионал театры ачылгандан баштап, «Манас» үчилтиги боюнча 30-жылдардан баштап драма, либреттолор жазылып, сахнада коюла баштаган. 1938-жылы К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбековдордун либреттосуна В.Власов. А.Малдыбаев, В.Фере музыка жазып, алгачкы жолу 1939-жылы кыргыз музыкалык драма театрында «Айчүрөк» операсы коюлган. Башкы ролдордо С.Кийизбаева, Ж.Садыков, А.Боталиев, А.Малдыбаев, А.Куттубаевалар ойногон (экранда театр сахнасынан сүрөттөр, аткаруучу актерлердун портрет, сүрөттөрү көрсөтүлөп отурат). Айчүрөктүн Семетейге болгон сүйүүсү жана кыргыздардын чет элдик баскынчыларга каршы патриоттук күрөшү чагылдырылган. Опера жаралгандан баштап, үзгүлтүксүз коюлуп, 1989-жылы 659 жолу коюлгандыгы белгиленген.

1946-жылы Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрында К.Маликов менен А.Токомбаевдин «Манас» операсы коюлган. 1945-жылы Өзгөн театры К.Маликовдун «Сейтегин», 1946-жылы Т.Сыдыкбеков менен К.Рахматулиндин «Манас менен Алмамбет» драмаларын сахнага коюшат. Кийин Ж.Садыковдун «Манастын уулу Семетей», «Сейтек», «Айкөл Манас» драмалары жаралды жана алар бүгүнкү күндө да сахнадан түшпөй коюлуп келүүдө. Белгилүү кыргыз режиссеру Б.Т.Шамшиевдин Саякбай Каралаев жөнүндөгү «Манасчы» фильми дүйнөлүк кыска метраждуу кинофилмдер фестивалдарында байгелүү орундарды алып келген («Манасчы» фильми коюлат). Кыргыз киноискусствосунда «Манас» темасы келечекте сөзсүз алдыга жылат деген үмүттөр бар.

ТИРКЕМЕ 3.

Ош шаарындагы Манастын эстелигинин алдындагы экскурсиялык сабак
Сүрөт 1.

Албетте, студенттер экскурсия маалында эстеликтин өтө чоң жасалганын, анын шаар дарбазасынын алдына курулганын жана Манас атанын элеси өтө таасирлүү жасалгандыгы жөнүндөгү ойлорун айтышат. Мугалим алардын пикирлерин толуктап, бул эстелик КМШ мамлекеттеринин ичинде ат үстүндө турган айкелдердин эң чоңу экендигин белгилеп өтөт.

Биз эпостогу Манас баатырды сыпаттаган айкелге төп келген жерлерин байкай алабызбы, аны салыштыралы деп төмөндөгү саптарды мисал келтиребиз:

“Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн
Бир өзүнөн бүткөндөй”....

Студенттер айкелдеги Манас атабыздын элеси асман менен жердин тирегичиндей, караңгыны жарыткан ай, жарыкты тартуулаган күн сыяктуу бийиктен туруп кыргызга дем берип жаткандай кыргыздын башчысы катары сүрөттөлгөнүн айтышты.

Эми эпостогу Манастын келбетин сүрөттөгөн жерин угалы:
Ары балбан, ары шер,

Адамда болбойт мындай шер.

Билеги жоон таш жүрөк,

Бил мүчөлүү бадирек,

Кайраты бийик, заары күч.

Болжолуна караса,

Болот ө ткүс кара таш.

Күрсү тийсе оюлгус,

Туюк сө ө к, чулу баш.

Студенттерге дагы да мындай суроо узаттык: Силер уккан бул саптарды скульптор тарткан Манастын бейнесинен издегилечи. Таптыңарбы?

Студенттер суроого мындайча жооп кайтарышты: – Скульптор айкелде чоң күчкө ээ баатырдын элесин бере алган. Турган турпатынан каардуу, эч нерседен коркпогон, душманды селт эттирген баатырдын элеси турат.

Адам уулу тик бакпас,

Ажыдаардын түгү бар.

Сакалы саадак кабындай.

Ызгаардуу айткан сө зү бар,

Шыркыраган ширенди,

Кызыл жалын кө зү бар.

Катылышкан адамды,

Кыла турган жылма түз.

Үйдөй кара бөркү бар,

Ааламдын баарысын жеке кырчу эрки бар.

Суроо: Манастын жүз түзүлүшүн чагылдырган бул саптардан скульптор жасаган бейнеден эмнелерди таптыңар?

Жооп: Өтө сүрдүү, жашы кырктар чамасындагы өткүр көздүү адамдын келбетин түшүргөн (студенттер ушул сыяктуу салыштырууларын айтышат).

Суроо: Манастын астындагы минген аты Аккулага көңүл буралы:

Аккула деген аты бар,

Айбандан бө лө к заты бар.

Чаткы аягы чаткалдай,
Жүрүп берсе, чатына,
Жүктүү тө ө баткандай,
Куюшкандын кошконго,
Он бир карыш казанды,
Ойноп, күлүп аскандай.
Болжолу жок чоңдугу,
Бооруна карандын,
Момолой ийин казгандай.
Таноосуна, мурдуна,
Кирер болсо жорголоп,
Азыркы жүргөн адамдар,
Кийми менен баткандай.
Камыш кулак, сом туяк,
Балтыры ө гүз белиндей,
Басканы сырттын желиндей...

Студенттерге тулпардын ар бир дене мүчөлөрүнө көңүл буруу тапшырмасы берилди. Себеби кыргыздар байыртадан ат туягын ыйык көрүп келишкен. Ат туягына баа беришип, эчендеген саяпкерлер өткөн. Ушул жерден студенттердин таанып-билүүсүн арттыруучу скульптура аркылуу буюмдарды таанытуу ыкмасын колдонуп кетсе болот. Элдеги саяпкерчилик өнөр жана тулпарларды ажыратууда эмнелерге көңүл бурушат?

Жооп: -Тулпарлардын туягына, чатына, боору, куюшканы, таноосу, мурду, кулагы, басканы, чуркаганына карай ажыратып, күлүктүгүн сынай билишкен.

Суроо: - Баатырдын алдында эки жолборсту тааныйсыңарбы? Эпосто мындай айтылат:

Арсландай түрү бар,
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынат.

Чолок көк жал арслан ,
Алып салчу эмедей,
Арт жагында чамынат.

Эгерде экскурсия Бишкек шаарындагы филармониянын алдындагы «Манас» архитектуралык-скульптуралык комплексинде өтсө мугалим кошумча буларды даярдаса болот:

Кырк чилтен экен жолдошу ,
Чилтендин бирөө сур жолборс,
Асты жагын баштаптыр.
Кара чаар кабылан
Капталында чамынып.
Алп кара куш зымырык
Азыр илип кетчүдөй
Асмандан арбайтып бутун салыптыр.
Алтымыш кулач кара мар,
Жыландын чоңу ажыдаар,
Арт жагынан ышкырып,
Оозунан өртү чачылып,
сойлоп жүрүп калыптыр.

Суроо: Эми Манастын колундагы курал-жарактарына көңүл бургула:
«Манастап» ураан чакырып,
Кагышка кирди эр Манас.
Он экиге келгенде
Кыргын салган ошол жер.
Торучаар менен ойнотуп,
Толгон кытай манжууну
Тоголотуп сойлотуп,
Каарланып сумсайып,
Кайнап жаткан кытайга
Кабылан Манас кол салып,

Кара жаак зулпукор
Кармай калып имерип,
Айза менен кулатып,
Тизгиндеше келгенди,
Айбалталап сулатып
Оң жагына келгенди
Кылыч менен сулатып.

Суроо: «Манас» архитектуралык-скульптуралык комплексинин башка эстеликтерден айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү эмнеде деп ойлойсуңар?

Жооп: -Мында Манастын монументи, Бакай атабыз, Каныкей энебиздин статуялары жана Тыныбек, Найманбай, Сагымбай сыяктуу улуу манасчылардын скульптуралык портреттерин көрөбүз.

Бул ансамбль Кыргыз эл сүрөтчүсү Т.Садыков тарабынан иштелип, 1981-жылы жерден 21 метр бийиктикте курулган. Манастын сол колунда калкан, оң колунда кылыч менен жеңиш менен учуп бараткансыйт. Ал эми Бакайдын тулкусунда негизинен акылман мүнөзүн ачып турат:

Оң колунда Бакайдын
Алтын жаак айбалта
Сол жагында көк жалдын
Алтындаган жан калта.
Жоо айласын чын билген
Жолборс бакай төрөнүн
Камбылдыгы дагы бар.
Акылга толук илекер,
Даңгылдыгы дагы бар.
Айза сайып сунууга
Ыктуулугу дагы бар.
Астыга салса сан колдой
Билгичтиги дагы бар.
Кожо менен кошо өсүп

Эшендиги дагы бар.
Кеби ширин сөзү бал,
Чечендиги дагы бар
Өзү жайчы өткүр шер
Өлчөсөң Бакай мындай эр.

Каныкейдин келбетин карагылачы, мында скульптор кыргыз аялынын образын жалпылаштырып, токтоолукту, аялдык назиктикти, тазалыкты, кең пейилдикти чагылдыра бере алган.

Ургаачынын шери экен,
Он эки мүчө тең экен.
Эгерде эркек бул болсо,
Он сегиз миң ааламга
Тутка болчу эме экен.
Кара сурдун сулуусу,
Бусурмандын нурдуусу.

Улуу манасчылардын скульптуралык портреттерин көргөндө ар бир манасчыга тиешелүү сапаттарды, маалыматтарды мисал келтирүү менен айкелчинин чеберчилигине баа берип барса болот. Манасчылардын скульптуралык портреттери скульптордун портрет жанры жаатында көп жылдык изилденүүсүнүн жемиши, ошондой эле **анын адамдык бейнеси менен манасчылык бейнесин бир бүтүн нерсеге** синтездөөгө жасаган аракети катары каралат. Эгерде Манастын, Каныкейдин жана Бакайдын образдарынын ишенимдүүлүгү доорго үндөш кийимдеринин тарыхый тактыгынан каармандардын мүнөздөрү да өз ара байланыштуу ишке ашырылган болсо, ал эми портреттерде манасчылардын образдарына эпикалык маанайды берүү пластиканын өзү аркылуу, көркөм каражаттарды так тандап, ар бир деталды чегине жеткире иштөө аркылуу жетишкен. Портреттердин кызыл граниттен жасалышы алгылыктуу болгон. Алардын түстөрүнүн окшоштугу бейнелердин бири-бирине куюлушуп өтүшүнө өбөлгө түзгөн. Өз каармандарынын өтө ачык индивидуалдуулугунан качып, сүрөткер чоң идеялык-көркөмдүк күчтөгү

образдарды түзгөн. Аларга берилген лиризм (Тыныбек Жапый уулу) жана ички жыйнактуулук, ойдун чабыты (Найманбай Балык уулу) жана кенен эпикалуулук (Саякбай Карала уулу) өтө кылдаттык менен көрсөтүлгөн. Архитектуралык-скульптуралык композициясынын бардык бөлүктөрү поэзиянын бийик демине сугарылган. Архитектор аянттын параметриндеги скульптуралык формаларды жайгаштыруунун зарыл катышын таап, бирдиктүү монументтик-архитектуралык ансамблди түзүүгө жетишкендиги айтылат.

Андан ары борбор калаанын аянтына коюлган Манастын эстелигине барып, анын тарыхын айтып, жалпылап, жыйынтыктап өтсө болот.

ТИРКЕМЕ 4.

Сабактын темасы: “Манас” эпосун изилдөө тарыхы

Кыргыз жергесине келген окумуштуулардын көпчүлүгү кыргыз элинин үрп-адаты менен оозеки чыгармачылыгына, өзгөчө «Манас» эпосуна аябагандай кызыгышкан. 1854-1857-жылдары жети-суулук казактар жана тянь-шандык кыргыздар Россияга каратылгандан кийин бир-нече жолу Жети-Суу менен Ысык-Көлгө, Кулжага аскердик-илимий экспедиция жөнөтүлгөн. Бул экспедициянын курамында казактын тунгуч илимпозу, демократ-агартуучусу, этнограф жана фольклорчусу, тарыхчысы Чокон Чынгызович Валиханов (толук ысмы-Мухаммед-Ханафия, Аблай хандын чебереси, атасы орус окумуштуулары менен тааныш болгондуктан Сибир кадеттик корпусунда билим алган) коңшу элдер менен соода байланышын түзүү тапшырмасы менен үч жолу келип (1856, 1857, 1858), кыргыз элинин оозеки адабиятын, тарыхын, этнографиясын кошо изилдеген. Окумуштуу «Манас» эпосунун салттык туруктуу окуяларынын бири «Көкөтөйдүн ашын» Ысык-Көлдөн бугу уруусунан чыккан Назар манасчыдан жазып алып, аны “Ысык-Көл күндөлүгү” сыяктуу эмгектеринде жарыялап, эпостун зор көркөм эстелик экендигин адилеттүү белгилеген. Ал «Семетейди» буруттардын «Одиссеясы» деп атап,

«Манас» эпосун ногой дооруна таандык деп, эпостун жаралыш мезгили жөнүндө да алгач пикир айткан.

Орустун Чыгышты изилдөөчү илимпозу, түрколог, этнограф, археолог Василий Васильевич Радлов (өз аты Фридрих Вильгельм; улуту-немис, 1837-ж. Берлинде туулуп, Берлин университетин бүтүрүп, 1884-жылдан Петербург ИАнын академиги, 1918-ж. Петроградда кайтыш болгон) кыргыздарга үч жолу (1862-ж., 1864-ж., 1869-ж.) келип кеткен. Ал «Манас» эпосу менен кеңири таанышып, «Манас» эпопеясынын үч бөлүмүн тең жазып алып, 1885-ж. кыргызчасы орус алфавитинин транскрипциясы менен Санкт-Петербургда, немисчеси өзүнүн котормосунда Лейпцигде жарык көргөн. Бул материалдар 1885-жылы окумуштуунун көп томдон турган «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу эмгегинин 5-томуна кыргыз, немец тилдеринде жарыяланган. Радлов кыргыздарда сөз өнөрү, анын ичинде баатырдык эпос өзгөчө өнүккөндүгүн, эпостун бир катар олуттуу өзгөчөлүктөрүн туура байкап, адилеттүү баа берген. «Манас» эпосунун өзгөчө касиеттерин кыргыз элинин тарыхый жашоо турмушу менен тыгыз байланышта карап, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, угуучу чөйрөнүн ролу өңдүү эпостун маанилүү маселелери боюнча айткан ой-пикирлери өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок.

1903-жылы Орус географиялык коому тарабынан уюштурган илимий комплекстүү экспедиция менен кыргыз жергесине сүрөтчү Б. В. *Смирнов*, этнограф А. Г. Белинский келген. Б. В. Смирнов Чүй боорунда кыякчы жана жомокчу *Кенже Карадан* «Семетейден» үзүндү жазып, аны 1914-ж. кара сөз түрүндө орусчага которот да, «Түркстандын талааларында» аттуу китебине чыгарат.

Төңкөрүшкө чейин «Манас» эпосуна кайрылып, ал жөнүндө илимий пикир айткан венгр окумуштуусу, этнограф, зоогеограф Дёрдь Алмаши Кыргызстанга саякат жасап, 1911-ж. «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» аттуу 73 саптуу эпизодду Будапештте чыгуучу «*Keleti Szemle*» журналына жарыялап, (кийин немес тилине да которгон) «Манас» эпосунун

тили кара кыргыздарга таандык экендиги жана ыр түзүлүшү, окуялары жөнүндө түшүндүрмө берген.

«Манас» эпосун зор маданий эстелик катары кеңири планда илимий-изилдөө иши советтик доорго таандык. Профессор П.Фалев (1922) В.В.Радловдон жазып алган материалдардын негизинде «Манас» эпосунун тексттин байыркы Күлтегиндин эстелигиндеги жазмалар менен салыштырып, алардан окшоштуктарды көрөт.

Сабакта эпосту толук жазып алууга киришкен К.Мифтаков, Ы.Абдырахманов, эпос боюнча биринчи фундаменталдуу илимий эмгекти жараткан М.Ауэзов жана Манас таануу илимине салым кошкон башка бир катар окумуштуулар жөнүндө маалыматтар андан ары улантылат. Орус окумуштуусу, профессор Е. Д. Поливанов орус тилине эпосту которуунун принциптерин иштеп чыкса, М. Богданова эпоско илимий баа берип, анын идеясын, темасын, поэтикасын жогору баалаган. К.Рахматуллин манасчылардын чыгармачылык жалпылыктары, өзгөчөлүктөрү, варианттарынын карым-катышы боюнча атайын изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал эми академик В. М. Жирмунский эпоско дүйнөлүк контексттен, чыгыш-батыш адабий синтезинен баа берген жана мифологиялык белгилерди ачып көрсөтүп, салыштырма-тарыхый аспектиден эпосту изилдеп чыккан. Академик Б.Юнусалиев болсо эпосту жыйноо, изилдөө, жарыялоо боюнча практикалык иштерди көп жүргүзгөн, ондогон макалаларды, анын ичинде бириктирилген вариантка кириш сөз жазган, дээрлик чыгарманын бардык өзөктүү маселелери боюнча өз оюн айткан.

Мугалим лекциянын ушул жеринде токтотуп, студенттердин көңүлүн доскадагы экранга бурдурад. Мультимедиялык проектордун жардамында экранда «Манас–улуу мурас» аттуу манас изилдөөчүлөр жөнүндөгү видео-ролик коюлат.

КРУИАсынын Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борборундагы окумуштуулар тобу (С. Мусаев, Р. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, К.Кырбашев, О.Сооронов, С.Бегалиев, А.Жайнакова, Р.Сарыпбеков,

М.Мамыров, ж.б.) эпосту изилдөө ишин тереңдеткен. Эпостун ар түркүн проблемаларына арналган 20га жакын диссертациялык эмгек (А.Сыдыков, Т.Ормонов, А.Сапарбаев, Р.Эгембердиев, И.Молдобаев, К.Жумалиев, Д.Саалиева, Б.Оторбаев ж.б.) корголгон. Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынан “Манас” энциклопедиясынын эки томдугу чыккан. Алдыда эпосту дүйнөлүк масштабда салыштырма-типологиялык, тарыхый-салыштырма, мифологиялык багытта изилдөө, философия, социология, этнография, психология, педагогика, космология илимдеринин жардамы менен комплекстүү баа берүү, кыргыз элинин байыркы түшүнүктөрүн талдап чыгуу, поэтикасын ар тараптан изилдөө, башка тилдерге которуунун илимий жол-жоболорун аныктоо, идеялык-көркөмдүк деңгээли жеткилең бардык варианттарын басып чыгаруу, илимий басылмаларын ишке ашыруу, искусствонун башка тармактарына оодарууга илимий негиз түзүү, мектепте, жогорку окуу жайларында окутуунун дидактикалык-методикалык ыкмаларын көрсөтүү сыяктуу көптөгөн проблемалары бар.

Ушу сыяктуу маалыматтарды берүү менен студенттердин өз алдынча иштеринде ал эмгектер окууга жана конспектилөөгө сунушталат.

ТИРКЕМЕ 5.

Сабактын темасы: «Манас» эпосундагы улуу идеялар, эпостун тарыхый тагдыры, кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын учурдагы абалы

Сабактын максаттары:	Көрсөткүчтөрү:
Эпостун негизги идеялык маанисин б.а. Манастын жети осуяты жөнүндө маалымат алышат; өз алдынча ой жүгүртүшөт; элдин тарыхтагы турмуштук тажрыйбасынан жыйынтыкталган идеялар экендигин таанып билишет; бүгүнкү күн жана эпостун тарбиялык идеясын	Тарыхый маалыматтарды аңдап түшүнсө; окуу китептеринен жети осуят жөнүндөгү окуп түшүнсө; ар бир айтылган ойдун чоң мааниси бар экендигин билсе; эпос менен бүгүнкү күндүн тарбиялык проблемасын аңдап билсе;

салыштырышат; эпостун көркөм, баатырдык чыгарма катарында гана эмес, тарбиялык мааниси зор тарыхый чыгарма катары таанып билишет; чыгармадан тарбиялык маани алышат; сабакта ар бир адамдын оюн туура кабыл алып, бири-биринин инсандыгын сыйлоого үйрөнүшөт.	берилген маалыматтардан тарбиялык маалыматтарды аңдап билип, окуп, маани берип түшүнсө; чыгарманын мазмунун окуп билсе; ар бир ой баалуу экендигин билип, адамды эмес, ойду сындоо керектигин түшүнүп жетсе жана сабактагы “алтын эрежени” сактай алса.
---	---

Сабактын башында мугалим студенттерден доскага же дептерлерине ата-энесинен уккан осуяттарын жазганга шарт түзөт. Мисалы: жакшы жүр, кечке көчөдө максатсыз жүрбө, сылык бол, окуудан калба, жакшы дос күт, жакшы оку, акчаңды үнөмдө, ушак айтпа, калп сүйлөбө, бир туугандарыңа күйүмдүү бол, жаманга жанашпа, калп айтпа, улууга жай бер ж.б.

Андан соң «мээге чабуул» методу менен суроолорду берет:

5. «Осуят» деген сөздүн кандай маанисин билесиңер?
6. Ата-энеңерден кандай осуят уккансыңар?
7. «Манастын жети осуяты» тууралуу билгениңерче айткылачы.
8. Эмне үчүн эпостун тематикалык мазмунунан «Манастын жети осуятын» тандап алдык деп ойлойсуңар?

Интеграцияланган сабакты уюштурууда талкуу усулдарын колдонуу сабакты активдештирүүгө, студенттер менен ич ара интенсивдүү кызматташууга жардам берет. Мисалы, «тегерек үстөл» ыкмасы аркылуу талаш-тартыш суроолорду жана коомдук проблемаларды талкууласса болот.

Талкуу үчүн доскага суроо жазылат:

Кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын учурдагы абалы.

Студенттерге темага карата доскага жазылган тапшырмаларды аткарууга, талкууга даярданууга убакыт берилет. Манастын жети осуятын талкуулоо аркылуу студенттер өз оюн кыскача, так түшүндүрүп бере алат.

5. Позицияны тандаңыз, өз оюңузду баяндап жазыңыз;

6. Ал оюңуздун себебин жазыңыз;
7. Ал себепти түшүндүргөн мисал келтириңиз;
8. Пикириңизди жалпылап, жыйынтык чыгарыңыз.

Студенттин жообу:

4. Позициям-Улуттун биримдиги. Себеби:

“Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,

Бөлүнүп калды кыргыз –деп,

Бөлөк элге кеп кетет”.

5. Мисалы, эпосто кыргыздардын күчтүү башкаруучусу өлгөндөн кийин эл башкаруусуз калып, биримдиги жоктугунан күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылат. Тарыхта мындай окуялар көп болгон. Кыргыздардын уйгурлар менен, калмактар менен болгон согуштары же XIX к. Кыргызстанды Россиянын басып алуусу сыяктуу тарыхый окуялар буга күбө.

6. Жыйынтык чыгарам: Биримдикке келүү, бүгүнкү тарыхый учурдун таламына ылайык жалпы кыргыз улутунун улуттук сезимин ойготуучу, улуттун өкүлү катарында ар-намысын козгоочу милдет деп түшүнүү-ар бир инсандын мойнундагы парзы.

Мындай жол менен Манастын жети осуятына карата ар бир студент өз көз карашын билдирип, кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөштөр жана учурдагы бул идеологиянын зарылчылыгы жөнүндө талкууну жүргүзүшөт. Бул методдун жардамы менен студенттер конкреттүү проблема боюнча көз караштарын, ойлорун жактоого үйрөнөт. Ал студенттердин билимдерин байытат, иреттейт, бекемдейт жана тема боюнча териштирүү дымагын пайда кылат. Мындай талкуулардан соң мугалим алардын айрым жетишпеген маалыматтарын белгилеп, кемчилигин аныктап, түзөтүү, толуктоо багытында Манастын осуяттарын тарых предмети менен интеграциялап, төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарат.

1-осуят-Улуттун биримдиги.

Эпосто кыргыздардын биримдиги жоктугунан күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылат, туш-тарапка ооп, жан сактайт. Манас баатыр чабылып-чачылган элдин башын коштуруп, башка уруулар менен мамиле түзүп, күчтүү мамлекетти түптөйт.

Биримдиги, ынтымагы салт катары сакталгандыгы үчүн саны жагынан аз калк кыргыздар эчен кылымдардан бери жок болбой, өзүнүн элдүүлүгүн сактап келе жатат. Ошол элдик салтты сактоо, ар бир инсандын мойнундагы парзы. Тарыхый окуяларга кайрылсак, мисалы XV-XIXкк. кыргыздар өз алдынчалыгын сактап калуу үчүн күрөшүн уланткан. Ушул мезгилдерде кыргыздар моголдорго баш ийбей, өз аймагын башкарууну уруу башчылары өз колуна ала баштаган. Моголстандын ички ырк кетүүсүнөн ыдырай баштаганда кыргыздардын ичинен Мухаммед-Кыргыз (Тагай бий) азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган кыргыз урууларынын “оң” жана “сол” канаттарын бириктирип, бекемдеген жана этностук аң-сезимин өсүшүнө өбөлгө түзгөн. 1508-жылы ак кийизге салынып хан көтөрүлүп, Мухаммед-Кыргыз ысмы ыйгарылган. Ал казак султандары менен ымала түзүп, казак-кыргыз бирге күрөшүп, Могол хандарынын Түндүк Кыргызстанды ээлеп алууга жол берген эмес.

Ал эми XIXк. 40-жылдары Ысык-Көлдүк кыргыздардын Россияга кошулушу алдынан айрым кыргыз уруулары саясий жактан биригүүгө, айрымдары уруулук-уруктук деңгээлдеги өз алдынчалыкты камсыз кылууга аракеттенишет. Сарыбагыштан чыккан Ормон хан жана бугу урууларынан Боромбай манаптын бир нече жылга созулган ич ара тирешүүсүнөн XIXк. 50-жылдары бугу-сарыбагыш чабышына алып келген. Ормон хан өзүнүн хандыгына бугу урууларыга каршы согуштук аракеттерди жасап, Ысык-Көл кыргыздарын өзү курган хандыкка баш ийдиргиси келген. Ысык-Көл кыргыздары Ормон хандын уруксатысыз Россия менен ымала түзө башташы жаккан эмес. Бул чабышта 1854-жылы Ормон хан колго түшүрүлүп, өлтүрүлөт. Анын кунун кууган сарыбагыштар кайра-кайра чабуул жасап, бугулардын тынчын алган. Боромбай бир нече айылын Каркыра менен Текеске көчүрүүгө

аргасыз болгон. Бул учурда карапайым калк өзгөчө жапа чегип кыргынга учураган.

Эпосто да, тарыхта да—улуттук биримдик, ынтымактын өтө маанилүү экени жазылып турат. Учурдагы кыргыздардын түндүк-түштүк, уруу-уруу болуп бөлүнүп-жарылышы жалпы мамлекеттин бекемдигине, чыңдалышына доо кетирет. Ошондуктан биз тарыхтан үлгү алып, ич ара бөлүнүп-жарылбай бир кыргыз болуп, улутка шек келтирбей, биримдикти бекем кармагыдай жашашыбыз керек.

2-осуят – Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.

“Манаста ” уруу түзүлүшүнүн күчкө толуп турган тарыхый шарттагы абал баяндалат. Бирок, уруулар союзу аркылуу, бир элге биригүү идеясы менен башкаруу урууларга-элдерге достук мамиле түзүү аракети бирге каралат. Башка элдердин кыргыздарга кошулушу – бир союзга кирип, кээ бирлери бара –бара кыргыздардын арасындагы топко айланып калышы бул ар түрдүү улуттагы элдердин ынтымагы, биримдиги, достук мамилесинин натыйжасы. Мисалы Маңгул бийлери Үйшүн, Үмөт, Жайсаңбай ошондо Манас баатырга:

“Өлүп калсак кырылып,
Бир чуңкурга тололук,
Тирүү болсок жыйылып,
Бир дөбөдө бололук!” – деп антташып, шерттешкен.

“Алтайлыктан азы бар,
Каңгайлыктан канча бар.
Маңгул журту көбү бар,
Баатыр Күлдүр көбү бар,
Алчын, Үйшүн бу да бар,
Аргын Каракожо бар,
Айдаркан баатыр кошо бар,
Ногойлордон бай Жакып,

Нойгуттардан Акбалта”,-деген саптарда көптөгөн эл-уруулар, алардын өкүлдөрү бар экени сүрөттөлөт.

Тарыхта XIXкк. аягында Орто Азиядагы эң ири көтөрүлүш катары орус падышачылыгынын колониялык саясаты, орус администрациясынын эзүүсүнө каршы Анжыян көтөрүлүшү айтылат. Бул көтөрүлүшкө кыргыз, өзбек, тажик улутунун ар түрдүү социалдык катмарлары катышкан. Көтөрүлүш ар түрдүү улуттардын биримдигинен келип чыгып, жалпы элдин мүдөөсүн, кызыкчылыктарын коргогон. Көтөрүлүш Фергана, Анжыян, Маргалан, Ош жана Наманган уездеринин калкы активдүү катышкан. Күчтөрдүн теңсиздигинен, орус падышачылыгынын куралдуу күчүнүн көптүгүнө байланыштуу бул көтөрүлүш жеңишке ээ болбосо да, элдин ынтымакка келиши, көз карандысыздык үчүн күрөшү күчөгөн.

Байыртадан эле элибиз башка улуттар менен бирге куда сөөк, достук ымалада болуп, соода-сатык иштерин жүргүзүп келген. Мисалы, Улуу Жибек жолу мамлекеттер ортосундагы соода-сатык байланышынын үлгүсү.

Дагы бир мисал, Улуу Ата Мекендик согушта Фашисттик Германияны жеңүүдө улуттар ортосундагы ынтымак ого бетер курчуган. Фронттогу, тылдагы миллиондогон ар улуттун кары-жашына чейин душманга каршы

бардык күчүн жумшап, миллиондогон өмүрлөр кыйылып, эбегейсиз ишеним жана биримдиктин күчү менен жеңишке ээ болгон.

3-осуят- Улуттук ар-намыс жана патриоттук.

Эпостогу негизги тема, идеясы менен байланышкан. “Манас ” эпосунда чыныгы ар-намыс өзгөчө бааланат. Патриоттук сезимдин ээси Манас баатырдын дал өзү. Анын кылган иш-аракеттеринен ар-намыстуу, патриоттук сезимдин чоң үлгүсүн көрөбүз.

Аманат жанга бир өлүм,
Намыс үчүн кыяйын.
Короого коңшу жыяйын,
Корксо да жанга бир өлүм,

Арбак үчүн кыяйын! - деп 9 жашар Манас коркуп отурган атасына нараазылыгын билдирип, эл атынан сүйлөгөн. Манас жеке керт башы үчүн эмес, эл намысы үчүн өлүмгө башын байлап, курман болууга даяр. Анын мындай намыстуу аракеттери төмөнкү саптардан көрүнүп турат:

Эр азамат болгондо
Намыс үчүн жараткан!
...Атадан не үчүн тубамын,
Аманат жаным чыкканча
Намыс жолун кубамын!
Атамдан калган жеримди
Алдырып коюп кытайга
Аңкайып кантип турамын!”

Манас баатыр айткан шертинин аткарып, Ата мекенин жоодон бошотуп, жерине көчүп келет, элинин башын кошуп бириктирип, журтуна үзүрлүү эмгек өтөйт-патриоттук иш аткарат. Келтирилген фактылар “Манастын” үчүнчү осуяты да эпостун негизги темасынын өзүнөн чыккан, чыгарманын мазмуну менен түздөн-түз байланышкан.

Мугалим тарыхый-генеологиялык дарак тибиндеги көрсөтмө куралдын негизинде сабакты бышыктайт.

Кыргыздын тарыхында Барсбек каган, Эрен улук, Алп Сол кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөсө, XVII-XVIIIкк. жунгарларга каршы күрөштө кыргыз-казак ханы Эр Эшим, Тагай бийдин урпактары Дөөлөс баатыр, Манап бий, Көкүм бий, Жарбаң баатыр, Чаа бий, Базыл баатырлар эрдик көрсөтүшкөн. XVIIIкк.70-жылдары кыргыз-казак чабыштарында Аблай хандын баскынына каршы Жайыл баатыр, Бишкек баатыр, Маматкул бий, Эр Садыр, XIXкк. ортосундагы казактардын ханы Кененсарынын жортуулуна каршы турган Ормон хан, Жантай, Жангарач, Ажыбек баатырлар казак колун катуу сестенткен. XIXкк. ортосунан Шабдан баатыр, Бөлөкбай бий, Байтик

баатырлардын аракети менен казак-кыргыз боордоштук мамилеси калыбына келтирилген. Кокон хандыгынын баскынчылык саясатына каршы турган Тайлак баатыр, Табылды баатыр, Исхак Асан уулу (Полот хан), Алай канышасы Курманжан датка, XIXкк. аягында орус падышачылыгынын колониялык эзүү саясатына каршы Мадали Дүкчи эшен жана Зыядин Максим уулу, кыргыз мамлекетинин негизделишине негиз салган И.Раззаков, И. Айдарбеков, А.Орозбеков, Ю.Абдырахманов, Т.Кулатов, Б. Исакеев сыяктуу кыргыз баатырлары улуттук ар-намыс жана патриоттуулукту бийик кармаган атуулдар. Бүгүнкү элибиздин акыл-эстүү ар бир инсаны ошол ата-бабаларыбыз ардактаган, кийинки муундарга мурас калтырган асыл түшүнүктү бийик тутуп, өз иштери, жүрүм-туруму менен өзүнүн жеке керт башына да, жалпы улутубуздун ар-намысына да шек келтирүүгө жол бербей, эли үчүн колдон келүүчү аракети менен кызмат өтөп, патриоттук үлгү көрсөтүүсү – адамдык да, ата уулдук да парзы.

4-осуят-Арыбас мээнет. Алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакыбат дөөлөткө умтулуу.

Эпосто эмгек өзгөчө кадыр-баркка ээ, эмгектенбей жашоо мүмкүн эмес деген түшүнүк эпостун негизги идеясы. Алтайга кырк үйлүү туугандар менен айдалып келген Жакып да Акбалтанын кеңеши менен эгин эгип, кен казып, эсепсиз бай болот. Кыргыз кылган эмгегинен баар таап, башка элдерге тең ата болот. Баланы жашынан “сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын” үчүн эмгекке тарбиялоо деп түшүнүшөт. Ошон үчүн Манастын өзү да 8 жашынан козу кайтарат, 12-13 жашынан жылкы багат, буудай эгип, Аккулага ээ болуп, байлыкка, бакубат жашоого эмгек менен гана жетүүгө мүмкүн деп түшүнөт. Кыргыздар көчмөнчүлүк доордо жашаган, мал-чарбачылык менен гана күн көрүшкөн деген пикирден алыс болушубуз керек. Окумуштуулардын айтымында V-VIII кылымдарда эле Енисейлик кыргыздар комплекстүү чарба жүргүзүшкөн. Малчылык, дыйканчылык, тоо-кен иштетүү, балык уулоо, аңчылык өнүккөн. Кытай жазма булактарында кыргыздарда темир кол

өнөрчүлүгү абдан өнүгүп, өзгөчө курал жасоо боюнча даңкы кеткен. Кыргыздардын адистештирилген бөлүгү кен издөө менен алектенишип, темир, жез, алтын, күмүш, калай, мышьяк өндүрүшкөн. Үйлөрү сегиз кырдуу жыгачтан тургузулган же жарым жертөлөлөр болгон. Короо-жайлары дубал менен курчалган. Мал-чарбачылыгы үчүн жайлоочу, кыштоочу жайыттарды ээлеп, боз үйдү ыңгайлуулугу үчүн колдонушкан. Демек, байыртадан эле элибиз эмгекчил болгон.

Эгемендүүлүккө жетишкенден бери кыргыз эли да эмгекке (соода-сатык, ишкерлик, дыйканчылык ж.б.) болгон көз карашын өзгөрткөнүн байкоого болот. Башка чет жактан алынып келген жер-жемиштерди өзүбүздө өстүрүүгө да ыңгайлуу шарттардын бар экенине элдин аң-сезими жетип, бийик тоолуу аймактарда да теплицалардын жардамында жер-жемиштерди өстүрүүгө мүмкүндүгүн тажрыйбада көрүшүп жатат. Эмгек билим менен өнөр бекемделсе ийгиликтүү натыйжа чыгат. Буга мисал, К.Шопокова, Ч.Айтматов, Г.Айтиев, И.Ахунбаев, Т.Садыков, С.Чокморов сыяктуу кыргыздан чыккан чыгаан инсандар эмгектин, илим-билимдин аркасынан кыргызды дүйнөгө таанытты. Мындай инсандардын өмүр жолу менен таанышканда ар биринин түйшүктүү эмгегинен баар тапканын, келечек муундарга үлгү, идеал катары кароого боло турганын белгилөөгө болот.

5-осуят. Гумандуулук, айкөлдүк, кечиримдүүлүк.

“Манас” баатырдык эпос. Анын мазмуну чагылдырган тарыхый шартта согуш – элдин кесиби, жортуулга баруу, олжо алуу – адаттагы көнүмүш. Бирок эпосто согуш эки жакка тең оор жоготууларды алып келери кеңири сүрөттөлгөн. Ошондой эле карысына, жетим-жесирине жардам берүү салттык иш. Эпос той учурунда устукан албай калган жетимге чапан жапкан Чыйырды, Жолойду жыккандагы Кошой сыйлыгын бүт карыштарга берүү, Аккуланын ат чабыштарда уткан малдарын бүт элге таратып берүү Манастын, Каныкейдин жетимге кайыр берген марттык, боорукерлик, адамгерчиликтүү иштерин баса белгилеп сүрөттөйт. Адамдык башкы мыкты сапаттардан айкөлдүк, кечиримдүүлүк жогору баа берилет. Айрыкча айкөлдүк сапат - бардык эле

адамдарда боло бербей турган өзгөчө баалуу сапат. Айкөлдүк сапат бир гана Манаска карата айтылгандыгы да мына ушундан. Манастын айткандыгы баарына адилет, калыс карап, кечиримдүү, майда-баратка көңүл бурбай, ак пейил мамиле кылгандыгы сүрөттөлөт. Ошон үчүн ал кырк жерден келген кырк чоронун башын бириктире алган. Ар түрдүү элдердин башын кошуп, мен-менсинген баатырларды ынтымакка чакырып “Кулаалы таптап, куш кылган, Курама жыйып журт кылган”, жаманын жашырып. Жакшысын ашырып турган айткөн болгон. Кечиримдүүлүк сапат Каныкейге, Алмамбетке, Бакайга да мүнөздүү.

Илим-техника, байланыш түйүндөрү аркылуу ааламдашуу заманында жашап жатабыз. Азыркы коомдо кыргыздын салтына жат болгон көрүнүштөр арбын. Жалпы эле адамзат үчүн глобалдуу проблемаларды адамдар өзү жаратып жатат. Кыргыздар батыштын менталитетин өзүнө сиңирип, салтыбызды, жөрөлгөлөрүбүздү эске албай калган учурлардын кесепетинен жетим балдар, карылар үйү, майыптар үйү көбөйдү. Кыргыз мурда өз баласын, ата-энесин, тууганын таштаган эмес. Ар кандай зыяндуу адаттардын кесепетинен майып балдар төрөлүүдө. Алардын тагдыры кандай болот? Элибиздин гумандуулугун сактап калуу бүгүнкү күндүн орчундуу проблемасы. Аны ишке ашыруу үчүн үй-бүлөдөн элибиздин этнопедагогикасын пайдаланып тарбия бере алганда гана улутубуздун улуттук нарктарын сакталышын жолго койгонго болот.

6-осуят-Табигат менен таттуу мамиледе болуу.

Көчмөн элдин табигат менен байланышы өзгөчө терең. Көчмөн турмуш жаратылышка баш ийген, көз каранды болгон. Жайыты жакшы болбосо, малы азып-тозуп жакшы күн көрбөй, башка жайыт издөөгө мажбур болгон. Семетейдин Таласка келгендегисин карагыла:

Тоосунда улар ышкырып,
Токойдо бугу бышкырып,
Жаңгагы кулап сай болгон,
Талас ажайып сонун жер экен.

Карап турган Семетей,
Ата-бабам өскөн жер соорусу турбайбы,
Муну жердеген адам тунбайбы! – деп кубанат.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда экологиялык проблемалардын курчуп жатышы тынчсыздандырат. Жерибиздин ак мөңгүлөрүн, таза суусун, арчалуу токойун көздүн карегиндей сактоо, ага кам көрүү, жалпы Кыргызстандыктардын атуулдук парзы.

7-осуят-Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Эпосто кыргыз, казак, калмак, манжуу, маңгул ж.б. уруу элдер чогулуп:

Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзүнчө бу журт жөнүкпөйт.
Башчысы болбой маарыбайт,
Баш аламан жарыбайт.
Каны болсо кар болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт.
Көтөрүнүр каныңды,
Кандуу журт болуп калалык,
Кайраты бар бирөөндү

Кан көтөрүп алалык!. – дешип кеңешип, Манасты кандыкка ылайык көрүп, кан шайлашат. Кан шайлоо эпостун түшүнүгүндө жоого каршы туруу, уюмдашуу, мамлекет түзүү. Жалпы эл шайлаган кандыкты – мамлекеттүүлүктү, биримдикти, тартипти камсыз кылып, аны сыйлап, урматтоо, коргоо, бекемдөө ар бир ата уулунун милдети. Эгемендүү мамлекет болгондон бери Кыргызстанда саясий окуялар күч алды. Мамлекетти башкаруу саясаты элдин кызыкчылыгын ойлобой, керт башын ойлогон мамлекет башчыларына нааразычылыктар күчөп, тарыхта кара так менен Аксы, Апрель кандуу окуялары болуп өттү. Адам каны төгүлүп, журт башыларынын туура эмес жүргүзгөн саясатынын курмандыктары болду. Бүгүнкү шартта мамлекетти башкаруу саясаты мамлекет башына ак иштеп, элди бириктире ала

алган, керт башынын кызыкчылыгынан элдин кызыкчылыгын жогору койгон чыныгы Манастын урпактарын талап кылат. Элдин, мамлекеттин тынчтыгын, стабилдүүлүгүн орнотуу жана аталардын осуяттарын ыйык сактап, так аткарууну мойнундагы парзы катары кабылдоо, республикабыздын ар бир инсаны үчүн чоң милдет.

ТИРКЕМЕ 6.

Манас таануу боюнча түзүлгөн эксперименттик тесттик тапшырмалар

I. “Манас” эпосунун сюжеттик окуялары боюнча түзүлгөн тест суроолору

II. Туура жообун тандап алууга ылайыкталган тесттер

а) Бир туура жообун тандап алууга ылайыкташкан тесттер

1. С. Орозбаковдун вариантында Манас кайсы жерде хан көтөрүлөт?

- а) Алтайда
- б) Таласта
- в) Ала-Тоодо
- г) Анжыянда

2. Ташкенди ээлеп турган кыргыз каны ким?

- а) Эр Көкчө
- б) Темиркан
- в) Көкөтөй
- г) Орозду

3. Кыргыз жери калмактардан бошотулганда Алайды ким башкарган?

- а) Үрбү
- б) Санжибек

в) Төштүк

г) Кошой

4. Кыргыз жери калмактардан бошотулганда Анжыянды ким башкарган?

а) Үрбү

б) Санжибек

в) Төштүк

г) Кошой

5. Манастын кырк чоросунун башчысы ким?

а) Камбар

б) Тазбаймат

в) Кыргызчал

г) Эр Шууту

Эң туура жообун тандап алууга ылайыкталган тесттер

6. Шоорук кан кайсы элдин улугу?

а) калмак

б) калча

в) маймун

г) кытай

7. Манастын чоролору каза таап, өзү жарадар бойдон элине келип, айкөлдүн о дүйнө салгандагы окуя

а) Чоң казат

б) Кичи казат

в) Көзкамандар окуясы

г) Манастын кошуну Бээжинге аттанганда

Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, окуяга айкындык киргиз.

8. Кыргыздын тең ата кандары Манастан кагуу жеп, тил угуп, чыр чыгармак болгондо ыркыбыз кетип уят болбойлу, кийин өзүм баш болуп, алдыңарга жыгып берем - деп тыйып койгон.

а) Көкөтөйдүн ашында, Кошой

- б) Бээжинге аттанганда, Алмамбет
- в) Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө, Жакып
- г) Алмамбет колго кан шайланганда, Бакай

Бир туура жообун тандап алууга ылайыкташкан тесттер

9. «Манас» эпосунун бардык варианттарында айтылган Манастын Ата Журту Теңир-Тоо жөнүндөгү кеп тарыхый булак боло алабы, кыргыздардын эң байыркы Ата Журту кайсы жер?

- а) Батыш Монголиянын Кыргыз-Көл (Хиргис-Нур) аймагы
- б) Түштүк Сибирде, Алтай, Эне-Сай аймактары
- в) Борбордук Азия
- г) Чыгыш Теңир-Тоо региону

10. Археолог- профессор Ю.С. Худяков, синолог Л.А.Боровкова жана айрым кыргыз окумуштуулары (Н.Ж.Чоротегин, К.С. Молдокасымов ж.б.) кыргыздардын байыркы мекени кайсы жер деп эсептешет?

- а) Түштүк Сибир
- в) Батыш Монголиянын Кыргыз-Көл, (Хиргис-Нур) көлүнүн айланасы
- б) Чыгыш Теңир-Тоо, Кыргызстандын азыркы территориясы менен катарлаш аймак
- г)Алтай, Эне-Сай аймактары

11. Көкөтөйдүн ашына Азия чөлкөмүнөн конокторду чакыруу үчүн жөнөгөн Айдар күн эсебинде так аралыкты ким аркылуу билет?

- а) Бакай
- б) Алмамбет
- в) Бокмурун
- г) Ажыбай

12. Эпосто жолуккан аргын, кыпчак, нойгут, ногой, найман, жедигер, катаган, канды, үйшүн, алчын, коңурат, дөлөс, угус этностору азыркы санжырада кандайча чагылдырылат?

- а) улут
- б) урук жана уруу
- в) этнос
- г) жолукпайт

Көп чекиттин ордуна тиешелүү топонимдик аталыштарды коюп, окуяны тактагыла.

13. Өзбекстандын Самаркан жана Сурхандарыя областарында жайгашкан Зарафшан дарыясынын чөлкөмүндө б.з.ч. курулган аттуу күчтүү нук менен аккан канал бар.

- а) Сыр дарыя
- б) Аму дарыя
- в) Фергана
- г) Манас

14. С.Орозбаковдун вариантындагы “Чоң чабуул” окуясында Макел дөө “Эсенкан эгер оңбо деп, Лаат-Манат колдо деп” сыйынып, Манаска каршы жолго чыгат. Лаат-Манат ислам динин кабыл алганга чейин (7-к.) сыйынган кудай-буттары жөнүндөгү ишеним.

- а) арабдардын
- б) кыргыздардын
- в) калмактардын
- г) манжулардын

III. Кыргыз тарыхынын эпопеяда чагылдырылышы. Тарыхый доорлор

Бир туура жообун аныктоочу тесттер

15. Алмамбеттин өз жеринен кысымга алынып, андан улам кыргыздарга келип, Манаска чын дилден кызмат кылган окуянын тарыхый окуяларга дал келген учурлары барбы?

- а) Б.з.ч. 99-жылы кытай колбашчысы Ли Лин
- б) IX к. ортолорунда уйгурлардан чыккан Гюглу-Бага

в) Б.з.ч. 99-жылы кытай колбашчысы Ли Лин; IX к. ортолорунда
уйгурлардан чыккан Гюглу-Бага

г) тарыхый окуяларга дал келбейт

16. Кайсы окумуштуу Манастын прототиби Алп Сол экендигин
божомолдойт?

а) С. Г. Кляшторный

б) А.Н. Бернштам

в) С.М.Абрамзон

г) Ч.Валиханов

17. Кайсы окумуштуунун божомолунда Манастын прототиби Барсбек
экендиги айтылат?

а) С. Г. Кляшторный

б) А.Н. Бернштам

в) С.М.Абрамзон

г) Ч.Валиханов

18. Ленинграддык көрүнүктүү тарыхчы, археолог жана этнограф
Александр Натанович Бернштам (1910-1956) Манастын прототибин кимге
салыштырган?

а) Алп Сол

б) Барсбек

в) Яглакар

г) Моде Шаньюй

19. Орус адабиятчысы, профессор В.Н.Берков кайсы мурасты
«Манастын» Алтайда калган бир учугу деп эсептейт?

а) Орхон-Енисей жазуулары

б) «Маджму ат-таварих»

в) “Алп Манаш”

г) “Огуз наме”

20. «Калмак» деген термин кайсы кылымда пайда болгон?

а) IXк. башында

- б) Хк. орто чегинде
- в) XIII к. ортосунда
- г) XVк. ортосунда

21. Азырынча илимде “Манас” эпосунун жаралышын кайсы доорго байланыштырган тыянак үстөмдүк кылат.

- а) Хунну доору
- б) IX-Хкк. улуу Кыргыз кагандыгы
- г) Монгол мезгили
- в) Жунгар жана ойрот-калмак доору

22. С.М.Абрамзон калмактын «Жангар» эпосунун башкы каармандарынын бири Хонгор «Манастагы» кайсы образды эске салат дейт?

- а) Алооке
- б) Жолой
- в) Эсен кан
- г) Коңурбай

23. Эпостогу белдемчи, карыпчы, чарайна, соот, кыяк, ак олпок сыяктуу жоо кийимдери кайсы кыргыздардын реалдуу аскер кийимдери?

- а) Теңир Тоо
- б) Эне-Сай
- в) Кытайлык
- г) Анжыян

24. **Бир нече туура жоопторду белгилегиле.**

Кыргыздардын калмактарга каршы өз эркиндигин коргогон бир нече кылымдык (XV-XIXкк.) күрөшү кайсы тарыхый баатырдык эпостордо баяндалган?

- а) “Эр Төштүк”
- б) “Курманбек”
- в) “Жаныш-Байыш”
- г) “Манас”

25. С.Орозбаковдун варианты боюнча Жангир Кожо катаган ханы Кошойдон уулу Билерикти Нескарадан бошотууга жардам сурайт. Ушул эпизод Э.Абдылдаев тарабынан Жангер Кожонун (1822-1826-жж.) Чыгыш Түркстандагы көтөрүлүшүнө кайсы баатырлар башындагы кыргыздар колдоо көрсөткөн окуя сүрөттөлгөн деп белгилейт?

- а) Шабдан баатыр
- б) Байтик баатыр
- в) Атантай баатыр
- г) Тайлак баатыр

26. Э. Абдылдаев Коңурбайдын образын кайсы мезгилдеги феодалдык баскынчыларынын жалпылаштырылган образын туюндурат деп көрсөтөт.

- а) Ойрот мамлекетинин биригүүсүнүн (14—16-к.)
- б) Жунгар кандыгынын (17—18-к.)
- в) Моголстан мамлекетинин калыптанган мезгили
- г) Чынгызхандын чабуулу мезгили

27. Иртыш өрөөндөрүндө кеңири таралган Конгор-Батор деген легендарлуу баатырдын ысымына кимди байланыштырышат?

- а) «Манас» эпосундагы эпикалык Коңурбайды
- б) «Жангар» эпосундагы Улан-Хонгорду
- в) «Манас» эпосундагы Жолойду
- г) Кара-кытайлардын башында турган Элүй Дашины (1097-1147)

Окуялардын удаалаштыгын аныктагыла

28. Кыргыздар басып өткөн тарыхый доорлорду иретке келтир

- а) Жунгар жана ойрот-калмак доору
- б) Кара-кытай жана караханийлер доору (X-XIIIкк);
- в) Монгол мезгили, Алтын Ордо жана башка хандыктар доору
- г) Сак, Усун, Хунну доору, байыркы түрк жана кыргыздар доору

29. Тарыхый маалыматтар боюнча Енисейлик кыргыздардын өлүк көмүү жөрөлгөлөрүн катары менен түз.

а) тул (куурчак) коюу салты

б) өрттөгөн, күлүн карапа идишке же баштыкка салып мүрзөнүн казанагына коюшкан, курал-жарак, ат-жабдыктары, асем буюмдар кошо коюлган

в) сөөктөрүн чогултуп, бир жылдан кийин жерге чаатас (жоокер таш) таш мамылар коюлган дөбө мүрзөлөрүнө коюлган

г) жерге көмгөн

30. Кыргыз фольклористи, манастануучу Р.Сарыпбеков орус жана казак окумуштуулары А.Н.Бернштам, А.Х. Маргулан жана М.О. Ауэзовдун пикирлерин колдоп, «Манас» эпосунун эпикалык чордонун VI-Хк. окуялар түзүшүн айтат. Ошол тарыхый окуялардын мезгилдик тартибин түз.

а) Кыргыздардын уйгурлар менен согушу

б) Кыргыздардын кара кытайлар менен согушу

в) Барсбектин (Ынанчу Алп Билге) көк түрктөр менен согушу

г) алардын үстүнөн жеңишке жетишин

Бир туура жообун белгиле

31. Көп чекиттердин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, маалыматтарды туура көрсөт.

Сейф-Ад-Дин Аксыкентинин 16-к. башында жазылган «Маджму ат-таварих» чыгармасынын башында башчылык кылган калмактар менен болгон согуштары баяндалат.

а) Огуз кандын, Алооке

б) Манастын , Жолой

в) Каракандын, Коңурбай

г) Жакыптын, Эсенкан

III. Мамлекеттүүлүк-«Манас» эпосунда

32. Алмамбет колду кантип бөлүштүрдү?

а) урууга, топко

б) оң, солго

в) онго, жүзгө, миңге, түмөнгө

г) оң канат, сол канат

33. Эпостогу Манастын кошунун башкаруу жолдору жана душмандын үшүн алуу үчүн атчан жоокерлердин ач айкырык, чоң сүрөөн менен кирүү тактикасы кайсы доордо калыптанган?

а) Алтын ордо доору

б) IX-Xкк. улуу Кыргыз кагандыгы

в) Жунгар жана ойрот-калмак доору

г) Монгол мезгили

Таяныч сөздөрдү пайдалануу менен бир нече туура жообун тандап берилген мүнөздөмөлөрдү тактагыла.

34. VI-VIII кылымдарда кыргыздар Минусин ойдуңунда этникалык тайпаларды баш ийдирип, мамлекетти түзгөн. Мамлекет башчысына наамын беришкен.

а) каган

в) тегин

б) элтебер,

г) ажо

35. .. VI-VIII кылымдарда кыргыз жоокеринин негизги жоо жарагы болгон.

а) сыр найза, эки миздүү селебе кылыч

б) Аленгир иймек жаа, жазы калкан, үч кырдуу сыр жебелер

в) тинте, айбалта, канжар

г) туулга

IV. “Манас” эпосундагы жер жана анда узак убакыттарда жүрүп туруучу процесстер тууралуу билимдер жана философиялык көз караштар.

36. Бир туура жообун белгиле

Ошол күндөн ушул күн,
Деңиз кургап чөл болду,
Чөл бузулуп көл болду,
Түз бузулуп төр болду
Тоо бузулуп сай болду
Сай козголуп тоо болду.
Аты калып өзү жок,
Ар канча деңиз жоголду

|Бул ыр саптары жөнүндө айтылат.

- а) жер бетиндеги геологиялык өзгөрүү процесстери
- б) элдик уламыш-жомоктордун салттуу башталышы
- в) байыркы адамдардын жашаган жерлери
- г) эпостогу апыртмалардын бири

Бир нече туура жоопту тандап алууга ылайыкташкан тесттер

37. Мындан 240-325 млн. жыл мурун мезгилинде жана мезгилинин аягында (мындан 240-325 млн. жыл мурун) Орто Азияда мурункудан башкача жалпак тоолор, атылып турган жанар тоолор болгон.

- а) Юра
- б) Пермь
- в) Карбон
- г) триас

38. Геология илиминде Фергана, Талас, Чүй өрөөндөрүнүн триас, бор доорлорунда каптап тургандыгы жөнүндө далилдер көп.

- а) чөл
- б) деңиз
- в) тоолор
- г) субтропикалык өсүмдүктөр

Бир туура жообун тандап алууга ылайыкташкан тесттер

39. Мындан 137-197 млн. жыл мурун, мезгилинде биздин жерде климат нымдуу жана жылуу болгондуктан, субтропикалык өсүмдүктөр дүркүрөп өскөн. Көп жерлерде чытырман токой, былкылдак саз, майда көлдөр, суулар болгон.

- а) Юра
- б) Пермь
- в) Карбон
- г) Триас

40. Эпосто чыгыш жана батышты кандай аташат?

- а) чыгыш, батыш
- б) күн чыгыш, күн батыш
- в) күн тарап, түн тарап
- г) оң, сол

41. Кайсы манасчынын вариантында Каныкейдин Букар каны

Темиркандын өз кызы эместиги, ал Кайыптын кызын багып алганы айтылат?

- а) Жаңыбайдын
- б) Чоюкенин
- в) Тыныбектин
- г) Шапактын

Таяныч сөздөрдү пайдалануу менен берилген мүнөздөмөлөрдү тактагыла.

42. Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынан 40-50 эсе чоң, көлөмдүү, окуяга бай эпос манасчынын варианты, алардыкы үч илтик, төрт илтик болсо, бул манасчынын варианты 40 илтикке жеткен.

- а) Келдибек
- б) Нооруз
- в) Балык
- г) Карбоз

43. Кыргыздын сарыбагыш уруусунан чыккан манасчы

..... солтонун белгилүү манабы Байтик Чүйгө чакырып алган.

Кийин анын сөөгү Байтиктин жанына, Боз-Бөлтөктүн этегине коюлат.

- а) Назар Болот уулун
- б) Тыныбек Жапы уулун
- в) Бекмурат Кумар уулун
- г) Шапак Рысменде уулун

44. Ч.Валиханов “Көкөтөйдүн ашын” Ысык-Көлдөгү

манасчыдан жазып алган.

- а) Нооруз
- б) Назар
- в) Келдибек
- г) Балык

45. Шабдан, Байтик, Сооронбай, Өзбек деген баатыр-манаптар

..... манасчыга 30 күн “Манас” айттырышкан.

- а) Тыныбек
- б) Акылбек
- в) Келдибек
- г) Шапак

(Тест суроолорунун жооптору: 1-а; 2-в; 3-в; 4-б; 5-в; 6-б; 7-б; 8-а; 9-г; 10-б; 11-в; 12-б; 13-г; 14- а; 15-в; 16-а; 17-б; 18- б; 19-в; 20-в; 21-б; 22-г; 23-б; 24-б, в, г; 25-в, г; 26-а, б; 27-а, б; 28- г, в, б; 29- б; 30 –в, г; 31- б; 32-в; 33-б; 34- а, в, б, г; 35-а, б, в; 36-а; 37-б, в; 38-б, в; 39-а; 40-в; 41-б; 42-а; 43-в; 44-б; 45-а.)

ТИРКЕМЕ №7

«Манас таануу сабагын тарых менен интеграциялап окутуу» аттуу атайын курсунун саат жүктөмдөрүнүн бөлүнүшү:

№	Лекциялык темалардын аталышы	сааты	СӨИ
1	Киришүү. «Манас» эпосу — кыргыз элинин кылымдарды карыткан тарыхынын алтын казынасы	2	2
2	Эпопеянын канондук сюжети, өзөктүү окуялар, поэтика, варианттары. Коомдук формациялар, мамлекеттик түзүлүш, башкаруу системалары жана андагы идеология. Улуу образдар	2	2
3	«Манас» эпосунун чыгышы жагынан байыркы мүнөзгө ээ болгон баатырдык эпостун калыптанышы жөнүндөгү илимий пикирлер	2	2
4	«Манас» эпосунун жаралышы жана өнүгүү доору	2	2
5	Кыргыз тарыхынын эпопеяда чагылдырылышы. Тарыхый доорлор: Хунну доору (б.з.ч. XVIII-б.з. V) ; Байыркы түрк жана кыргыздар доору (VI-IXкк); Кара-кытай жана караханийлер доору (X-XIIкк); Монгол мезгили (XIII к); Алтын Ордо жана башка хандыктар доору (XIV-XVIкк.); Жунгар жана ойрот-калмак доору (XV-XVIIIкк.); Соңку мезгил түптөлүү доору (XIX-XXкк).	4	4
6	«Манас» эпосу–руханий жана материалдык маданиятынын көркөм энциклопедиясы	2	2
7	Географиялык реалияда Манастын этнографиясы жана топонимикасы	2	2
8	«Манас» эпопеясындагы кыргыздардын билимдери, география, философия, астрономия, медицина, геология дипломатия ж.б.	2	2
		16	16

№	Практикалык сабактын темасы	сааты	СӨИ
1	«Манас» эпосундагы улуу идеялар, эпостун тарыхый тагдыры, кыргыз тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын учурдагы абалы	2	2
2	Манас –конфедеративдик кыргыз империясын түзгөн улуу мамлекеттик ишмер. Улуу образдар системасы	2	2
3	Мамлекеттүүлүк –«Манас» эпосунда	2	2
4	Эпопея жөнүндөгү илимий пикирлер	2	2
5	Тарыхый доорлор:Хунну доору (б.з.ч. XVIII-б.з. V) ; Байыркы түрк жана кыргыздар доору (VI-IXкк); Кара-кытай жана караханийлер доору (X-XIIкк) ; Монгол мезгили (XIII к) ; Алтын Ордо жана башка хандыктар доору (XIV-XVIкк.); Жунгар жана ойрот-калмак доору (XV-XVIIIкк.); Соңку мезгил түптөлүү доору (XIX-XXкк)	4	4
6	«Манас» эпосунун этнографиясы, этностору, топонимдери-кыргыздардын басып өткөн тарыхый жолу	2	2
7	« Манас» – кыргыз элинин энциклопедиясы. (тарых, адабият, философия, астрономия, геология, география, медицина, дипломатия ж.б.)	2	2
8	« Манас» -улуу эпоско айланган тарых (сабак-конференция)	2	
		16	14

ТИРКЕМЕ 8

Студенттердин улуу манасчылардын доор аралаган өмүр-тарыхын талдай алуу көрсөткүчү:

Манасчылар, туулган жылы, жашаган, аралаган жерлери	Айтуучулук салт(түш)	Айтуучулук өзгөчөлүгү	Устаттары, шакирттериин эскерүүсү
	Ырчы уул- легендарлуу манасчы Манастын чоролорунун бири	Элдик уламыш, аңыздар боюнча бул биринчи манасчы, Манастын ырчысы болгон. “Ырамандын Ырчы уулу, Ырдап айткан кебимди. Канчалар кордук кылганда, Кайраным тапкан эбимди” – деп, Манас баа берген. Анын төл ырчысы Манас дүйнө салганда аны алгач кошуп ырдаган дешет. Андан соң Абыке, Көбөштөрдүн ыгына көнбөй, жер кезип, Манасты даңазалап жүрүп өткөн экен.	“Ырамандын Ырчы уулу, Ычкыры бапик кырк мууну” – делинип, Сагымбайда Оргону жеңгени жана анын обозгери Ырамандын баласынын аты Каратай экени эскерилсе, Саякбайдын айтуусунда ал атайын Манасты издеп келип, чоро болот. Ырамандын Ырчы уулу тууралуу мындан башка маалымат жок.
Жайсаң ырчы легендарлуу Жайсаң ырчы IX-X к.к. жашагандыгы тууралуу маалымат жакында эле табылды. Жайсаң ырчы кушчу уруусунан чыккан.	Элдик уламышта анын ысымы менен «Манас» эпосунун айтылып башталышы байланыштырылат.	Санжыранын табылган материалында анын ысмы ошол мезгилде усун урууларынын чачырагандарын чогултуп өз канатына калкалаган кыргыз-хандын турмуштук окуяларына байланыштырылып эскерилет.	Азыркы күндүн чыгаан манасчысы Рыспай Исаков«Жайсаң ырчы» тууралуу «Манас» айтпадыбы.
Токтогул ырчы уламыштарга негиздесек, кадимки Аксак Темирдин дооруна, тактап айтканда, 14-15-кылымдарга туура келет. Ал Кетбука, Асанкайгы, Толубай сынчылар менен замандаш болгон.	Кыргыз “Манасын” унута баштаган кезде, дал ушул Токтогул анын баш-аягын жыйнап, бүгүнкүдөй бир бүтүн Улуу Жомок катары айтып чыккан деген аңыз бар	“Манас” айтканда, базардагы аларманы да, сатарманы да баарын унутуп, ошону гана угуп калчу экен деген сөздөр бар.Токтогул ырчы кыргызга ислам дини кучак жая баштаган мезгилде болуп, “Эшегин эптеп токуйбуз, намазын кантип окуйбуз?” – деп, ага караманча каршы чыккандардын биринен болгон экен. “Кудаярдын тушунда куурап калдык, кууругуч баштуу кожону туурап калдык” - деген саптары хан Кудаярдын каарын келтирип, ал Токтогулду туткундайт да, Аксак Темирге жөнөтөт. Аксак Темир ырчыны дарга астырат.	“ <u>Толубайдай сынчы</u> бол, <u>Токтогулдай</u> ырчы бол” - деген макал дал ушул Токтогулга тиешелүү. Айтымдарда Токтогул ырчы кээде Толубай сынчынын баласы делсе, кээде бир тууганы деп айтылып жүрөт

Нооруз-манасчы (XVII-XVIII-кылым) Нооруз 17-кылымдын орточени – 18 кылымдын башында жашаган.	Маалымат жок.	Маалымат жок.	Келдибек менен Балыкооз дал ушул Нооруз манасчыдан үлгү алган.
Келдибек Карбоз уулу XVIII к. жашаган манасчы. Чүйдүн Желаргысында кедейдин үйүндө туулган. "Манасты" Алма-Атадан тартып, Ысык-Көлдүн айланасы, Кең Чүй, Нарын аймагына бүт айтып, тез эле атагы чыгат. 1869-жылы Эсенкул уруусу менен Ат-Башыга көчөт, Баткак айылында дүйнөдөн кайтат.	Жаш кезинде кой кайтарып жүргөндө Манастын чоролору келип, “Келдибек, биз сеникине түнөйбүз, сенден кийин Сагымбай манасчы болот, аныкында түштөнүп гана өтөбүз” деп кетишет. Келдибек: "Манасты" айта баштаганда, Ырамандын ырчы уулу (Жайсаң ырчы) дароо жаныма пайда болгонсуйт да, өзү тартуу кылып берген Карагер атты мага мингизип алып, ээрчитип, катуу жүрүш менен алып жөнөйт, "Манастагы" окуяларды бүт болгонун болгондой кылып эле айтам. Өзүм да ошол окуяларга аралашып, Манастын кошуунундагы адамдардын бири болуп калам. —деп кеп кылчу дейт.	Ал манас айтканда боз үйдүн төрүндө баштаса, кызыганда эшикке чейин, сыртка да чыгып кетчү экен, отурган боз үй солкулдап, чак түштө күүгүм түшүп, Манас жана анын чоролору минген аттардын дүбүртү угулуп, жайыттагы малдар эч кимге айдатпай өзүлөрү келишкен. Жин оорусу менен ооругандарга барып манас айтса, айыгып кетчү имиш. Келдибектин айткан "Манасынын" варианты Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынан 40-50 эсе чоң, көлөмдүү, окуяга бай эпос, алардыкы үч илтик, төрт илтик болсо Келдибектики 40 илтикке жеткен. Ал Катагандын Кан Кошоюн да Манас сыяктуу туулганынан тартып кыргыз, түрк элдерине бел болуп, чеп болуп, жергесине душман кийрибей турганынан 80-90го чыкканча жоокер болуп ат үстүндө жүргөнүн үч-төрт илтик кылып айтып койчу экен. Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак 3–4 бөлүмдөн турган өзүнчө көркөм окуялуу дастан кылып айта билген".	Бука ырчы (1688—1780), Кожоберген ырчы (1673—1762), Калыгул Бай уулу (1785—1855), Нооруз, Балык манасчы (1799—1887) сыяктуу ырчылар жана манасчылардын ырларын көп уккан, атасы Карбоз да ошол учурда атактуу ырчы, санжырачы болгон. Айрыкча ошол өткөн Асык уруусунан чыккан тубаса философ (олуя) Сопу атанын (1700—1806) санжырасы таасир берип, Келдибек манасчы деген атка алып келди дечү экен. Сагымбай Келдибектин “Көз камандар” окуясын бир жума бою айтканын эскерет.
Балык манасчы же Бекмурат Кумар уулу (болжол менен 1793-1873)-сарыбагыш уруусунан. Туугандары Чүйдөн Таласка, андан Кетмен-Төбөгө көчүп, манасчы ошол жерде	Кокон хандыгына салык үчүн мал айдап бараткандардын ичинде кетип жатып, жолдо Манастын күмбөзүнүн жанында түнөп калышат. Анын түшүнө Манас кырк чоросу менен кирип, алар тууралуу айтып жүрүүгө жана	Чыгармачылыгы үч багытта өнүккөн: 1) Манасчылык 2) жамактап ырдоо, ырчылык 3) санжырачы Ал өзү жөнүндө «Адегенде үч чай кайнам айтсам, кийин үч ай айтсам түгөнбөдү» деп айткан экен. Эл Балык манасчыны аккан суудай	Т. Молдонун айтуусуна караганда манасты Ноорустан уккан. Шакирттери Шапак Рысменде уулу жана Сагымбай, уулу Найманбай аркылуу Балыктын үзүндүлөрү бизге жеткен.

туулган. Таласта, Кочкордо, солтонун белгилүү манабы Байтик Чүйгө чакырып ал жерде жашаган. Сөөгү Байтиктин жанына, Боз-Бөлтөктүн этегине коюлат.	Наманганга чейин минип барууга тору кунан арнап берет. Оозуң менен көзүң балыктыкына окшош экен, мындан ары Балык аталып жүрүшүн айтыптыр. Балык Манас берген атты жолдон, Кабак деген жерден таап алыптыр.	шар этип, күнү-түнү айта берчү дешип эскеришкен. Балыктын сөзүнө караганда «Манас» эпосу эки бөлүмдөн турган: «Манастан» мурдагы кыргыз тарыхы «Оторхан»деп аталат, экинчи бөлүмү Манастын окуялары.	
Назар Болот уулу(1835-1902ж.)- бугу уруусунун Арык тукумунан. Ысык-Көлдүн Сары-Камышында 58 ж.өмүр сүргөн	Анын чыгармачылыгы тууралуу экерүүлөрдөн башка маалыматтар сакталып калбаган.	Назар чоң жомокчу, чоң манасчы экендиги, үчилтиктин толук бөлүктөрүн айткандыгын айтышат. Ал өзү: «Жээрде аттан башка малым жок, Манастан башка жаным жок» деп жарды киши болгонун айтат экен. Анын үнү өтө бийик болуп, манас айтканда анын добушу жайлоого чейин угулганы эл оозунда уламыш болуп калган.	С.Каралаев «Ч.Валиханов Көкөтөйдүн ашын Ысык-Көлдөгү Назар манасчыдан жазып алган» деп айткан. Назар манасчыдан Саякбай Карала уулунун устаттары Акылбек, Чоюке сыяктуу манасчылар “Манасты” үйрөнүшкөн.
Акылбек (болжол менен 1840-ж туулган, өлгөн жылы белгисиз) Ысык-Көлдө жашап өткөн.	Саякбай: «тогуз баласы, байбичеси – өлүп, өзү сексенден ашып калган кези экен. Ошондо да кебелбей айтып турат кайран киши» деп эскерген экен.	Ы. Абдырахманов Акылбек “Манасты” калмак тилинде да айта билгендигин эскерет.	Сагымбай да, Саякбай да, Ыбырай да өзү билген манасчылардын ичинен Акылбекти жогору баалашкан.
Тыныбек Жапы уулу (1846-1902)- Ысык-Көлдө туулган. Атасы <u>Жапый</u> аргымактарды таптаган саяпкер адам балгон. Манасчы 1902-жылы Нарындын Байдулу-Туюк деген жеринде дөйнөдөн кайтат. Өлгөн күнү күн тутулат, ал күндү “табияттын аза күтүшү” деп аңыз сөз кылышкан.	18 жашында Кара-Колго баратып Бир-Кулак деген жерде ырдап, түнү эшикте атынын жанында уктап калат. Түшүндө: “ырчы жигит ыр менен манастын колун тааныштырып, тиги карарган кол Коңурбайдыкы, биз алдынан тосуп чыгабыз. Эртең конгон жериңе кара кой союлат, Манастын арбагына атап койгун, Манас баатырдан айта жүр, айтпасаң майып болуп каласың	Өз учурунда атактуу манасчы болгон. Көлдөгү Тыныбекти Назар менен Манастын өлгөнүнөн тартып, күмбөз курдурганына чейин айтыштырып көрөт. Экөө тең бир жарым күндөн айтып, Назар күмбөздү Надыр деген устага салдырса, Тыныбек Анжыян, Наманган жактагы Арстан деген эшенге салдырат. Манастын күмбөзүн олуя салбаса, буга чейин турат беле дешип, Тыныбекти жеңди дешет. Ошондон даңкы кетип, Шабдан, Байтик, Сооронбай, Өзбек баатыр-манаптар бир	Атактуу жомокчу Чоңбаштан (Нармантай) таалим алып, Балык, Келдибек, Акылбектерди да угуп, билгендерин толуктап барган. Сагымбай, Калыгул, Т.Молдо, Байбагыш, Дүңкана Кочукеев, Дөңүзбай таалим алган. 1898-жылы "Семетейден" бир кичинекей үзүндү жазылып калган. 1925-жылы Москвадан "Семетейден" бир бөлүм Тыныбек

	дегенде Манас баатыр биздин жүрүшүбүздү таштабай айтып жүр”- деп кайып болот.	жолу Сооронбайдын багына чогулуп, Тыныбекке 30 күн “Манас” айттырышкан.Тыныбек манасчы катары өтө кубаттуу гипнотизердук кудуретке ээ болгон манасчы. Күбө замандаштарынын айтууларына караганда жайдын саратанында кыламык кар жаадырып, ал кардын үстүндө алп Манас баш болгон баатырлардын тулпарларынын чарадай-чарадай болгон издери түшүп калчу экен.	жомокчунуку" деген 184 бет кө лө мүндө гү китеп жарык кө ргө н.
Шапак Рысменде уулу (1863- 1956)- Кочкор аймагындагы Шамшы суусунун боюнда бардар үй-бүлө дө туулган. 93 жаш курагында кайтыш болгон.	Кыйшайып жаттым. Уйку-соонун ортосундамын. Кырк атчан киши келип, аттан түшүп, үйгө кирип Манас, кырк чорону тааныштырып, манас айттырып, мындан ары токтотпой айтып жүргүн деп, убада бердирип, анан бата беришти.	"Манас" айта баштаганда, айкө л кырк чоросу менен манасчынын кө з алдынан чубап ө ткө нү токтолбогон. "Канча күнгө чейин айтасың? "Шапак бул суроого мындайча жооп берчи экен: "Саяктын манаптары Кө күмбай менен Курман бир жылдары мени "Манас" айттырып угууга жайлоого алып кетишти. Мен жайлоо бүтүп, эл кыштоосуна тараганга чейин "Манасты" айттым. Бул үч айдын жүзү. Ошол айтышта, ө зүмдүн баамымда, "Манастын үчтө н бирин айттым го деп эсеп кыламын".	Устаттары. 1876- жылы Балык манасчы тууган издеп Кочкорго кө чүп келип, Рысмендеге айылдаш конгон. 13 жашар Шапак үч жылдан ашык Балыкты ээрчип жүрүп "Манас" айтуу боюнча ө тө кө п таалим алган. Балыктын уулу Найманбайдан, Акылбектен, Сагынбайдан "Манас" үйрө нгө н. Ө згө чө лүктө р. 1935—1948- жылдардын аралыгында Шапактан "Манас" үчилтигинин үч бө лүмү тең жазылып алынган. Анын "Манасы" кө лө мдүн аздыгы, окуянын кыскалыгы жана тактыгы менен айырмаланат.
Семетейчи Жаңыбай Кожек уулу (1869-1942) Жумгал ө рө ө нүндө туулган. 1898-жылы эжесиникине байырлоо үчүн Кетмен-Тө бө гө	Жаңыбай "Семетейди" эч кимден үйрө нгө н жокмун дечү экен. Анткени "Семетей" айтуудан мурда үч жолу түш кө рүптүр, түш кө ргө н сайын ага үч киши келип: "Чоочуба! Сен	Жаңыбайдын вариантында Манастын Бээжинден жарадар болуп келе жатышы менен башталат. Аны Таласка кыз Сайкал жеткирип келет. Жолдон Семетейдин тө рө лгө нүн угушат. Каныкей менен кыз Сайкал экө ө күмбө з салдырышат. Күмбө згө	Жети атасы тең (Айдарбек, Сүйүнбай,Сакөчүк, Теңирбай, Сары, Жаманкары, Кожек) "Манас"айтып, укумдан тукумга мурас калтырып келишкен. Кожек "Семетейди" айтып

кө чүп кеткен да, азыркы Токтогул району, Өзгөрүш айылында жашаган.	"Семетейди" айтасың"—деп буйрук берчү экен. Анын семетейчи болуп калышынын себеби ушундай.	кыздын аты жазылат. Каныкейдин Букарга атасыныкына Манасты жоктоп, кошок айтып ыйлап түшөт. Мындан башка кошок кошуу башка варианттардын бирөөсүндө да учурабайт. Семетей Коңурбайды жеңгенден кийин Бакай жети жыл кан болот. Бул да башка нускаларда учурабайт. Сейтек да Көкчөнүн баласы болуп айтылат. Ал эми Семетейдин баласы, тетирисинче, Үмөтөй.	жүргөндүктөн, аны эл "Семетейчи" дешкен. Ал эми Жаңыбайдын баласы Матай да "Семетейди" билген.
Чоюке Өмүр уулу (1886- 1928)- Ысык-Көлдүн Кара-Бөлтөк деген жеринен. «Манасты» 17-18 жашынан айтып, 25-30га чыкканда топко айткан. Айтып калышына көргөн түшүсөбөлүптүр.	Биринчи түшү: Жаш кезинде Каркырадан келе жатып Кызыл-Кыяда уктап калат. Түшүндө аксакал киши оозуна таруу куюп, бир кап тарууну үйүнө алып кет деп кошо берет да "Манасты" айта башта дейт. Экинчи түшү, дагы баягы жерде: түшүнө Бакай кирип, Манас, Семетей, Кайыптын кызы Каныкей, Темиркан кызы Чачыкейди жана кырк кечилди ээрчиткен Коңурбайды көрсөтүп, экөөн тең айтасыңбы дегенде, манасчы айтам деп сөз берген экен.	Эл арасында "Чойке "Манасты" Акылбек менен Тыныбектен жакшы айткан" деген да пикир бар. Ал "Тайторуну чабууну" айтканда, уккандын баары шолоктоп ыйлашчу экен. Чойке жалаң Алмамбеттин окуясын бир ай айткан. Ал "Манас", "Семетей" "Сейтек" бөлүктөрүн толук айткан.	Устаты-Тыныбек. Шакирттери Саякбай жана тууганы Азиз. Азизден анын уулу Шаабайга өткөн. Шаабай Азиз уулу "Манас" үчилтигин бүт айта алат, оболу "Сейтектен" ары Алымсарык, Кулансарыкка чейин улантат. Демек, "Манас" айтуучулук салт тукум кууп, атадан балага өткөн.
Тоголок Молдо (1860-1944)."Манасты" 18 жашынан баштап айткан. Ал "Манас" үчилтигин толук айткан. Тоголок Молдо санжырачы, көрүнүктүү акын, тамсилчи, элдик оозеки көркөм чыгармаларды жыйноочу.	Түш көрүү жөнүндө эч нерсе айтпайт.	Тоголок Молдо Манастын отуздан ашуун түпкү аталарын санап өтөт. А түгүл тууган-туушкандарынын таралышына чейин айтылат. Сабатуу болгон, чыгыш элинде көп чыгармаларды окуй алган жана өз чыгармасын эл арасына кол жазма түрүндө тараткан.	Чоң атасы Музокеден элдик ырларды, жомокторду үйрөнгөн. «Манасты» Тыныбек манасчыдан үйрөнгөн.
Сагымбай Орозбак уулу (1867-1930)	Сагымбай козу кайтарып жүрүп түш	Эл оозунан: "Сагымбай "Манас" айтып кеткен	Сагымбай Келдибектен,

Ысык-Көлдүн Кабырга деген жерде туулган. Атасынын өз аты Акише экен, ал Жумгалдагы бир чоң ашта аттын байгесине сайылат. Ормон кандын аты чыгып, Акише анын колуна барган. Жылкы кайтарат. Ормон кан "атың жаман экен, мындан ары сенин атың Орозбак болсун" деп атын өзгөртүп койгон дейт. Өнөрдүн аркасы менен Орозбак Ормон кандын сурнайчысы деген мартабага жеткен. Сагынбай 13—14 жашынан "Манас" айта баштаган. 1930-жылы улуу манасчы ата-бабалары жашап өткөн жерде Кочкордо жашап, ошол жерде кайтыш болгон.	көрөт. Бир ак сакал карыя Сагымбайдын оозуна шилекейге, кумга окшогон нерсени куюп жиберип, көздөн кайым болот. Экинчи жолку түшүндө Сагымбай тегереги байланган чоң-чоң зоот аттар турган чоң боз үйлөрдүн бирине кирсе "Манастын" ар башка окуясын айтып жаткан кишилер. Семетей сен да Манас айт деп Сагымбайды коркутат. Айтам,-дейт корккон Сагынбай. Боз үйдөгү кишилердин баары дүр этип аттанып кетишет. Сагымбай "Манас" айтканда агасы Алишер «иниме бердим» деп айтканды токтоткон.	жерден мал оорулары, адам оорулары жоголуп, төрө бөргөн аял төрө өчү экен". "Бир жылы Чүй өрөөнүндө "Манас" айтып жүрүп, 400 кер кашка жылкы айдап келиптир". "Сары-Үйдүн кум казактарынын ырчылары менен жолугушканда, тигилер биздин казак, кыргызда мындай олуя ырчы жок дешкен экен". Токтогул: "Кыргыздан мындай манасчыны эч көргөн эмесмин, эстен тандым". Сагынбайдан "Манас" бөлүмү гана 1922—1926-жылдардын аралыгында К.Мифтаков, анан калганын Ы.Абдырахманов жазылып алынган.	Балыктан, Чоңбаптан, Тыныбектен, Акылбектен, Найманбайдан, Дыйканбайдан үлгү алган. "Манасты" толугу менен Тыныбектен угуптур. Балыкты башка манасчылардын баарынан айтуучулук чеберчилиги жагынан жогору баалаган. Шакирттери: Акмат Ырысменди уулу, Багыш Сазан уулу, Шапак Рысменде уулу, Тоголок Молдо, Жаныбай Кожек уулу, ж.б. Улуу манасчынын уул-кыздары Токтобүбү, Бурулбүбү, Сабира, Аманкул да "Манас" айткан.
Багыш Сазан уулу (1878-1958) Жумгалдын Кара-Суу деген жеринде туулган. 17-19 жашында "Манас" айткан.	Манасчы да башка манасчылардай түшкөрүү менен байланыштырса да, чоң манасчылардан таалим алуусу негизги ролду ойногон.	«Жакыптын бала чагы» деген Манастын ата-бабаларын айткан сюжет сейрек кездешет. Мамбет Чокморовдо ушул эпизод кеңири берилген. Бөтөнчөлүк-устачылык менен дыйканчылыкка байланыштуу учурлардын өзгөчө чеберчиликте сүрөттөлүшү. Анткени Багыш «өмүр бою устачылык кылып, тегирмен кармап күн көргөн киши болгон экен. Манасчынын терең билген өнөрү эпосто чагылбай калышы мүмкүн эмес.	Устаттары. Багыш жакын тууганы Байбагыштан (Тыныбек Жапый уулунун жээни) таалим алган. Ошондой эле Сагымбайдын "Манасын" угуп да таасирленген. Багыштан 1938—1941-жылдары "Манас" үчилтиги жазылып алынат. Бардыгы—101580 сап, анын ичинен "Манас"—41000, "Семетей"—55000, "Сейтек"—5580 сап ыр.
Молдобасан Мусулманкул уулу	Манасчылардын ичинен музыкалык	Ал "Манас" эпосунун үч бөлүгүн негизинен бүт	Сагымбайдын, Т.Молдонун эң мыкты

(1883-1961) жылы Нарындын Ак-Талаа аймагындагы Терек деген жерде туулган.	аспатарда ойной билген элдик музыкант жалгыз өзү болгон.	айткан. Бардыгы 203 миң сап ыр жазылып алынган. Тубаса артистизми бар болгон.	шакирттеринен.
Семетейчи Дүңкана Кочуке уулу(1886-1981)Нарын аймагындагы Эчки-Башы айылында туулган.	Дүңкана минтип айтчу экен: "Жети жашар кезимде түшүмө Семетей, Күлчоро, Канчоролор киришти, бизди элге айткын дешти, үч жыл айтпай жүрдүм. Кыйнап, түшүмдө Семетей келип найза менен сайып кеткенден кийин айта баштадым".	Дүңканадан 1965—1967-жылдардын аралыгында "Манас" жазылып алынган. Анда "Семетей" толук, ал эми эпостун биринчи бөлүмүнө "Манастын балалык чагы", "Чоң казат" бар.	Устаты. Улуу манасчы Тыныбектен таалим алган.
Улуу манасчы Саякбай Карала уулу (1894-1972) Ысык-Көлдүн Ак-Өлөңүн Семиз-Бел деген жеринде туулган. (1918—1922) Кызыл аскердин катарында басмачыларга каршы салгылашкан. 1930-жылдан баштап Саякбай калайык-калкка манасчы катары таанылат. 1972-жылы дүйнөдөн кайткан, сөөгү Бишкектеги Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган.	Өңүндө көргөн түш. Орто-Токойдо жарамазан айтып жүрүп, Саякбай жалгыз үйгө баратканда өргөнө туруп калган болот. Каныкей үйгө киргизип, даам таттырып, эшиктен Бакай кирип келет да, баштыгынан бир ууч нерсени, таруу эмес, же кум эмес берип чайнатат. Анан Манастан баштап кырк чорого чейин тааныштырат. Бакайдын бергенин жеп, айтканын уккан экен. "Манас" айтып чыгат.	1931-1945-жылга чейин Саякбайдын "Манасы" жазылат. Андан жазылып алынган "Манастын" көлөмү 500553 ыр жолуна турат, ал варианттардын ичинен эң көлөмдүүсү.	Саякбайдын талантынын эртелеп ойгонушуна чоң энеси Дакиш чоң манасчы Суранчыдан уккан "Манасын" небересинин кулагына куя берген. 1924-жылы эң күчтүү манасчы Чойке Өмүр уулуна жолугуп, аны ээрчип жүрүп "Манас" үйрөнгөн. Акылбектен да тааалим-тарбия алган.
Мамбет Чокмор уулу (1896-1973)Тоң аймагындагы Корумду деген жерде туулган.Бугу уруусунун кыдык деген бутагынан болот.Ал үчилтикти толук айткан устаттардын акыркы өкүлдөрүнүн бири.	Мамбет төрт жашар кезинде уктап жаткан жеринен жылаңач тура калып, кереметтүү нерсени ээрчип, Манастын жүргөн жолдорун даана көрөт. Кийин жыйырмага карап калган кезинде дагы түшүндө Алмамбет менен Сыргакты, Манасты көрөт. Эпосту эл алдында	Манастын ата-тегинин ар биринин өмүр баянын кеңири айткан.	Устаты. Таякеси Дөңүзбайдын "Манасын" кичинесинен көп уккан. Бирок кайсы манасчыдан кандайча таалим алганын айтчы да эмес экен. Сурагандарга "Манасты" бирөөдөн үйрөнбөйт, кудай берет" деп кесе айткан.

Ал 1973-	айтпагандыгынан оң жагы шал болуп ооруйт. Ошондо таякеси Дө нүзбай манасчы жылкы союп, аны эл арасында айттырып, бетин ачат.		
Жусуп Мамай(1918-2014) <u>Чыгыш Түркстандагы</u> (азыркы <u>Кытай Эл Республикасынын Шинжаң-Уйгур автоном районундагы</u>) Ак-Чий ооданынын Меркеч айылында туулган.	Он жашында Ырамандын Ырчы уулунан аян алат. Түшүндө атка минген кара чаар, оозу өтө эле чоң киши : «Эй бала, жакшы билип ал, тээтиги эң алдында турган эки киши – Манас менен Бакай, Алмамбет менен Чубак. Ал эми тиги эң артында турган атчан – Сыргак болот. Мен Ырчы уул болом. Ажыбай аркада калды».	Жусуп Мамай "Манас" эпосунун сегиз урпагына чейин айтат. Анын айтымында бул эпос 500 миң сап ырды түзөт. «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейит», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чигитей»	
Шаабай Азиз уулу(1927-2004) Ак-Суу району, Кызыл Октябрь айылында туулган. 7 жашынан айта баштаган.	Чоюке түш болуп, «Манас» айттырып, ээрчитип алып Бакайды, кырк чорону көрсөтөт. Кырк үйдөн кырк туяк айран ичип, чоң атам бир бээ жетелетип, бир таруу, бир кум-таш бар капты артып кайдадыр жөнөттү деп айтканы бар.	Үчилтикти («Манас», «Семетей», «Сейтек»), Манастын чебере урпактары болгон Эр Сарык менен Кулумсарыктар (Сейтектин баласы менен небереси) жөнүндө да айтат.	Шаабай белгилүү манасчы <u>Чоюкенин</u> бир тууганы Азиздин уулу. Кезегинде Азиз да «Манас» айткан. Чоюкенин айтканын өз кулагы менен укпаса да Шаабайдын айтканы Чоюкеге өтө окшош экендигин эл арасында белгилеп жүрүшөт.

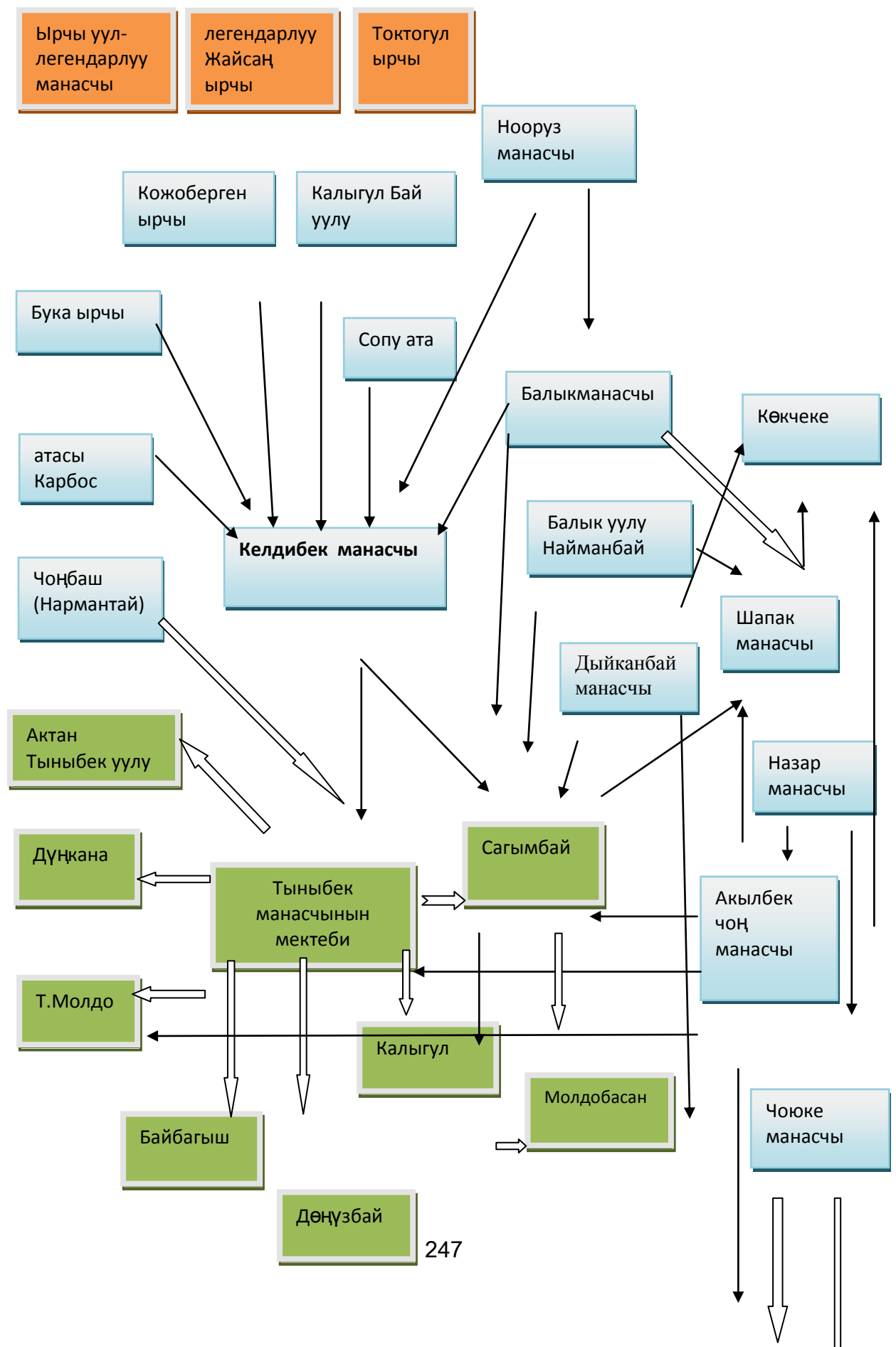
ТИРКЕМЕ №9

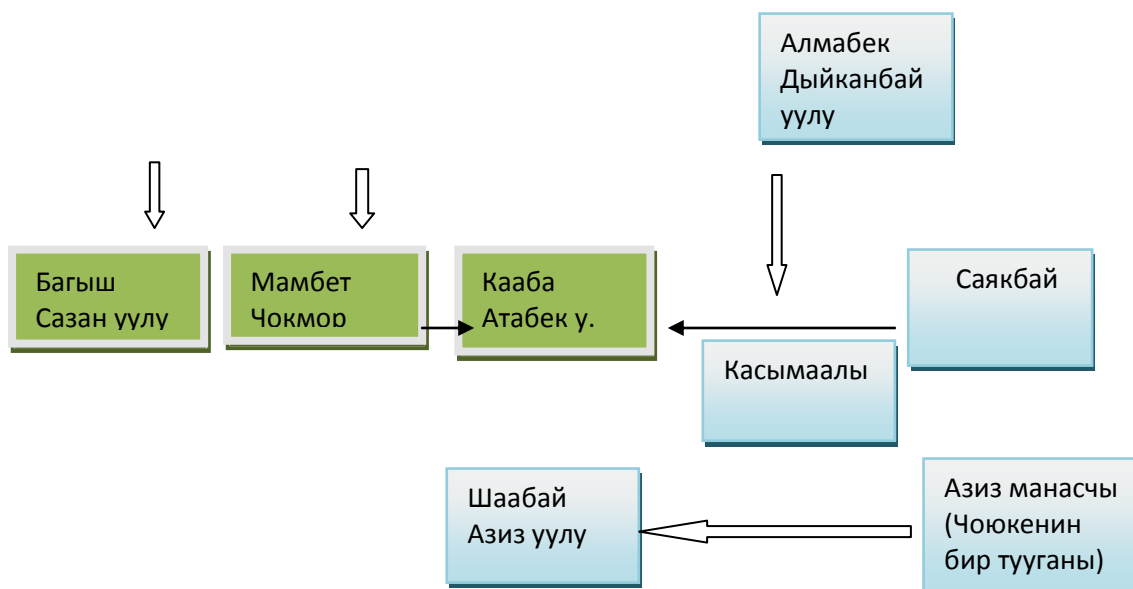
Атадан балага өткөн манасчылык-сейрек кездешүүчү мурас

1	Балык манасчынын тукуму	Чоюке манасчынын урпагы	Сагымбайдын тукуму	Тыныбек манасчы	Саякбайдын урпагы	Матай Жаңыбай уулу-жети атасы тең манасчы өткөн
---	-------------------------	-------------------------	--------------------	-----------------	-------------------	---

2	Балык уулу Найманбай	Азиз манасчы (Чоюкенин бир тууганы	агасы Алишер	Актан Тыныбек уулу	Талантаалы Бакчиев (Саякбай аталаш чоң атасы)	Жаңыбай Кожек уулу
3		Шаабай Азиз уулу	Сагымбай кызы Токтобүбү	Актан уулу Табылды		Кожек семетейчи
4			Сагымбай кызы Бурулбүбү			Жаманкары манасчы
5			Сагымбай кызы Сабира			Сары манасчы
6			Сагымбай уулу Аманкул.			Теңирбай манасчы
7						Сакөчүк манасчы
8						Сүйүнбай манасчы
9						Айдарбек манасчы

Доорлорду, муундарды байланыштырган манасчылык мектеп

Тиркеме 11

“Манас таануу” курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуу методдору боюнча студенттердин түшүнүктөрүнүн көрсөткүчү

	Тарыхый доорлор	Тарыхый маалыматтар	Эпостогу окуялар	Тарыхый маданият	Эпостогу салт-санаалар
1.	Сак, Усун, Хунн доору (б.з.ч. XVIII-б.з. V) ;	б.з.ч. VIII-IIIк. сактардын, усундардын маданиятын улантуучулар кыргыздар. 1. Сыма Цзян б.з.ч. 201-жылы Моде шанүй (түркчө Огуз Хан) Борб. Аз. Чыг. Түркстанга чейин багындырганы, кыргыздар хуннулар менен бирге болгонун белгилейт. Хунндардын падышасы Моде күчтүү душманы болгон кытайды жеңе алган эмес. Кытайды талкалаган анын уулу Лао-Шань болгон. Ал б.з.ч. 174-165-жылдары бийлик жүргүзгөн.	1. Угузкан (Огуз-Хан) Манастын сегизинчи атасы болуп берилет. Дагы бир бабасы Бөйөккан (Бумын каган) экенин айтышат Манастын дагы бир бабасы Түбөй (Таспар каган, Төбө хан, Туба хан). Манас баатыр душманы кытайды жеңе албай, анын уулу Семетей эр жетип күчкө	1. Кыргыздарда көп аял алуу(ар башка этностордон), жесир калган тууганынын аялын никелетүү салттары 2. Өлүк көмүү жөрөлгөлөрү, өлгөн адамды казанақтау мүрзөгө коюшкан 3. Кандагай гун доорунда баатырлар кийүүчү шым 4. Археолог-	1. Жакыптын, Манастын аялдары, Абыке, Көбөштөрдүн Каныкейге үйлөнүү ниеттери ж.б. 2. Манастын сөөгүн коюу. 3. Манастын кандагай шымы 4. Буюмдардын аттары

		«Огуз намеде» Хунну мамлекетинин падышасы-Огуз-хан, деп жазылган. Бумын каган Улуу Түрк кагандыгын эң кубаттуу даражага жеткизип, Кытайдын эки падышалыгынан тең салык төлөтүп алып турган. Таспар каган (Төбө хан, Туба хан) менен ысымдары ачык-айкын үндөшкөнүн көрөбүз. 2.Кыргыздардын бай. Ата-Журту Теңир-Тоо. III-Vкк. таандык Таштык маданияттын үлгүлөрү кыргыздардын Енисейге дал ушул мезгилде келгендигин бекемдейт.	толгондо атасынын бардык душмандарын жеңген окуяга үндөшүп турат. 2.Ата-Журтту душман басып, Жакып Алтайга сүрүлүп баргандан жалданып, кен казып, эгин айдап Жакып бай болот.	дор тапкан буюмдар кыргыздар байыркы замандан XX к. чейин колдонгон;5.X унндарда антташуу салты күчтүү болуп,	5.”төбөдөгү көк урсун, кылычтын мизи урсун”
2.	Байыркы түрк жана кыргыздар доору (VI-IXкк);	1. 711-жылдардагы Барсбектин (Ынанчу Алп Билге) көк түрктөр менен согушу. 2. Кыргыздардын бүткүл тарыхындагы Кытайга жасаган биринчи «Чоң казаты» 842-843-жж. окуялар. Бул казатта кыргыз колун улуу кол башчы Алп Сол жетектеген. 3 IXк. баш.бор. Азияда эң күчтүү мамлекет катары өкүм сүргөн Уйгур кагандыгын Кыргыз каганы 100 миң аскер менен кыйраткан. Уйгурлар Кытайга, Байкалдын арт жагына, Чыгыш Түрстанга качып, өзүлөрүнүн мыкты жерлерин жана байлыктарын кыргыздарга калтырууга мажбур	1.«Чоң казаты» окуясы. 2.Алтайлык кыргыздарда «Алп Манаш» дастаны бар. 3.Эпостогу казат, жортуулдар. 4. Эпосто Байкөл жана башка аймактардын	1.белдемчи, карыпчы,чарайна,соот, кыяк, ак олпок Эне-Сай кыргыздарынын реалдуу аскер кийимдери, жоо куралдары 2.Жогорку Енисей Кем-Кемжиут (Чоң-Суу) деп аталат.	1.белдемчи, карыпчы,чарайна,соот, кыяк, ак олпок эпосто айтылат 2. Эпосто Кенжут деген жердин аты бир нече жолу кайталанат.

		болушкан. Уйгур кагандыгын кыйраткан. 4. Түштүк Сибир, Монголия, Байкал аймагынын бир бөлүгү, Иртыш бою, Чыгыш Казакстан, Жети Суу аймагы, Ысык-Көл, Борбордук Тянь-Шань жана Таримдин өзөнү Улуу Кыргыз мамлекетине караган. 5. Чыгыш Түркстандагы Бешбалык шаары байыркы заманда Бейтин деп аталган. Бул жердеги мурда «Ли-и-дэ-цзянь» деген дарыяны Хк. баштап кыргыздар «Манас» дарыясы деп аташкан. Кийинчерээк бул өрөөн, шаар да Манастын аты менен аталган	аттарын кезигет. 5. Манас баатыр «Чоң казатты» Бээжинде уюштурган		
3.	Кара-кытай жана карахан ийлер доору (X-XII кк);	1. Хк. орто чегинде чигил уруусунан (кыргыз уруусу) чыккан Сатук ал-Керим Карахан Ат-Башы-Кашкар айланасындагы Караханийлер мамлекетин негиздеген. 2. Ал мусулман динин кабыл алып капырларга каршы күрөшүү урааны менен Кашкария, Борбордук Тянь-Шань жана Жети-Сууну каратып алган. 960-жылы Теңир-Тоолук 200 миң түтүн түрк тайпалары (кыргыздар да болгон) ислам динин кабыл алышкан. 3. Сатуктун мурасчылары X к. аягында батышта Аму-Дарыяга чейинки жерлерди жеңип алышкан. 1020-жылдары караханий Жусуп Кыдыр Кан Газнавий Султан Махмуд менен жолугушуп ошол	1. Эпостогу: «Түпкү атабыз Каракан, Каракандан тараган» 2. Баатыр Манастын мусулман динин кабыл алганын, азан айтып, намаз окуй баштаганы жөнүндө да эпосто айтылат. Коңурбай Манасты намаз окуп жаткан жеринде жарадар кылат. 3. Эпостогу Аму-Дарыянын боюнда Манас баатыр менен Акун кандын жолугушуусу жана өз ара кабыл алган	Тарыхый маалыматтар боюнча Енисейлик кыргыздар өлгөндөрүн өрттөп көмүшкөн	Кыргыздар мусулман динине өткөндөн кийин гана өлгөндөрдү жерге көмүү салты башталат. «Манас» эпосуна ислам дини үчүн күрөш да IX к. кирген десек болот.

		мезгилдеги Орто жана Кичи Азиядагы эң ири мамлекеттердин башкаруучулары катары өз ара милдеттемелерди кабыл алышкан. 4.«Манас» эпосунда Караханийлер мамлекетинин борбору Баласагун жана Самарканд шаарлары, Абу Насрдин ысымдары да кездешет. 5.XII к. башында Орто Азияга, анын ичинен кыргыздардын жерине кара-кытайлар (кыдандар)менен наймандар басып кирген 6.Элүй Даши (1097-1147) алсырап калган Караханийлер мамлекетин оңой эле каратып, кара-кытайлардын Си Ляо (Батыш Ляо,1129-ж.) деген мамлекетин негиздеген. Ал эми Баласагунду Хасун ордо деп атап, мамлекеттин борборуна айландырган.	милдеттемелер дал ошол тарыхый окуялардагы сүйлөшүүлөргө өтө окшош. 4.«Маджму ат-таварихтеги» Манас баатырдын диний насаатчысы Айкожону Саманид Абу Наср менен окшоштурууга болот. 5.Кыргыздар менен тирешкен душмандар кытай, калмак жана кара-калмак деп айтылат. 6.«Маджму ат-таварихте» да Манас менен калмактын баатыры Жолойдун ортосундагы согуштар жазылган.Профессор И.Б. Молдобаев Элүй Даши «Манас» эпосундагы Жолойдун прототиби болушу ыктымал деген божомолду айтат		
4.	Монгол мезгили (XIII к);	1.Кара-Курум монголдордун XIIIк. курулган байыркы борбору саналат. 2.Түрк элдеринин ичинен Эне-Сай кыргыздары (1207-ж) тынчтык жол	1.Эпосто Кара-Курум, Кангай, Улан, Орхон ж.б. 15тен ашуун монгол этнонимдери жолугат. 2.Эпостогу окуялар Монголиянын	Эпосто элдин материалдык маданияты жана руханий дөөлөттөрүнөн кабар берген ар түрдүү маанидеги монгол тилинен кирген сөздөр,	

		менен Чынгыз ханга баш ийген. 3.Тарыхта монгол армиясынын кол башчысы кыпчак Токтак (Тутуха) 1290-жылы Алтай тоолорунун жана Кэм (Енисей) дарыясынын айланасындагы элдерди багындырган. Мүмкүн ошол согушта кыргыздын баатырларынын бири өлтүрүлгөн болушу мүмкүн. 4. XIVк. Чыңгызхандын урпагы Туглук-Темир Моголистан мамлекетин түзүп, хан болуп көтөрүлгөн.	талааларыны жакын жерлерде өтөт. 3.Эпостун акырында кара-калмактан чыккан Кыяндын уулу Токтуктун жаа менен Манасты атып өлтүргөнү жана Манас Баяндын талаасына көмүлгөнү айтылат. 4.«Маджму ат-табариктин» «Манас» бөлүмүндө Моголстан мамлекети жөнүндө айтылат. Эпостогу Темирхан - Моголстандын негиздөөчүсү Туглук-Темирдин өзү дешет.	антропонимдер жана этнонимдер, топонимдер кездешет. 20дан ашуун топонимдер кезигет.	
5.	Алтын Ордо жана башка хандык тар доору(Х IV-XVIкк.);	Сейф-Ад-Дин Аксыкентинин 16-к. башында жазылган «Маджму ат-таварихте» Манас баатырдын Жолой башчылык кылган калмактар менен болгон согуштары баяндалат. Соң Алтын Ордонун реалдуу башкаруучу инсандарыны жөнүндө жазылган жана кыргыздардын бул жерде пайгамбарлар мезгилинен (болжол менен IVк.) бери жашагандыгы, кыргыздардын Ферганага Рим тараптан келип, Ходжент тоолорунда	Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчөөр алдында: Эдил, Нура суусу бар, Эсен-аман ушу бар. Оролдун узун тоосу бар, Ошого жакын барсак деп, Бир кыйла элдин оозу бар. Эне-атабыз өскөн деп, Бир кыйла элдин кеби бар.		

		жайгашкандыгы айтылат. Эгер кыргыздар байыркы түрк элдеринин бири катары сак-усун теориясын көңүлгө алсак, анда кыргыздар Фергана өрөөнүндө биздин заманга чейинки I миң жылдыктын 2-жарымынан жашашы мүмкүн.	Уралдын чыгышында гана эмес, Түштүк Урал, Крым Дагестанда да жашаганы айтылат.		
6.	Жунгар жана ойрот-калмак доору (XV-XVIIIкк.);	1.«Калмак» деген термин XIII к. ортосунда Алтай, Кангай тоолорунун аймагына ооп келишкен урууларынын тобуна карата пайда болгон. Ушул мезгилден баштап алар кыргыздар менен байланыш-катышта болгондуктан, өз ара мамилелери (тынчтык, согуштук) өнүгө баштаган. XIVк. Калмактар «Дөрбөң ойрот» (1399-1469-жж) деген мамлекеттик бирикмеге биригет. 2.Мамлекеттин башына XVк. ортосунда Эсентайчы келгенден кийин калмактар кыргыз, казак, кара-калпак элдерине үзгүлтүксүз чабуул жасап турушкан. XVIIк. Ортосунда Баатыр-Коңтаажы бийликке келгенден баштап (1634-1653-ж.ж.) калмактар Орто Азия элдерине катуу сокку уруп, кыргыз менен казактарды өз ата журтунан сүрүп чыгарып, оор кезеңдерге дуушар кылган. 3.Кыргыздардын калмактарга каршы өз эркиндигин коргогон бир нече кылымдык (XV-XIXкк.) күрөшү жүргөн.	1.Алмамбет «Төрт арыштуу ойроттун төрөсүнүн баласы» экендиги айтылат. 2.Кыргыздардын калмактарга каршы өз эркиндигин коргогон бир нече кылымдык (XV-XIXкк.) күрөшү тарыхый баатырдык эпос катары бийиктикке көтөрүлүшүнө түрткү болгон. 3.Ошол тарых баатырдык эпос катары бийиктикке көтөрүлүшүнө түрткү болгон.		
7.	Соңку мезгил	Э.Абдылдаев Жангир Кожонун (1822-1826-жж.)	С.Орозбаковдун варианты боюнча	XX к. Совет бийлигинин	

	түптөлү ү доору (XIX- XXкк).	Чыгыш Түркстандагы көтөрүлүшүнө бир тууган Атантай менен Тайлак баатырлар башындагы кыргыздар колдоо көрсөткөн окуя сүрөттөлгөн деп белгилейт.	Жангир Кожо катаган ханы Кошойдон уулу Билерикти Нескарадан бошотууга жардам сурайт	башындагы барабан, самоор, илегер (лекарь), дилгирем (телеграмма) сыяктуу сөздөр да кезигет	
--	---	--	---	---	--

ТИРКЕМЕ №12

«Манасчылык өнөрдөгү купуя сырлар» деген темада сабак-диспуттун өткөрүү иш-чарасы

Берилүүчү суроолор

1. Залкар жазуучу Ч.Айтматов: «Манас» эпосу кыргыз рухунун туу чокусу», -деп баса белгилеген. Рух, кыргыз руху деген эмне? Ушул айтылган ойду кандайча түшүнөсүнөр?
2. Бүгүнкү күнү улуу мураска эмне себептен өзгөчө көңүл бурула баштады?
3. Манасчылык өнөрдүн касиеттери барбы?
4. Азырынча «Манас» эпосу жөнүндөгү эң алгачкы маалымат булагы кайсы?
5. Манастын кейипкери ким болгон?
6. Эпостогу Алмамбеттин прототиптери барбы?
7. «Манас» эпосундагы тарыхый доорлор кайсы окуяларды кучагына алат?
8. Манаска байланыштуу топонимдер Кыргызстандан башка кайсы жерлерде кезигет?

Сабак доскага синквэйн түзүү менен жыйынтыкталат

«Манас»

тарыхый баалуу

кыргыздын өлбөс мурасы,

окуп үйрөнүүгө, билүүгө тийиш болгон

парзы!

«Манас» эпосу элибиздин байыркы бай тилин, тарыхын, илимин, этнографиясын, маданиятын, жалпы эле турмуштун бардык тармактарын изилдөөдө, окуп үйрөнүүдө баа жеткис булак экендигин дагы бир ирет далилдейт.

ТИРКЕМЕ №13

Залкар манасчы Жусуп Мамай 95 жашта (манасчы Ж.Мамайдын кыргыздардын тарыхый жана маданий мурасын сактоо ишине кошкон салымы) деген чоң салтанаттын иш-чарасы

1. Алып баруучу :

«Манас» кыргыз элинин улуттук сыймыгы, ата-бабаларыбыз өз табылгаларынын алгылыктууларын бүт чогулткан казынасынын милдетин аткарган, ыйык тутуп, укумдан тукумга сактап келе жаткан улуу мурасы. «Манас» эпосунун мазмунан биз эл тарыхынын изин, эл тарыхынын жана тагдырынын түрдүү учурларын көрө алабыз. Эл арасындагы «Манастын» кадыр-баркынын далилдери катары буларды айтууга болот: бул эпостун материалдарына кыргыздар кылымдар бою көркөм чыгарма катары эмес, болгон чындык катары мамиле кылышкан, андагы айтылган ар бир маалыматка тарыхый факты катары ишенишкен; узак убакыттар бою эл азаматтары Манастын аты менен жоого киришкен, жомоктогу оң каармандардын иштеген иштеринен таалим-тарбия алышкан; кыргыз жергесинде учураган кооз ар бир нерсе, көрүнүш Манастын аты менен аталган же ошол жомок окуяларына байланыштырылган.

2. Салтанатты ачып берүү үчүн сөз БАТМУ КГПИнин доценти, филология илимдеринин кандидаты, профессор Пақыров Курсан агайга берилет:

Кыргызстанда Жусуп Мамайды жазма манасчы катары карап келишет. Же болбосо агасы Балбайдын жазгандарын кайра жазып чыкты деген да туура эмес түшүнүктөрдүн бар экендигин кээ бир кезде уга калып жүргөндөрүм бар. Алдын-ала эле айта кетейин, Жусуп Мамай жазма манасчы эмес, ал убагында күндөп-түндөп күпүлдөтө Манас айтып, Кытайда жашаган кыргыздардын арасында чоң манасчылардын бири катары таанылган. Атасы Мамайдын 40 жашка чейин Манас айтпа деген насаат кебине карабастан ичине улуу эпос батпай 16 жашта эл алдына чыгып айта баштаган экен.

Ал “Манас” эпосунан сырткары да жалпы эле элибизге белгилүү болгон “Курманбек”, “Эр Төштүк”, “Жаңыл Мырза”, “Кыз Сайкал” сыяктуу чакан эпостордун башка варианттарын басмага сунуштап, бастырып чыгарууга жетишкен. Бир сөз менен айтканда, Жусуп Мамай аксакалдын эмгегин карап отуруп, кандай гана зор иштерди аткаргандыгына таң бербей койбойсуң.

Бир жарым миллиард калкы бар бүтүндөй Жунго мамлекети XXI кылымдын тирүү Гомери деп атаган залкар манасчы Жусуп Мамай аксакал быйыл 95ке чыкты. Мындай жашка чанда бир эле киши чыкпаса, баары эле чыга бербейт.

3. Алып баруучу: Кыргыздар кайсыл жерде жашабасын ал Алтайдабы, Афганистандабы, Кытайдабы алардын арасынан манасчылар учурайт. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда «Манас» эпосунун 78 варианты болсо, Кытай кыргыздарынын арасынан жалпы 80 ден ашуун манасчыдан жазылып алынган «Манастын» миллион саптан ашык ыр казнасы Кытайда архивде сакталып турат. Алардын арасынан кыргыздардын Гомери деп аталган залкар манасчы бүгүн 95 жашты аркалап отурат.

1) 1970-жылдардагы Ж.Мамайдын манас айтып жаткан жеринен Темирбек Токтагазиевдин жазып алган аманат тасмасы көрсөтүлөт (2 мүнөт).

2) Кытай кыргыздары жана Жусуп мамай жөнүндө баян. 2013-жылы Кыргызстандан барган КТРКнын журналисттери тарабынан

даярдалган видео тасма көрсөтүлөт. Видео тасма көрсөтүлөт (20 мүнөт).

3) Ж.Мамайдын өмүр жолу (экранда Ж.Мамайдын сүрөттөрү слайд аркылуу кыргыз күүлөрүнүн коштоосунда көрөтүлүп отурат) алып баруучу сахнанын артынан окуй:

«Бир кылым жашаган улуу инсандын улуу мураска кошкон салымы чексиз. Жусуп Мамайдын эпостун 8 урпагына чейинки жазылган варианты 18 томдон, 200 миңден ашуун сап ырдан турат. Кытайдагы «Манастын» өзгөчөлүгү анын 8 урпакка чейинки циклдешип айтылгандыгында. Ж.Мамай Кыргыз Республикасынын эл артисти, биринчи даражадагы «Манас» ордени жана Кытай элинин «Нобел» сыйлыгына тете «Тоо гүлү» сыйлыгынын ээси.

Ж.Мамайдын агасы Балбай өз кезинде Какшаалдагы коомдук ишмер, көркөм өнөрпоз билимдүү адамдардан болгон. Сагымбай Орозбак сыяктуу чоң манасчылар менен аралашып, манасчылык өнөрдү жакшы өздөштүргөн. Манасты 8 урпакка чейин айта билген. Иниси Жусупка сегиз жашынан тартып «Манас» айтууну үйрөткөндө, өзү өздөштүргөн өрнөктөрдөн үлгү алдырган. Башка манасчылардай эле Жусуп Мамай да «Манас» айтып калышына аян берүү себеп болгондугун белгилейт.

Жусуптун атасы Мамай «Манас деген тирүү олуя, жаш адам жакшы-жаман иштерге жолугат. Кырк жаштан өтмөйүнчө «Манас» айтпа» - деп, акыл-насаатын айтат. Атасынын сөзүнөн чыкпай, «Манасты» эл алдында айтпай жүргөнү менен, уктап жатканда түнү бою айтып чыккан учурлары көп болот. Бирок 1932-жылы көктөм мезгили келип, ууз кымыз чыкканда, чогулган элдин өтүнүчү боюнча Жусуп өмүрүндө биринчи жолу «Манас» айтып берет. Ал эми Жусуп 16 жашка келгенде, атасы Мамай дүйнөдөн кайтат. 1937-жылы болсо агасы Балбайды кытай өкмөтү кашкар түрмөсүнө камап, кийин тирүүлөй көөмүп өлтүргөн. Анын жазган «Манасы» өрттөлгөн.

Жусуп Мамайдын айткан «Манасы» 1961-1966-жылдары кагазга түшүрүлөт. Бирок Кытайдагы «Маданий революция» саясатынан Жусуп Мамай 1966-жылдан 1978-жылдын ноябрь айына чейин саясий куугунтукка

туш болот. Манасчынын оозунан жазылып алынган Манастын 8 урпагынан турган материал Бээжинге жиберилет жана дайынсыз жок болот.

Манасчы үй-жайынан ажыратылып, борбордон алысыраак болгон “Ак-Булун” деген айылга көчүрүлөт. Бул каардуу жылдары 1937-жылы атылып кеткен агасы Балбай учурунда айтып берген “Манастын урпактары тууралуу баянды” Жусуп Мамай өз алдынча кагазга түшүрө баштайт.

1978-жылы Жусуп Мамай Бээжин шаарына чакыртылып, ушуну менен үчүнчү сапар манасчынын вариантын кагазга түшүрүү иши 1978-жылга чейин созулат.

“Манас”, “Семетей”, “Сейтек” , “Кененим”, “Сейит”, “Асылбача-Бекбача”, “Сомбилек”, “Чигитей” бөлүмдөрү кагазга түшөт. Кыргызстанга манасчы биринчи ирет 1992-жылы манасчы Сагымбай Орозбаковдун 125 жылдык мааракесине, экинчи жолу 1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине ардактуу конок катары чакыртылат.

Алып баруучу: Кытайдын Кызыл-Суу кыргыз автоном облусунун Улуу-Чат районунда жылына эл аралык “Манас” фестивалын өткөрүү салтка айланган. Ошол эл аралык 10 миң адам катышкан фестивалдан үзүндүнү тартуулоо менен салтанатты жыйынтыктайбыз.

(5 мүнөт)